

Вадим Слюсар

*ФЕНОМЕН СВОБОДИ
В КУЛЬТУРНІЙ
САМОРЕАЛІЗАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ*

Монографія

**Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2012**

УДК 123.1+130.2+130.122+316.61
ББК 71.0
С47

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 6 від 27.01.2012)*

Рецензенти:

Саух П. Ю., доктор філософських наук, професор, ректор
Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Сейко Н. А., доктор педагогічних наук, доцент, проректор з наукової
роботи Житомирського державного університету імені Івана
Франка;

Стадник М. М., доктор філософських наук, професор, професор
кафедри політичної аналітики і прогнозування Національної
академії державного управління при Президентіві України.

Слюсар В. М.

С47 Феномен свободи в культурній самореалізації особистості :
монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. –
256 с.

ISBN 978-966-485-123-4

У монографії досліджено проблему виявлення феномену свободи у процесі культурної самореалізації особистості. Визначено та проаналізовано основні компоненти структури самореалізації особистості: самодіяльність, цілепокладання з етапами його циклічного протікання та сформованість потреби в самореалізації. Охарактеризовано специфіку детермінації самореалізації особистості засобами духовної культури, специфіку самореалізації особистості віруючого, та розкрито вплив тілесно-статевих детермінант, соціально-культурних криз і випадкових факторів на самореалізацію особистості.

Монографія адресована науковцям, викладачам, студентам, всім, хто цікавиться проблемами особистої свободи, саморозвитку та самореалізації особистості.

**УДК 123.1+130.2+130.122+316.61
ББК 71.0**

ISBN 978-966-485-123-4

© Слюсар В. М., 2012

*Людина – єдина істота,
яка відмовляється бути тим, чим вона є.
А. Камю*

ВСТУП

Проблема самореалізації особистості як соціально-культурного феномену та виявлення свободи у цьому процесі привертає увагу філософів з другої половини ХІХ століття. Однак, загалом такі розвідки мають поодинокий характер. Соціально-культурна детермінація процесу самореалізації особистості в історії філософії осмислювалась Платоном, Арістотелем, епікурійцями, стоїками, Еріугеною, Піко делла Мірандолою, Н. Макіавеллі, Т. Гоббсом, Б. Спінозою, І. Кантом, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінгом, Г. В. Ф. Гегелем, К. Марксом, М. Вебером, С. К'єркегором, М. Гайдеггером, Ж.-П. Сартром, А. Камю та іншими. Утім, необхідно зазначити відсутність єдиного методологічного підходу, теоретичних позицій та однозначності у її осмисленні. Тому питання взаємодії зовнішніх для людини чинників та індивідуальної свободи при самореалізації особистості залишається нині однією з найактуальніших. Особливо, в сучасних реаліях, коли через глобалізацію утверджується кризовість людського буття, а автономність індивіда як особистісна якість змушена поступатися під впливом цих соціально-культурних процесів утвердженню нової – слідуванню установкам масової культури.

Фундаментальні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, охоплюють всі сфери соціального життя. Основними характеристиками взаємовідносин "індивід – суспільство" у таких умовах виступають невизначеність, нестабільність, посилення значущості випадковості у бутті людини. Як наслідок, відбувається масова зневіра українців щодо перспектив розвитку суспільства та можливості реалізації у таких соціокультурних умовах власних

життєвих програм. Зростає соціальна апатія, атрибутивністю якої є відмова маргінальної особистості від саморозвитку та самореалізації через вживання алкоголю та наркотичних засобів. За таких умов осмислення феномену людської свободи та механізмів самореалізації особистості набуває особливої значущості.

Самореалізація особистості тривалий час не розглядалась у філософській антропології як окрема проблема, а досліджувалась переважно через контекст виявлення меж свободи особистості, аналіз чинників детермінації останньої. Досвід минулого століття у соціальній сфері позначається поглибленням стратифікаційних процесів, ускладненням соціальних зв'язків та відносин, що виявило труднощі для самореалізації особистості передусім у визначенні пріоритетних для індивіда сфер та напрямів протікання цього процесу. Процес самореалізації особистості, який визначається як умова збереження свободи особистості, зазнає нині потужного впливу соціально-культурних детермінант. Це, насамперед, збільшення кількості професій, технізація та уніфікація праці, утвердження новий ідеалів та цінностей засобами масової культури. Нині спостерігається тенденція до підпорядкування особистості соціальним стереотипам та настановам, обмеження проявів індивідуальності, заперечення цілісності самореалізації. Разом з тим соціально-культурні детермінанти виступають передумовою здійснення індивідуальної свободи, яка утверджується насамперед при самореалізації особистості.

Індустріальне і, значною мірою, постіндустріальне суспільство, характеризується структурованістю, інституціалізацією та нелінійністю, а це фіксує тотальне домінування соціального над індивідуальним. Як наслідок, в таких умовах утверджується "відчужена" (К. Маркс), "масова"

(Х. Ортега-і-Гассет), "одномірна" (Г. Маркузе) особистість, чия самореалізація втрачає основну характерну ознаку – цілісність. Водночас сучасність передбачає наявність у соціальних процесах особливих особистісних прагнень, поривів, пристрастей, на які здатні задля цілісної самореалізації лише вільні ("свободні") особистості. Свобода самореалізації, яка донині розумілась передусім як спрямованість на досягнення успіху, в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві розуміється як "піклування" індивіда про себе, що утримує в собі безперервний пошук цілісності власного буття, набуваючи ознак цілісної самореалізації особистості.

Проблема самореалізації особистості донедавна входила насамперед до предметного поля соціальної філософії, утім нині здійснюється все більше філософсько-антропологічних досліджень за цією проблемою, в яких на перший план виходять різні феномени людського буття з акцентуванням на індивідуальній складові досліджуваного процесу.

Осмислення виявлення феномену свободи самореалізації особистості належить до проблем, дослідження яких вимагає міждисциплінарного підходу. Тому основою для його досліджень виступають філософські, соціологічні, психологічні та культурологічні праці, необхідні для з'ясування сутності цього феномена. Філософія виконує інтегративну методологічну функцію, яка полягає в поєднанні різних наукових методів та піднесенні досліджуваної проблеми на загальнотеоретичний рівень.

Наявність значної кількості відмінних поглядів щодо предмету дослідження визначає доцільність дотримання принципів системності, цілісності, плюралізму, єдності логічного та історичного. При написанні монографії були використані наступні

методи: аналітичний (вивчення філософської літератури для формування методологічних та теоретичних засад розуміння детермінації і свободи самореалізації), історичний (з'ясування тенденцій розвитку поглядів на свободу самореалізації особистості, які сформовані під впливом соціально-культурних умов конкретного історичного соціуму), екзистенційний (тлумачення свободи як даності, притаманної кожній особистості, і, відповідно, виключно на ній самій полягає відповідальність за самореалізацію), компаративістський (виявлення пунктів суттєвої і несуттєвої дивергенції у поглядах на свободу особистості та детермінованість людського буття), суб'єктивно-гуманістичний (підґрунтям для дослідження є положення про визнання особистості та її свободи базовою цінністю, а тому самореалізація має на меті всебічне цілісне розкриття індивідуальних здібностей, умінь, навичок на основі загальнолюдських цінностей).

Автор висловлює подяку своєму Учителю та науковому керівнику ректору Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктору філософських наук, професору Петру Юрійовичу Сауху за методичну допомогу у моїй науковій роботі, за мудрість та життєвий досвід, яким Учитель завжди щедро ділиться зі своїми учнями. А також теплі слова вдячності докторам філософських наук професору Г. Є. Аляєву, професору В. М. Вандишеву, доценту М. А. Козловцю, професору А. М. Лою, професору В. С. Ратнікову, професору В. І. Ярошовцю та кандидату філософських наук, доценту В. А. Павлову, чії поради, настанови та критичні зауваження сприяли написанню цієї роботи. А також шановним рецензентам доктору педагогічних наук, доценту Н. А. Сейко та доктору філософських наук, професору М. М. Стаднику за високу оцінку цієї роботи.

***Теоретичні засади осмислення
феномена свободи
в культурній самореалізації особистості***

Розділ I

Теоретичні засади осмислення феномена свободи в культурній самореалізації особистості

Проблема визначення сутності соціально-культурної детермінації самореалізації особистості як структурного процесу передбачає розв'язання низки питань більш широкого та загального характеру. До таких базових проблем можна віднести такі: які змістовні характеристики понять "особистість", "свобода", "свобода вибору", "детермінація", "індивідуальність" і які є способи їх співвіднесеності? які погляди на дихотомію "індивідуальна свобода – соціальна детермінація" в процесі самореалізації особистості були в історії філософії? чи характеризується даний процес фаталізмом, напередвизначеністю, тотальною необхідністю? що в умовах повної детермінованості дозволяє особистості визначати процес реалізації власних сутнісних сил як автономний, незалежний? яким чином впливають раціональні та ірраціональні фактори на самореалізацію? які структурні елементи досліджуваного процесу містять у собі потенції для реалізації особистісної свободи?

§ 1.1. Історико-філософський аналіз проблеми індивідуальної свободи у процесі самореалізації особистості

Здійснення історико-філософського аналізу розпочнемо з твердження, що проблеми виявлення і дослідження свободи були іманентними для майже всіх філософських теорій.

У філософській думці ці питання інтерпретувались переважно у контексті проблем взаємовідношень "людина – світ", "людина – соціум", соціально-культурної детермінованості діяльності та самодіяльності індивідів, їх цілепокладання, способів подолання фатальної детермінованості, виходи за межі існуючого для утвердження свободи, яка не переростала б у свавілля. Суттєвий вплив на осмислення феномену свободи справили праці М. Адлера, Г. Арендт, Р. Арона, І. Берліна, М. Бердяєва, А. Валіцького, С. Вейля, Ю. Габермаса, В. Гавела, М. Гайдеггера, Е. Гелнера, Ф. Гаєка, А. Камю, В. Кімліка, Дж. Макліна, Ж. Марітена, М. Новака, К. Поппера, М. Ріделя, Ж.-П. Сартра, С. Франка, М. Фуко, Е. Шілза. Серед вітчизняних науковців, які займались вищеназваною проблематикою, слід назвати насамперед Є. Андроса, В. Андрущенко, І. Бичка, Б. Гаврилишина, Г. Горак, А. Єрмоленка, С. Кримського, В. Муляра, І. Паська, О. Погорілого, М. Поповича, П. Сауха, А. Сохань та ін.

Із понять емансипативного ряду історично першим з'явилося поняття "свобода людини", яке на ранніх етапах осмислення людиною цього феномену у міфічній свідомості відображалось як благо. Легенди та казки завжди ставлять героя перед вибором, який повинен бути єдино правильним, щоб добро нарешті перемогло злі сили. Прикладом можуть слугувати і часто повторювані сюжетні лінії про героя, котрий, рятуючи свою кохану, підходить до каменю, який пропонує обрати правильну дорогу. І досить часто казковий герой постає перед необхідністю вибору між убивством суперника (представника злих сил) та спокусою отримати винагороду за пощаду. Утім, міфічні герої не можуть відмовитися ні від

реалізації власних сутнісних, надзвичайних, даних йому природою чи богами сил, ні від виконання покладеної на них програми. Відтак, міфи утверджували необхідність самореалізації кожного індивіда, виявляючи свободу вибору її засобів, проте в них обмежувались сфери реалізації та звужувались межі свободи. Герой виконує власні завдання та місії, що мають переважно зовнішнє походження (так, боги велють Геркулесу вчинити конкретні подвиги, котрі передбачають виявлення передусім його фізичних здібностей). При цьому герою суворо забороняється виходити за окреслені межі, що негайно карається (наприклад, міф про Ікара, котрий використав крила не лише для їх призначення – втечі з полону, але й для задоволення інших потреб). У класичній Греції людина уже розрізняє свої наміри і мотиви дій та незалежні від неї умови й наслідки вчинків. Проте трагедія, як правило, протиставляє не суб'єктивну свободу об'єктивній необхідності, а швидше за все два різних способи детермінації поведінки, які у кінцевому підсумку беруть початок від богів та долі: з одного боку, внутрішня детермінація подій, а з іншого – внутрішня детермінація мотивів, які також нав'язані богами¹.

Із появою філософії міфічні уявлення осмислюються і трансформуються залежно від особливостей розвитку суспільних відносин. У філософській думці триває розвиток ідеї свободи від уявлень про реалізацію запропонованої богами програми до сучасної проблеми детермінації свободи самореалізації особистості у контексті суспільно-історичного розвитку.

¹ Кон И.С. *Открытие "Я"*. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.

Важливим для дослідження детермінації свободи самореалізації особистості є виявлення підходів до вивчення проблеми свободи взагалі. Ці підходи у філософських дослідженнях втілились у виокремленні, аналізі та інтерпретації "фаталістичного", "емпіричного", "контингентного" та "екзистенційного" різновидів свободи на основі здійснення її атрибутивних ознак – вибору та відповідальності.

Коли вибір формальний, а відповідальність перекладається із людини на зовнішні обставини, то така свобода має фаталістичний характер (відома формула Б. Спінози "свобода є пізнана необхідність"). Коли ж вибір здійснюється між двома рівними можливостями на основі жеребу чи випадку, на яких покладається уся відповідальність, тоді вона має контингентний характер. Однак, як зазначає І.В. Бичко, "справжня свобода починається за наявності певної множини нерівноцінних можливостей, яка створює можливість нарешті вже відповідального вибору, тобто покладання відповідальності за вибір не на зовнішні (необхідність, випадковість) обставини, а на себе"¹. В основі цього тлумачення лежить визначення І. Кантом свободи як здатності "самостійно починати ряд", згідно з якою людина стає першопричиною нового причинно-наслідкового зв'язку, змістивши природний ряд подій на другий план. Така свобода має раціонально-трансцендентальний, емпіричний характер. Датський філософ С. К'єркегор акцентує увагу на виборі можливості, яка не пізнається розумом, а твориться дораціональним актом творчої віри, котрої не існує до акту здійснення

¹ Бичко І.В. *Буття як свобода* // *Еколого-антропологічні читання – 2001*. – К.: Стилос, 2001. – С. 67.

вибору. У такому випадку утверджується свобода у її найвищому рівні вияву, що має екзистенційний характер.

Іншим аспектом виявлення свободи самореалізації особистості у історії філософії є розв'язання дихотомії "індивідуальна свобода – соціальна детермінованість". Воно здійснювалось у контексті проблеми свободи та необхідності й свободи та свавілля, пройшло складний еволюційний шлях і зазнавало значного впливу конкретних історичних умов на кожному етапові розвитку суспільства. До речі, це знайшло відображення на визначенні змісту таких понять як "особа", "особистість", "індивід" та "індивідуальність". Усі ці поняття характеризують людину як істоту соціальну, життєдіяльність якої обмежена соціальними законами та правилами, але водночас як істоту вільну у своїх вчинках, у реалізації своєї життєвої програми. Поняття "особа" та "особистість" (*persona*) виникли у понятійно-категоріальному апараті філософії Стародавньої Греції і характеризували передусім людину з позиції її основного соціального статусу та відповідної соціальної ролі. Також і поняття "індивід", введене у науковий обіг Цицероном, первинно означало людину як "атом", одиничний елемент соціального буття, тобто людину як носія низки обов'язкових соціальних якостей. В епоху ж Відродження визнається унікальність та неповторність кожної людини, а, отже, утверджується індивідуальна свобода як основа її соціального життя. Відтак, ідея примату індивідуальної свободи над соціальною детермінованістю людського буття відображається у змісті поняття "індивідуальність". Таким чином,

аналіз детермінації свободи в структурі самореалізації особистості слід здійснювати у діахронному зрізі, визначаючи особливості виникнення нових ідей та їх трансформації у різні історичні епохи.

Проблема дослідження причин виникнення, осмислення та усвідомлення поняття "особа", визнання свободи людини, здатності її вільного вибору в античній філософії залишається доволі неоднозначною. Так, Н.В. Мотрошилова пов'язує це явище із переходом до цивілізації, із появою приватної власності, яка "виявилась ефективною передумовою стимулювання енергії, самостійності, підприємництва, відповідальності вибору та рішення, здорового глузду, словом, індивідуальної свободи та розумності людини у виробництві, обміні, в повсякденному побуті"¹. Проте, В.А. Янков вбачає причину утвердження свободи людини передусім у запозиченні греками зі Сходу самої ідеї свободи, до якої вони придивлялись з цікавістю, недовірою і таємною заздрістю². Проблема життєдіяльності особистості, визначення її місця, ролі та функцій в суспільстві знайшла своє відображення уже в творах філософів Стародавньої Греції, адже відношення греків до свободи було проблемним й антиномічним, що обумовлювалось особливими соціальними умовами її реалізації, оскільки сама свобода в їхньому житті була тісно переплетена із несвободою.

Так, ідеї свободи та соціально-культурної детермінації у творчості Платона розглядаються у

¹ Мотрошилова Н.В. *Рождение и развитие философских идей: Историко-философские очерки и портреты.* – М.: Политиздат, 1991. – С. 26.

² Янков В.А. *Эскиз экзистенциальной истории // Вопросы философии.* – 1998. – № 6. – С. 3–28.

контексті його теорії ідеальної держави і справедливості. Філософ, ґрунтуючись на ідеї примату загального над одиничним, сутності над існуванням, у працях "Держава" та "Закони" змалював утопічну модель суспільства, в якому громадяни в ім'я суспільного блага позбавляються свободи вибору діяльності, свободи інтимного життя і, навіть, родинних стосунків.

Така позиція пояснюється суперечливістю процесу самореалізації, яка викликана недосконалістю суспільної природи людини, у котрої є актуалізована потреба в колективній опорі. На основі ідеї "ворожої множинності" природи індивіда, Платон зазначає, що реалізація природних нахилів здійснюється тільки у державі. Завдяки своїй стратифікованості та розподілу соціальних ролей вона є "одниною" по відношенню до конкретного індивіда, діяльність прагне здійснитись у багатьох напрямках. А в державі людина займатиметься лише однією справою: "Ми встановили, що кожна окрема людина повинна займатися лише чимось одним з того, що потрібно державі й при тому якраз тим, до чого вона за своїми природними нахилами більш за все здатна"¹. Хоча давньогрецький філософ визнає існування непересічних, обдарованих людей, котрі можуть діяти винятково за власними прагненнями, однак у своїй абсолютній більшості, людині не надається навіть право вільно мислити, а свобода вибору сфер діяльності обмежується волею та авторитетом вождя чи провідника. Запропоновані Платоном умови самореалізації є апологією обов'язку в усій його тотальності, що знайшло свою

¹ Платон. *Государство* // *Сочинения в 3-х т. – Т. 3 Ч. 1. – М.: Мысль, 1971. – С. 225.*

усталену традицію у європейській філософській думці.

Ідея тотальної домінанти соціального над індивідуальним була продовжена у теорії "природних привілеїв" Арістотеля, згідно з якою самореалізація особистості суворо детермінована, оскільки можлива винятково для представників вищої касты і лише у сфері дозвілля. Проте цей процес також обмежується, адже людині не дозволяється займатися жодною справою ґрунтовно. Арістотель це тлумачить небезпекою перетворення творчого виду діяльності на професійний, а тому вільнонародженій людині навіть забороняється старанне вивчення вільних наук, бо надмірно ж ревниве заняття ними з метою старанного вивчення їх спричиняє шкоду¹. Ця ідея була продовжена Сенекою, а пізніше у ХХ столітті Ж. Фрідманом розробляється концепція утвердження "справжньої" свободи самореалізації особистості у сфері дозвілля.

По-іншому трактували проблему свободи людини у суспільстві епікурійці та стоїки. Їх ідеї ґрунтувалися на нових запитах тогочасного суспільного життя, адже значно посилювався конфлікт між особистістю та державою еліністичного типу. Але ареною, на якій розгортався цей конфлікт, постає індивідуальна поведінка та індивідуальна свідомість². Епікур, заперечуючи ідею Демокріта про причинну обумовленість усього суцього, знаходив у самій природі умови для можливостей існування в поведінці людини свободи, котру він уже визначав

¹ Арістотель. *Политика* // *Сочинения: В 4-х т. Т. 4.* – М.: Мысль, 1983. – 629 с.

² Асмус В.Ф. *Диалектика необходимости и свободы в философии истории Гегеля* // *Вопросы философии.* – 1995. – № 1. – С. 52–69.

як внутрішню (самочинну) самодетермінацію зовнішньої (примусової). Свобода, будучи формою атомістичної субстанції, проявляється у волі, бажаннях та потребах людини, із самого початку містить у собі довільність. Тому мета самодіяльності індивіда полягає не у звільненні від об'єктивних законів, а в їх правильному пізнанні, у виявленні власних бажань, котрі й забезпечують форми й способи вільної самореалізації. Натомість у стоїцизмі визнається безумовне панування принципу необхідності, що ґрунтується на безперечному визнанні внутрішньої, духовної свободи як функції розуму та волі. Стоїки визнавали передумовою і шляхом до свободи лише усвідомлене підкорення долі. До того ж слід зазначити, що до справжньої реалізації необхідності в індивідуальному життєвому шляху здатен лише мудрець, котрий вільний як саме божество, а його свобода є найвищим ступенем із можливо доступної для людини. Отже, соціальна детермінація самореалізації особистості визнається обома філософськими школами як необхідність, з позицій якої й розглядається свобода індивіда.

Новим станом філософського осмислення проблеми свободи самореалізації особистості постала християнська філософія. У середньовічній філософії визначення індивіда як частини соціального цілого ідеологічно освячується темою покликання, котра виходить із християнської космології, згідно якої кожен "покликаний" виконувати певні життєві установки. Саме ж слово "свобода", яке зазвичай вживалось у множині, означало для середньовічної людини не незалежність, а привілеї включеності у певну соціальну систему. Зміст цього поняття відрізнявся

від античного розуміння передусім відсутністю категоричності, оскільки свобода перестає бути простою антитезою несвободі та залежності, а отже, встановлюється їх відносність, коли немає ні повної свободи, ні повної несвободи.

Характерний для епохи Середньовіччя вплив релігії на філософську думку позначився й на утвердженні свободи як божественної прерогативи, котра стає гідністю людини. Кожна людська істота представляє собою арену боротьби, що призводить до спасіння чи гибелі. Ідеї епікурійців та стоїків про внутрішнє самозаглиблення трансформуються у форму вчення про спасіння душі. Згідно із цим вченням майбутнє спасіння вільної душі, реалізація людських сутнісних (душевних) сил, можливе винятково завдяки повному і добровільному підкоренню зовнішній детермінації з боку Абсолюту. Ще Плотін визнавав, що коли душа береться сама по собі у вигляді Світової Душі, як розпорядниця всього існуючого, вона ні від чого не залежить і є повною свободою, проте, з іншого боку її самодіяльність обмежується тілесною оболонкою.

Філософи цієї доби визнають основним індивідуалізуючим чинником людського життя насамперед духовність, оскільки Бог, подарувавши людині душу, подарував водночас і волю, здатність до ініціативи, вибору, а значить і свободи. Як підкреслював предтеча середньовічного реалізму Іоанн Скотт Еріугена, "Бог також вклав в нашу природу причину, завдяки якій ми вільно, розумно і довільно могли б спонукати самих себе до досягнення того, що нам було визначено"¹. Таким чином, у

¹ Еріугена. Книга о божественном предопределении // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и

середньовічній філософії визнається феномен індивідуальності, проте він характеризується як перешкода протікання самореалізації особистості. Останній уявлявся як процес, спрямований на осягнення Абсолюта (Бога), котрий не тільки виступає еталоном чи зразком для індивіда, але й детермінує всю діяльність. Аврелій Августин, враховуючи тогочасне соціокультурне прагнення до утвердження стандартності як типової риси середньовічної людини, пропонував взагалі відмовитися від власної індивідуальності, котра визначалась основною перешкодою самореалізації особистості.

На відміну від середньовічного теоцентричного уявлення про людину як "тварі, створеної за подобою Бога", в епоху Відродження відбувається "обожнення" людини. Таке її прирівнювання до Божества по-іншому ставить проблему призначення людини та спрямування процесу її особистісної самореалізації. Людина вже повинна працювати над великою й грандіозною справою задля шанування Господа та досягнення через найдосконаліші чесноти найвищого щастя. Гуманістична філософія епохи Ренесансу характеризується осмисленням людини насамперед у її земному призначенні, виникає й невідоме до цього поняття "формування особистості". Зазначимо, що філософська думка Середньовіччя взагалі не розглядала категорію розвитку. Людина епохи Ренесансу, як зазначає А. Х. Горфункель, повертається до природи і її взаємини з природою та Богом розглядаються у межах нового,

пантеїстичного розуміння світу¹. На основі уявлення про людську душу як атому єдиного Абсолютного Духу філософи Відродження намагаються подолати її соціальну та біологічну детермінованість через утвердження свободи як прояву Божественної іскри в людині. Зокрема, Якоб Бьоме проголошує, що присутність Бога в людині є проявом у ній "власної сутності" Бога, не у віддалених небесах, а в собі самій повинна знайти людина ту "іскру" Божественного вогню: "Слухай же ти, сліпа людино, ти живеш у Богові, і Бог перебуває у тобі, а якщо ти живеш свято, то сама ти Бог!"².

У цю епоху починається чітке розрізнення понять "індивід", "особистість" та "індивідуальність", яке поставало культурними, соціальними й логічними проекціями відношення між індивідом та суспільством, індивідом і світом. В ідеї індивідуальності, яка, як зазначав відомий дослідник Л.М. Баткін, була невідома всім традиціоналістським суспільствам, включаючи греко-римську Античність³, найбільш безпосередньо проявлялась нова економічна та політична реальність європейської історії. Нові соціальні відносини були запліднені пафосом винятковості та оригінальності кожної людини й вимагали змін у поглядах на проблему особистісної самореалізації, в основу якої покладались ідеї індивідуальності та індивідуальної свободи.

¹ Горфункель А.Х. *Философия эпохи Возрождения*. – М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.

² Горфункель А.Х. *Философия эпохи Возрождения*. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 342.

³ Баткин Л.М. *Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности*. – М.: Наука, 1989. – 270 с.

Тому характерною рисою філософії Відродження є зняття суворого детермінізму в процесі самореалізації особистості, який полягав, на думку тогочасних мислителів, у прямуванні особистості до зразка Бога, Абсолюта як остаточної мети. Людина уже не обмежується у виборі різноманітних шляхів та способів самоздійснення, а одним із провідних методів життєдіяльності встановлюється метод спроб і помилок. Аналізуючи людські образи у європейській драмі, зокрема маргінальної особистості у творчості Сервантеса, Лео Ловенталь дійшов висновку, що "переважаючий філософський погляд на людську природу з епохи Відродження ґрунтувався на тому розумінні, що кожен індивід являє собою певний "випадок девіації", чиє існування полягає у тому, щоб утвердити свою особистість всупереч обмежуючому та прирівнюючому тиску суспільства"¹. У творах Данте, Петрарки, Фічіно, Бьоме та інших тогочасних мислителів утверджується ідея про самотійність земного призначення людини та підвищену відповідальність за власний розвиток. Індивідуальна свобода особистості як центральний елемент та іманентна умова гідності людини складає основу філософської антропології Піко делла Мірандоли. Для нього кожна людина є винятковою істотою завдяки наявності у неї свободи волі й здатності до безмежного вибору. У трактаті "Промова про гідність людини" філософ проголошує: "Не даємо ми тобі, о Адаме, ані певного місця, ані власного образу, ані особливого

¹ Lowenthal L. *Literature and the image of man: sociological studies of the European drama and novel, 1600-1900.* – Boston : Beacon Press, 1957. – p. 41.

обов'язку, щоб і місце, і обличчя, і обов'язок ти мав з власного бажання, згідно з твоєю волею і твоїм рішенням. Образ інших творінь визначений в межах встановлених нами законів. Ти ж, необмежений ніякими рамками, визначиш свій образ своїм рішенням, в полон якого я тебе віддаю"¹. Таким чином, людина утверджується вільним творцем самої себе, а свобода основною формою самореалізації особистості.

Ідеї Піко делла Мірандоли продовжує Еразм Роттердамський, котрий у теологічній формі ставить питання про детермінованість людської поведінки, вважаючи, що Бог визначає лише початок і кінець буття людини, а весь її інший життєвий час визначальну роль уже відіграють вільні індивідуальні вчинки. Твердження про детермінованість буття волею Бога еволюціонує й згодом замінюється на ідею про провидіння фортуни у вченні Нікколо Макіавеллі. Влада над світом надається фортуні як "природній силі речей, їх причинному зв'язку", "благоприємній послідовності подій". Але вона має здатність впливати лише на половину дій індивіда, віддаючи людям право керувати другою завдяки їх індивідуальним властивостям, зокрема енергії, волі, таланту. При цьому виклик долі здатна кинути лише вільна по відношенню до себе особистість, яку не обмежують визначені готові парадигми поведінки, оскільки "фортуна – жінка, і хто хоче з нею поладити, повинен колотити її та штовхати – таким вона піддається скоріше, ніж тим, хто холодно береться за свою справу"². Самореалізація

¹ Піко делла Мірандола. *Речь о достоинстве человека* // *История эстетики. В 5-ти т. – М.: Изд-во Акад. Художеств СССР, 1962. – Т. 1. – С. 507-508.*

² *Макиавелли Н. Государь. – М.: Планета, 1990. – С. 53.*

особистості, не стільки відбувається завдяки правилам, складеним за поведінкою із закладеною доблестю як універсальністю, скільки на основі створених власних правил, чому сприяє здатність діяти відповідно до обставин.

Парадигма розуміння людини, її індивідуальної свободи та соціально-культурної детермінації істотно змінюється у філософії Нового часу, в якій досліджується передусім соціальна складова особистості. За умов плюралізму філософських ідей цієї епохи домінуючими утвердилися "натуралізація" і "соціалізація" проблеми свободи. Особливо актуальним для нашого дослідження є вивчення усталеної у філософії Нового часу тенденції, в якій відображено превалювання на основі природних закономірностей соціальної необхідності над індивідуальною свободою. Уже Томас Гоббс заперечував наявність в людини свободи волі, яка тлумачилась ним як відсутність перешкод для реалізації індивідуальних прагнень. Свобода самореалізації особистості детермінується, за Т. Гоббсом, соціальною природою людини, оскільки її свобода за межами суспільного буття взагалі втрачає свій зміст. Також важливою є думка Т. Гоббса про необхідність усунення зовнішніх перешкод та досягнення внутрішньої душевної злагоди як єдиного можливого способу подолання особливої соціальної детермінації – "насильства".

Розвиток ідей Т. Гоббса знайшов своє продовження у працях Б. Спінози, в яких рішення проблеми свободи як панування над собою, котре ґрунтується на пізнанні необхідності природи, в цілому не вийшло далеко за межі знаменитої формули античних стоїків: того, хто підкоряється,

долі ведуть, а хто чинить опір – тягнуть. Особливим чинником набуття особистістю індивідуальної свободи у розумінні Б. Спінози виступає розум. На його думку, людину можна вважати лише тоді вільною, коли силою власного розуму вона може долати суто людську обмеженість і усвідомити "світову необхідність", що, у свою чергу, виявляє різні індивідуальні ступені свободи. Власне, у цьому й відрізняються погляди Б. Спінози на свободу людини від ідей стоїцизму. Це насамперед проявляється в його уявленні про свободу як про особливий спосіб досягнення активної діяльності індивіда завдяки пізнанню, а не притаманній йому здатності чи властивості. Хоч, як і стоїки, Б. Спіноза вказував на рідкісність проявів справжньої індивідуальної свободи у суспільному житті, оскільки до цього здатні, на його думку, лише обрані – філософи та вчені.

Суспільний розвиток, який позначався переходом від феодальних до капіталістичних відносин, залишив у минулому універсальність великих майстрів мистецтва, учених, філософів. Новий спосіб виробництва позбавив робітника знарядь праці, спеціалізація виробництва зводить саму працю до рівня монотонного повторювання одноманітних дій. Шіллер у Німеччині та Руссо у Франції показали глибокий трагізм людини, котра розривається між природними прагненнями до всебічності та цілісності духовного життя і змушеним розвитком, спеціалізацією окремої вузької здатності на шкоду всім іншим здібностям.

У цей час формується нова філософська парадигма, котра піддала критиці попередні підходи до вивчення проблеми свободи. Дослідження свободи сконцентрували в собі основні філософські уявлення про буття людини. Ці

ідеї знайшли відображення у творах представників німецького ідеалізму І. Канта, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінга, Г. В. Ф. Гегеля. Уже для Іммануїла Канта суб'єктом свободи виступає людина як істота надчуттєвого світу, яка, з одного боку, підкорюється необхідності причинного порядку (як тіло), а, з іншого, є вільною (як душа). Власне, І. Кант вперше в новітній історії філософії проголосив свободу волі особистості фундаментальною умовою як взагалі її життєдіяльності, так і самореалізації зокрема. При цьому філософ розрізняє підкореного необхідності й вільно діючого індивіда, вказуючи стосовно останнього, що жодна детермінація об'єктивних явищ не торкається можливості свободи для суб'єкта у надчуттєвому світі¹. Таким чином, філософ визнає не абсолютний, а відносний детермінізм. Особистість, природа якої визначається як білатеральна, постає вільною, ноуменальною істотою.

Аналізуючи соціально-культурну детермінацію розвитку та самореалізації особистості, І. Кант розрізняє негативну свободу (як властивість не бути примушеними до вчинків жодними чуттєвими визначальними підставами) та позитивну (як здатність людини слідувати вимогам категоричних моральних імперативів)². І. Кант називає людську волю автономною, самозаконною. Її суть він вбачав у визначеності не зовнішніми причинами, а тим законом, який вона сама ставить над собою, визнаючи його вищим, тобто виключним

¹ Асмус В.Ф. *Диалектика необходимости и свободы в философии истории Гегеля* // *Вопросы философии*. – 1995. – № 1. – С. 52–69.

² Кант И. *Основы метафизики нравственности* // *Сочинения*. В 6 т. – М.: Мысль, 1963. – Т. 4. Ч. 1. – С. 219–310.

внутрішнім законом розуму. Оскільки "розум самому собі і незалежно від усіх явищ надає припис про те, що повинно відбуватись; таким чином, вчинки, приклад яких, можливо, до цього часу світ не надав і в можливості яких дуже сумнівався б навіть той, хто все обґрунтовує досвідом, неодмінно керуються розумом"¹. Проте вищою цінністю та "останньою ціллю творення" людини І. Кант проголошує не її свободу, а передусім культуру, яка передбачає можливість довільно ставити самому собі цілі, уміння їх досягати, здатність робити саму себе як вільну істоту кінцевою метою власного розвитку. При цьому в процесі самореалізації особистість може вирішувати проблеми свободи шляхом удосконалення суспільства через культивування категоричного імперативу. Отже, І. Кант заперечує ідеї попередників, які вважали, що виявлення свободи можливе лише в сфері релігії. Він надавав найважливішу детермінантну роль в цьому процесі передусім культурі.

Ідея здатності вільного індивіда впливати на соціальні відносини для реалізації власних сутнісних сил знайшла продовження у творчості Й. Г. Фіхте, який поставив у центр своїх досліджень свободу та вільну діяльність людського Я, котре є уособленням діяльно-творчого буття як такого. І, на його думку, саме розумовоосяжне, "абсолютне Я" як тотожність усіх окремих людських, "емпіричних" Я розвиває й реалізує свою діяльність із самого себе і породжує всю різноманітність світу, зокрема й формує усі соціальні зв'язки та відносини. Таким чином утверджується цілковита автономність та самодостатність особистості за умов самоусвідомлення нею свободи для формування

¹ Там само – С. 245.

власного духовного світу. Але реалізація справжньої свободи, за Й. Г. Фіхте, може бути здійснена індивідом лише у суспільстві за допомогою взаємовідносин із такими ж вільними індивідами, як він сам, на основі моральних законів. Особистість, яка досягає пізнання єдиного підґрунтя власного існування, розвитку і реалізації сутнісних сил в соціумі, має можливість, на його думку, добровільно та свідомо перетворювати необхідний закон буття на закон самодіяльності.

Продовжуючи ідею Т. Гоббса та Б. Спінози про свободу як пізнаної необхідності, Г. В. Ф. Гегель застосовує діалектичні методи доказу взаємопереходу необхідності в свободу і свободи в необхідність. Особистість у його працях виступає об'єктом свободи, оскільки людина, яка містить у собі єдність свободи й розуму, у процесі своєї діяльності виявляє ступінь усвідомлення свободи і таким чином самореалізується як автономний індивід. Адже, як неодноразово наголошує Гегель у праці "Філософія права", свобода може бути реалізована лише в суб'єктивній волі, яка свідомо визначає свій зміст, а людина, яка бажає, щоб про неї судили за її волею, – вільна незалежно від зовнішніх обставин¹. Визначальною ж формою реалізації індивідуальної свободи в нього виступає діяльність.

Важливим у поглядах Г. В. Ф. Гегеля є його відношення до проблеми свободи самореалізації як до соціальнозначущої. Лише при створенні необхідних соціальних умов стає можливою поява свободи індивіда, тоді вона постає підґрунтям самодіяльності особистості. Заперечуючи ідею Ж.-Ж. Руссо про людину, яка вже народжується

¹ Гегель Г.В.Ф. *Філософія права*. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

вільною, Гегель обумовлює появу й утвердження її свободи духовною природою, оскільки вільна людина та вільні соціальні інституції з'являються в ході тривалого соціально-історичного розвитку, у процесі якого людина досягає начал справжньої, самоусвідомлюючої свободи, створює свій світ свободи, права, держави і самої себе у як вільної сутності.

Проблема соціально-культурної детермінації самореалізації особистості була об'єктом філософських пошуків Карла Маркса. Його концепція свободи ґрунтувалась на діалектичному розумінні природи соціального детермінізму, поєднавши містико-діалектичну та просвітницько-раціоналістичну філософські традиції, у ній проголошується новий метод здобуття свободи людиною. Розвиваючи далі ідею свободи як пізнаної необхідності, філософ визначає пізнання й практику основними факторами утвердження свободи у процесі самореалізації. Свобода, за К. Марксом, є одним із основних компонентів людини, котра володіє нею не в абсолютному відношенні, а лише певною мірою. Передумовою для появи свободи виступає акт особистісної самореалізації, оскільки "будь-яка істота є у своїх очах самостійною лише тоді, коли вона стоїть на своїх власних ногах, а на своїх власних ногах вона стоїть лише тоді, коли вона зобов'язана своїм існуванням самій собі"¹. Продовжуючи ідею Й. Г. Фіхте про активність людини як одного з найголовніших атрибутів свободи, К. Маркс акцентує увагу на проблемі діяльності. Саме необхідність задоволення потреб є тим

¹ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1954. – Т. 8. – С. 125.

стимулюючим фактором активної діяльності особистості, при досягненні цілей якої розкривається її суспільна природа, тому що будь-який прояв життя людини, навіть при умові, що він не виступає в безпосередній формі колективного, разом з іншими проявами життя, є водночас і проявом, і ствердженням суспільного життя"¹. Самореалізація зазнає соціально-культурної детермінації, бо соціальні відносини значною мірою встановлені ще до того, як індивід здатен здійснювати на них визначальний вплив. Проте, зіштовхуючись із конкретно-соціальним втіленням історичної необхідності, яка обумовлює індивідуальні інтереси та прагнення, людина, як правило, має реальні можливості вибору цілей та програм власного розвитку та реалізації сутнісних сил.

Особливо важливим для подальших досліджень взаємодії індивідуальної свободи й соціальної детермінації у процесі самореалізації особистості стала Марксова концепція відчуження, котра лежить у площині соціально-культурного феномену, де людина виявляє свою нездатність до самопізнання як першоджерела і суб'єкта самореалізації, до пізнання світу як сфери цілепокладання. Це явище виникло внаслідок стихійного поділу праці та появи приватної власності на засоби виробництва. Вплив цих факторів призвів до соціального явища, коли людина не може вільно обирати певний спосіб діяльності, що, відповідно, викликане відчуженням результатів людської діяльності від самої людини у процесі опредмечування. Вільна діяльність індивіда

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1956. – С. 590.

в капіталістичному суспільстві трансформується у засіб підтримання індивідуального існування, а тому процес самореалізації стає тотожним самовтраті. У сфері виробництва сутнісні сили індивіда так оволодівають ним, що в процесі праці він відчуває відірваність від самого себе. А вільною у своїх діях людина може бути лише при виконанні своїх тваринних функцій: під час їжі, пиття, в статевому акті тощо, а у своїх людських функціях вона відчуває себе лише твариною¹. При цьому не тільки наймані працівники, але й самі капіталісти є результатом самовтрати, вони втрачають певні людські якості, набуваючи зовсім інших, котрі найбільш необхідні для їх діяльності. Виходить, що подолання відчуження можливе тільки за умов знищення приватної власності через зміну суспільних відносин.

У цьому ж раціоналістичному зрізі, але зовсім інакше, як К. Маркс, розглядає проблему свободи особистісної самореалізації Макс Вебер. Він аналізує сам капіталізм як властиве насамперед західній цивілізації соціокультурне явище, витоки якого – кальвіністичний протестантизм. Філософ, виходячи з положень протестантської етики, заперечує негативну роль переходу від універсальної самодіяльності особистості, від фаустівської багатогранної людини до вузькоспеціалізованої, обмеженої своєю професійною діяльністю, що і є однією з умов відчуження у капіталістичному суспільстві. Він визнає професійну самореалізацію, ототожнюючи її з християнським аскетизмом, обов'язковою передумовою будь-якої продуктивної діяльності в

¹ Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М.: Издательство политической литературы. – Т. 42. – С. 41 – 174.

сучасному світі¹. Свобода вибору професії детермінується, за М. Вебером, божественним покликанням людини, а критерієм істинності вибору є прибутковість вибраної діяльності.

Але визнання безумовної соціальної детермінованості саморозвитку і самореалізації особистості, котре утверджувалось у німецькій класичній філософії та соціальному матеріалізмі, заперечувалось у філософії екзистенціалізму, в якій основою стає автономний людський дух, а головним об'єктом досліджень – індивідуальна свобода. Відповідно, об'єктивний світ, зокрема й соціальне буття, протиставляється цьому духові, виступає по відношенню до нього порожнечою чи безглуздістю. Ідея "смерті Бога", висловлена Ф.М. Достоєвським, стала вихідною при побудові низки філософських міркувань XIX-XX століть. Якщо Ф. Ніцше стверджує, що відповідальність за життя людини повинна взяти надлюдина, яка у процесі самореалізації підвищується над своїм Я і над іншими, то філософи-екзистенціалісти, ґрунтуючись на вічному антогонізмі між особистістю та суспільством, ускладненого в цю епоху "присмерком Європи" і світової цивілізації в цілому, надають людині можливість робити відповідальний вибір. Цим самим вони виступають з протестом проти шпенглерівського історичного песимізму та фаталізму. Здійснення відповідального вибору є можливим, оскільки справжнє людське буття за своїм визначальним (онтологічним) виміром містить у собі здатність сказати "ні" тиску соціального середовища, долаючи, таким чином, відчуження як

¹ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 261 с.

несправжній спосіб існування¹. Основним критерієм вибору сфер та способів самореалізації особистості у філософії екзистенціалізму вже виступає совість окремої людини, а не релігійні настанови, традиційні моральні норми, категоричний імператив тощо.

У новій парадигмі гуманізму ХХ століття увага в дослідженнях саморозвитку та самореалізації особистості сконцентрована не на ідеалах та цінностях, а передусім на особливій здатності особистості до самопізнання, котра передбачає "прислуховування" до своєї екзистенції. Свобода, яка розуміється уже не як легка ноша, а як важкий тягар, визначена у філософії екзистенціалізму усвідомленою та подоланою необхідністю, невтомною роботою духу, безкінечним самоподоланням та самотворінням. Таким чином, основною заповіддю вільної особистості в ній проголошується самоутвердження особистості не як явища з натовпу, а як вибір себе у згоді із власною совістю². Це дозволяє говорити про зняття прямого тиску зовнішніх детермінант, коли не світ обумовлює людське буття, а сам людський дух формує світ за власними життєтворчими установками. Уже в релігійно-психологічній концепції свободи С. К'єркегора людина визнається єдиною істотою у світі, діяльність якої, ґрунтуючись на тривимірності людського часу, передбачає наявність результатів до початку окремої дії, що й містить у собі нескінченну

¹ Лях В.В. *Екзистенційна свобода: вибір і відповідальність (філософська концепція Ж.-П. Сартра)*. // *Філософська і соціологічна думка*. – № 5-6. – 1995. – С. 110 – 116.

² Емельянова Н.Н. *Свобода как преодоление необходимости: варианты классической и неклассической философии* // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. – 2011. – № 105. – С. 56.

множинність способів та засобів самореалізації. Саме тому дійсна детермінація цього процесу відбувається насамперед через духовні характеристики індивіда, виявляючи екзистенцію як самодетерміноване буття людини, а свободу – як спосіб самореалізації особистості. Філософ визначає самосвідомість та почуття страху основними чинниками, котрі утверджують індивідуальну свободу і водночас окреслюють її межі, оскільки "страх – це не визначення необхідності, але він також і не визначення свободи, страх є скутою свободою, коли не вільна в самій собі, але скута – і не в необхідності, але в самій собі"¹. Відкинувши ідею про тотальну владу необхідності, заперечуючи вузькорационалістські тенденції в етиці, С. К'єркегор започаткував новий напрям у дослідженні індивідуальної свободи, соціально-культурної детермінації та самореалізації особистості.

Ідеї С. К'єркегора знайшли своє продовження у працях Миколи Бердяєва, для якого свобода виступала насамперед звільненням духу, оскільки вона може досягатись тільки у результаті самозаглибленого розвитку індивідуальних духовних сил. М. Бердяєв вказував на негативну роль економічних процесів, технізації, масовизації, формального лібертатизму, демократії, котрі, врешті-решт, призводять до втрати людиною вищих цінностей, до втрати світом сакрального виміру, а разом з цим і свободи особистісної самореалізації². Філософ звертає увагу на

¹ К'єркегор С. *Страх и трепет*. – М.: Республика, 1993. – С. 150.

² Лях В.В. *Людина в сучасному світі: проблема самореалізації // Метаморфоза свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі* (до

неможливість подолати індивідом відчуження як стримуючого чинника самореалізації особистості завдяки виробленню здатності змінювати соціальні обставини, як пропонував К. Маркс, а лише через шлях релігійного перетворення життя та досягнення таким чином справжнього буття.

У видатного німецького філософа Карла Ясперса свобода обмежується межами суб'єктивного світу, який стає останнім оплотом загубленої у розбожненому світі особистості, а тому в соціальному житті особливу роль починає відігравати екзистенційна філософія, котра знову схиляє людей до індивідуального життя, оживляє свободу щирого існування завдяки появі свободи "від"¹. У суспільстві тривають незворотні процеси його трансформації у "тотальний масовий порядок", а тому індивід повинен насамперед визначитись, як жити у цих умовах, здійснюючи таким чином вибір між встановленням порядку власного буття та підкоренням владі існування. Для представника християнського екзистенціалізму Г. Марселя свобода також пов'язується із божою благодаттю, а не з прагненням людей перетворювати світ у відповідності із власними сподіваннями. Бути вільним, за Г. Марселем, означає віддатися Богові та розчинитися у ньому.

Проблеми свободи ґрунтовно розглядалися і екзистенціалістами М. Гайдеггером, Ж.-П. Сартром, А. Камю та іншими. Мартін Гайдеггер, виходячи із трактування людського буття як "висунутості у Ніщо", яке і є умовою можливості

125-річчя з дня народження М.О. Бердяєва). Вип. 1. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – С. 193 – 199.

¹ Коссак Е. *Екзистенціалізм в філософії и літературе.* – М.: Политиздат, 1980. – 360 с.

розкриття суцього як такого для людського буття, стверджує, що для розкриття особистості слід насамперед відгородитися від суцього, від тих форм самореалізації, які обмежені потребами та інтересами буденного життя і детермінують таким чином людську сутність усталеними стереотипами поведінки. Особистість повинна відійти від світу, щоб знайти у Ніщо свою свободу, оскільки "без споконвічної розкритості Ніщо немає ніякої самості і ніякої свободи"¹, а завдяки вільному вибору, вона змінює та підкорює собі світ, який і повинен бути залежним від особистості для її самореалізації. Зняття детермінантного впливу оточуючого світу на індивіда і утвердження можливості-бути-вільним відбуваються самим буттям людини, яке філософ окреслює як "турботу" у процесі трансцендування, "виходом за межі" через страх. За М. Гайдеггером, у понятті "турбота" міститься самопроекування існування, його тимчасовий характер, направленість на майбутнє, а "проект" і є вибором особистістю самої себе, оскільки, розкриваючи завдяки страхові свою сутність, вона проектує себе у відношенні до можливостей, здійснює вибір у межах своєї закинутості, долі тощо. Саме тому ідеалом тут постає ізольований індивід, котрий звільнився від суспільних пут і з труднощами знайшов самого себе за допомогою проектування власної можливості буття.

Жан-Поль Сартр визначає сенсом людського буття свободу, котру визначає як можливість приносити в світ "Ніщо". Така можливість спонукає індивіда до активної життєдіяльності, характеризує його як завжди вільну істоту, яка у

¹ Хайдеггер М. *Что такое метафизика?* // Хайдеггер М. *Время и бытие: Статьи и выступления.* М.: Республика, 1993. С. 22.

кожній життєвій ситуації має можливість вибирати. Тому соціальні умови не тільки не детермінують зміст і характер самореалізації особистості, а вони самі є її результатом в залежності від ступеня включеності індивіда у соціальні відносини. Відтак, жодні божественні чи земні настанови нездатні підказати людині, як вони мусить чинити. Вона опиняється у стані закинутості, відчаю. Вийти з нього людина може, по-перше, покладаючись на саму себе, і, по-друге, прагнучи до свободи¹. Ж.-П. Сартр зазначає, що "людина знаходиться в організованій ситуації, якою живе, і своїм вибором примушує жити нею все людство, – вона не може не вибирати"², й це дозволяє ламати стереотипи соціального буття, утверджуючи вільне творче начало особистості як основу її самореалізації.

У другій половині ХХ століття філософські дослідження проблеми соціальної детермінації та утвердження індивідуальної свободи як умови та форми самореалізації особистості характеризуються інтеграцією основних ідей різних шкіл, течій та напрямів. Аналізуючи ідеї К. Маркса про працю та відчуження і теорію "природних привілеїв" Арістотеля, Герберт Маркузе розробляє теорію "одномірної людини", в якій він стверджує, що у процесі матеріального виробництва індивід втрачає свободу, через що цілісна самореалізація стає можливою лише в сфері духовної діяльності³. Він розрізняє поняття

¹ Кандалицева Л. Е. Проблема свободы в социальной философии Франции (А. Камю, Ж.-П. Сартр). Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М., 2000. – 19 с.

² Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева. – М.: Политиздат, 1989. – С. 338.

³ Базилук А.Ф. Социальная философия "неомарксизма". – К.: Политиздат Украины, 1989. – 167 с.

"вільний час" і "дозвілля", наголошуючи, що хоча змісту останнього індустріальне суспільство приділяє багато уваги, утім його свобода детермінується та регулюється бізнесом і політикою¹. Жорж Фрідман у своїй концепції акцентує увагу на сфері дозвілля, де особистість має можливість компенсувати негативний вплив праці та реалізувати власні сутнісні сили. Це знайшло продовження у поглядах Ж. Дюмазедьє, котрий визначав свободу основною рисою дозвілля, у якому знімається жорсткий детермінантний вплив суспільства на індивіда.

Важливим напрямком дослідження, який є синтезом марксистських, фрейдистських та екзистенційних поглядів на проблеми буття людини, стало виявлення потреб як основи її життєдіяльності. Зокрема Еріх Фромм визначає залежність самореалізації особистості від внутрішньої настанови на буття чи володіння. Він вказує, що лише модус буття має своїми передумовами незалежність, свободу і наявність критичного розуму², вбачаючи таким чином лише у самій особистості можливість усунути відчужені форми її самореалізації. Абрахам Харольд Маслоу основою вільного розкриття особистістю сутнісних сил у соціокультурних детермінуючих умовах ставить сформовану потребу в самоактуалізації, яка знаходиться на найвищому рівні в ієрархії потреб ("піраміда Маслоу") і досягається тільки через поетапне задоволення усіх потреб кожного з чотирьох нижчих рівнів.

¹ Маркузе Г. *Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества.* – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – С. 312.

² Фромм Э. *Иметь или быть?* – М.: Прогресс, 1986. – 240 с.

Виявлення соціальних умов існування людини та її внутрішнього світу, розробка різних методів їх вивчення призвели до того, що деякі аспекти самореалізації особистості стали складовою частиною філософських розвідок низки філософських шкіл, об'єктами досліджень яких була етика самореалізації (Ф. Бредні, Е. Мунье, Дж.С. Маккензі, Дж. Ройс та ін.), яка визнаючи унікальність та неповторність кожного внутрішнього "Я", ставила метою моральної діяльності індивіда його реалізацію.

Аналіз поглядів в історії західноєвропейської філософії на проблему взаємодії соціальної детермінації та індивідуальної свободи самореалізації особистості дозволяє виявити багатогранність цього феномену, з'ясувати основні підходи до вивчення, котрі стали підґрунтям для сучасних наукових розвідок. Актуальним для філософських наук є визначення впливу соціальних умов на самореалізацію особистості та ролі культури в утвердженні індивідуальної свободи у цьому процесі.

Соціально-культурна детермінація самореалізації особистості у більшості філософських ідеях розглядалась з позицій утвердження індивідуальної свободи в обмежуючих соціальних умовах, що здійснювалось передусім у контексті проблеми взаємодії свободи й необхідності, свободи й свавілля. Необхідність обмеження свободи у процесі самореалізації пояснювалось в Античності недосконалою суспільною природою індивіда (Платон), причинною обумовленістю всього сутнього (Демокрит). Це знайшло своє відображення в ідеях про тілесні межі природи людини – атому абсолютно вільної Світової Душі (Плотін), про обмеження волею Бога (Августин Аврелій),

провидінням фортуни (Н. Макіавеллі), соціальним змістом буття людини (Т. Гоббс), про відносний детермінізм на основі білатерального буття людини (І. Кант), про визначальний вплив конкретних соціальних відносин (К. Маркс), про духовність як основу самодетермінації буття індивіда (С. К'єркегора) тощо.

Разом із тим філософами здійснюються пошуки способів зняття однозначної соціальної детермінованості процесу самореалізації особистості, найважливішим з яких є утвердження індивідуальної свободи. У історії філософії виділяється два напрями, яким чином кожен індивід може це здійснити. Перший – це втеча від соціальної реальності та пошук альтернативних сфер і засобів особистісної самореалізації. Згідно ідеям Арістотеля цього можна досягнути завдяки творчій діяльності, в християнській антропології – виконанню свого "вищого" покликання, у філософії Відродження – вираженню власної індивідуальності у багатьох сферах життєдіяльності, насамперед у творчості, у філософії Й.Г. Фіхте – самоусвідомленню свободи для формування власного духовного світу.

Другий напрямок розвитку являє собою підкорення необхідності та пошук способів її гармонійної взаємодії з проявами індивідуальної свободи. Представники цього напрямку також порізно уявляли можливості розв'язання описуваної антиномії, зокрема вони це вбачали у правильному пізнанні об'єктивних законів (Епікур), в усуненні зовнішніх перешкод та досягненні внутрішньої душевної злагоди (Т. Гоббс), в пануванні над собою шляхом пізнання необхідності природи (Б. Спіноза), в удосконаленні суспільства через культивування категоричного імперативу

(І. Кант), в подоланні відчуження за умов знищення приватної власності (К. Маркс).

Особливо актуальною тема свободи була у філософії екзистенціалізму, згідно з якою кожен індивід наділений здатністю "прислуховуватись" до своєї екзистенції, будучи приреченим завжди здійснювати вибір у межах власної закинутості й змінити і підкорити світ. Таким чином, його діяльність містить у собі нескінченну множинність способів самореалізації. А тому передусім перед особистістю стоїть завдання: відійти від світу і знайти в "Ніщо" свою свободу.

§ 1.2. Теоретичні основи дослідження чинників індивідуальної свободи при культурній самореалізації особистості

Виокремлення самореалізації особистості як окремої проблеми дослідження у філософській антропології, філософії культури та соціальній філософії відбулося насамперед під впливом екзистенціалізму (С. К'єркегор, М. Гайдеггер, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, М. Бердяєв, С. Франк), представники якого сформулювали нову світоглядну парадигму. Уперше поняття "самореалізація" було введено в науковий обіг А. Маслоу, яким здійснено спробу всебічного аналізу цього феномена.

У радянський період проблема самореалізації особистості, феномену свободи, соціально-культурної детермінації досліджувалась вітчизняними філософами у творчій співпраці з російськими вченими К. Абульхановою-Славською, М. Бахтіним, Г. Ділігенським, М. Каганом, Л. Коганом, І. Коном, Н. Михайловим, С. Рубінштейном. Нині цією проблематикою

займаються Н. Бакланова, Ю. Богуславський, Е. Галажинський, А. Єфремова, Д. Леонт'єв, О. Панарін, С. Черняєва, В. Ядов та ін.

У вітчизняній філософії самореалізація особистості як цілісний структурний процес донедавна не розглядалась як самостійна наукова проблема. До цієї теми науковці переважно звертались, досліджуючи різні аспекти феномена особистості, її свободи та детермінації. Необхідно зазначити передусім праці Г. Аляєва, Є. Андроса, В. Андрущенко, Є. Бистрицького, І. Бичка, В. Воронкової, Є. Головахи, Г. Горак, В. Іванова, С. Кримського, А. Лоя, В. Ляха, В. Малахова, А. Могильного, В. Павлова, М. Поповича, П. Соболь, Л. Сохань, В. Табачковського, Т. Титаренко, Н. Хамітова, В. Шинкарука, В. Ярошовця, О. Яценка та ін.

Особливу увагу вітчизняних науковців привертають дослідження духовної культури, духовного життя особистості, релігійних детермінант при самореалізації особистості. Зазначимо, насамперед, наукові доробки А. Бичко, І. Вайнтруб, С. Гатальської, Л. Губерського, В. Загороднюка, Н. Караульної, В. Козленка, І. Надольного, П. Сауха, Л. Солонька, І. Степаненко, Г. Шалашенка тощо, присвячені даним питанням.

Разом з тим, проблема тілесно-статевої детермінант самореалізації особистості досліджувалась переважно зарубіжними філософами Д. Батлер, С. де Бовуар, А. Грицановою, Ж. Дельозом, І. Ільїним, Т. де Лауретіс, Ж.-П. Сартром, М. Фуко, Р. Шустерманом. Серед українських вчених їй приділили увагу Л. Газнюк, О. Гомілко, І. Жеребкіна, Н. Іванова, Т. Лютий, О. Муха, А. Сафонік, Ю. Семенова, Н. Чухим.

Вирізняються праці В. Муляра та І. Чхеайло, які застосували системний аналіз при вивченні самореалізації особистості. У сучасній науці все більш зростає інтерес до проблеми самореалізації, здійснено низку дисертаційних досліджень, в яких виявлено багатогранність вимірів цього процесу. Досліджуються передусім синергетичний аспект буття особистості в умовах трансформації суспільства (Г. Нестеренко), свобода особистості як форма її самореалізації (Л. Подолянко), гуманістичні параметри, потреби, інтереси, цінності, самореалізації особистості (Н. Юхименко).

У сучасній філософській науці проблема самореалізації особистості розглядалась в різних площинах: і як гармонія та єдність усіх елементів особистості, і як базова потреба, і як фактор психічного здоров'я та довголіття, і як підґрунтя для повноцінної життєдіяльності людини як суб'єкта особистісного та суспільного буття тощо. Особливо плідним, на наш погляд, є розгляд цієї проблеми філософами З.А. Абдуллою, В.Л. Іноземцевим, В.В. Ляхом, В.І. Муляром, Г.К. Чернявською, В.С. Швирьовим, А.Г. Щитовою та деякими іншими, які визначали самореалізацію особистості як умову та гарантію свободи індивіда загалом.

У нашій монографії ґрунтуватимемося саме на доказовості цієї позиції. Ми розглядаємо соціальну регуляцію не стільки як зовнішню, скільки як іманентну кожному елементу структури самореалізації особистості. Відповідно до цього, роль соціально-культурних детермінант полягає не в обмеженні свободи самодіяльності особистості, а в організації та стимулюванні протікання процесів її саморозвитку та самореалізації. Передумовою ж здійснення самореалізації є утвердження індивідуальної свободи. Зосередження уваги саме на цьому аспекті досліджуваного феномену

пояснюється тим, що "позаяк досвід, нагромаджений на шляху особистісного розвитку людини, сила розуму, неусувні системи людської суб'єктивності й можуть розглядатись як необхідна, але недостатня умова людської самореалізації"¹. У першу чергу слід зазначити, що виявлення феномену свободи в культурній самореалізації особистості здійснюється на основі визначення та аналізу понять "свобода", "особистість", "індивідуальність", "самореалізація", "самосвідомість" і похідних від них. Вони мають різне значення, відмінне тлумачення залежно від аспекту досліджуваної проблеми та методології її вивчення. Аналізуючи феномен особистості, потрібно звернути увагу на існування великої кількості теорій, які відображають різні аспекти вивчення цього явища. Як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники феномену особистості виявляють досить велику різноманітність підходів до його визначення у світоглядному і в методологічному аспектах. Однією з найважливіших дихотомій, які характеризують природу людини як особистості, є "свобода – детермінізм".

На сьогодні у філософії немає однозначного визначення поняття "свобода". Це пояснюється тим, що підходи до розуміння його сутності історично змінювались із розвитком соціальних зв'язків та відносин. Поняття "особистість" і "свобода", "самостійність", "автономність" тісно взаємопов'язані, оскільки свобода, за визначенням Н. Лобковіца, й означає, що людина у своїй самості, в кінцевому результаті, не може бути керована ніякою іншою інстанцією, а належить

¹ Солонько Л. Проблеми особистісного самовизначення людини // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 9-10. – С. 63.

тільки сама собі¹. А зміст поняття "особистість" містить у собі явище включеності людини в культуру і, відповідно, виявлення її духовної сутності, основними характеристиками якої є творчість, свобода, автономність. Процес самореалізації виступає формою практичного втілення та сферою одночасної взаємодії соціально-культурної детермінації та індивідуальної свободи. У досліджуваному процесі утвердження індивідуальної свободи як умови реалізації власних сутнісних сил пояснюється тим, що воно або викликане усвідомленням потреби виявлення існуючого необхідного, або іманентно притаманне його екзистенційній природі.

Беручи за основу визначення свободи як здатності людини діяти у відповідності до своїх інтересів та цілей, опираючись на пізнання об'єктивної необхідності² та розуміння самого поняття "особистості" як людини, котра є суб'єктом розвитку матеріальної і духовної культури³, можна визначити, що втілення свободи виходить з конкретно-історичного втілення необхідності. Остання постає у вигляді реально існуючих природних умов та соціально-економічних відносин, котрі, у свою чергу, обумовлюють коло її інтересів, а також у вигляді матеріальних засобів для досягнення поставлених життєвих цілей. Але свобода є передусім особливим відношенням суб'єкта до своїх актів, "за якого він є їх визначаючою причиною й вони, відтак,

¹ Лобковиц Н. Что такое "личность"? // Вопросы философии. – 1998. – №4. – С. 7 – 15.

² Араб-Оглы Э.А. Свобода // Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. - М.: Сов. энциклопедия, 1989. - С. 569-571.

³ Музиченко В.Ф. Особистість // Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник. Заг. редакція В.П. Андрущенко, М.І. Горлач – Київ-Харків: ВМП "Рубікон", 1997. – С. 273.

безпосередньо не обумовлені природними, соціальними, міжособистісно-комунікативними, індивідуально-внутрішніми чи індивідуально-родовими факторами"¹. Отже, сама свобода, як слушно зазначає І.В. Бичко, є особливим способом детермінації духовної реальності². Таке визначення свободи відображає якісно новий підхід до розв'язання цієї проблеми. Якщо в епоху модерну містилось необмежене поняття свободи, то сучасна філософія ґрунтується на уявленні про свободу як перш за все особистісний вибір, рішення, пов'язане із суб'єктивним світом особистостей, що знаходиться між загальністю людської природи та особливістю індивідуальності³. Свобода у цьому контексті виступає як людське відношення, оптимальна форма зв'язку людини з іншими людьми, а через них і з собою, і зі світом в цілому, адекватний спосіб її існування як особистості⁴. Ми поділяємо точку зору, що немає взаємовиключення "свобода – детермінація" в особистісному зрізі прояву цього феномену. Особистісна свобода у процесі самореалізації передбачає здатність людини усвідомити свої основні потреби. Зовнішні ресурси (соціально-культурні детермінанти), які визначають реалізацію свободи у суспільстві, можуть ставати засобами самореалізації особистості, а за умов жорсткої регламентації та

¹ *Апресин Р.Г. Свобода // Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин. – М.: Мысль, 2010. – Т. III. – 2010. – С. 501.*

² *Бичко І. Свобода // Філософський енциклопедичний словник. - К.: Абрис, 2002. С. 570 – 571.*

³ *Табачковський В.Г. Полісутнісне ното: філософсько-мистецька думка в пошуках "неевклідової рефлексивності". – К.: Видавець ПАРАПАН, 2005. – 432 с.*

⁴ *Коган Л.А. Триединство свободы // Вопросы философии. 1997. – № 5. – С. 31 – 43.*

суворого контролю з боку суспільства вони, навпаки, із засобів та стимулів переходять на обмежувачі, котрі пригнічують вільну самореалізацію, змінюючи при цьому основну сутність даного процесу.

Самодіяльність особистості детермінована потребами, безліччю неусвідомлюваних, невизначених та суперечливих бажань, особистими інтересами, надіями, пристрастями, діяльністю інших індивідів, які впливають навіть на найінтимніші почуття. Індивід у процесі життєдіяльності виявляється нездатним уникнути впливу зовнішніх детермінант, котрі тісно пов'язуються із внутрішніми пориваннями. Але він, як стверджує Г. А. Тульчинський, метафізично вільний, що полягає у наявності "свободи від...": від свого тіла, характеру, походження, природних законів і навіть від Бога¹. Сама інтенція свободи розкривається у феномені особистості, як носія цієї свободи, в єдності її біологічної та соціальної природи.

Особливістю філософського підходу до визначення поняття "особистість" визначається орієнтація на виявлення суцього в системі "особистість – суспільство", що передбачає пошук розв'язання основних метафізичних проблем, в основі яких лежать проблеми сенсу життя, смерті та безсмертя, свободи, свободи волі, свободи вибору, відповідальності, детермінації особистості тощо. Хоча індивідуальна свобода і передбачає незалежність від зовнішнього примусу, проте її практична реалізація можлива лише через включеність індивіда в певне соціальне ціле, котре усвідомлюється ним як співпричетність. Власне, дійсно вільним (свободним) може бути процес контрольованого перетворення людиною в

¹ Тульчинский Г.Л. *О природе свободы.* // *Вопросы философии.* – 2006. – № 4. – С. 17.

дійсність однієї із цілеспрямовано обраних можливостей відповідно до її об'єктивних потреб та закономірностей об'єктивного буття¹. Тому важливим є розгляд даних проблем і з позиції її наявного, дійсного буття, і з позиції бажаного для нього положення у системі соціальних відносин, де індивід виступає як суб'єкт діяльності, який прагне до реалізації власних сутнісних сил. Таким чином, особливою сферою діалектичної взаємодії індивідуальної свободи особистості та соціально-культурної детермінант постає процес самореалізації. Це актуалізує необхідність виявлення теоретичних засад осмислення феномену свободи в культурній самореалізації особистості.

Самореалізація особистості є, за визначенням В. Табачковського та Г. Шалашенка, процесом покладання – здійснення людиною свого "Я" у світі², тобто процесом розкриття та реалізації здібностей, знань, умінь, навичок на основі індивідуального практичного предметнення, що здійснюється при її саморозвиткові. Детермінація самореалізації особистості набуває своєї актуальності для сучасних наукових досліджень передусім у контексті цілісності протікання цього процесу. Це викликане зміною уявлення про свободу самореалізації особистості у постіндустріальному суспільстві. На нашу думку, слушним є твердження В. В. Ляха, котрий зазначив, що свобода самореалізації до цього часу розумілась як спрямованість на досягнення успіху і розглядалась винятково у контексті концепції саморозвитку особистості, а нині вона постає як

¹ Бычко И.В. *В лабиринтах свободы* – М.: Политиздат, 1976. – С. 16.

² Табачковський В., Шалашенко Г. *Самореалізація* // *Філософський енциклопедичний словник*. – К.: Абрис, 2002. – С. 563 – 564.

здатність "піклування про себе" зорієнтоване на досягнення цілісності буття¹.

Вихідною засадою для задоволення особистістю потреби у самореалізації є прагнення прояву власної індивідуальності в її нескінченності, єдності та цілісності. Це характеризується такими ознаками як безперервність, нелінійність і структурованість. Особливістю цілісної самореалізації особистості є насамперед виявлення індивідуальності при розкритті всього комплексу особистісних здібностей та вмінь. За умови, що цей процес розгортається у конкретному соціумі й зазнає з його боку детермінативного впливу, індивідуальне саморозкриття має здатність поступатися продукуванню та втіленню готових соціально-культурних зразків, тобто безвільному виконанню соціальних установок. Самореалізація такого роду є "хибною" ("випадковою"), оскільки не передбачає всебічного розвитку особистості і взагалі є певною сталістю по відношенню до самого індивіда. "Дійсна" цілісна самореалізація, навпаки, є динамічним процесом, котрий виявляє родову сутність людини, сприяє як особистісному, так і соціальному розвитку. Цілісність як якісна характеристика досліджуваного явища залежить безпосередньо від утвердження індивідуальної свободи у всіх структурних елементах процесу самореалізації. Російський філософ Г.Д. Левін визначає для особистості такі завдання, виконання яких створить внутрішні передумови свободи: розвивати чи сформувати раціональні та конструктивні потреби (до речі, найвища з них у піраміді, за А. Маслоу, потреба в самореалізації); сформувати бажання, котрі адекватно відображали б ці потреби; виробити навички

¹ Лях В.В. Соціальні, особистісні та екзистенційні виміри свободи // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2004. – № 44. – С. 4–17.

задоволення потреб уже створеними засобами; сформувані вміння самостійно створювати ці засоби¹. Приймаючи за основу положення про свободу як сутнісну ознаку буття людини, можна стверджувати, що свої конкретні форми вияву вона набуває саме під впливом соціально-культурних чинників.

Відтак, їх вплив на свободу особистості заперечує, з одного боку, сваволю, тобто відсутність будь-яких моральних перешкод у її самодіяльності, а з іншого – суворий детермінізм, виявляючи саму свободу як умову існування людини взагалі. Відповідно, феномен утвердження індивідуальної свободи в процесі самореалізації ґрунтується на самій сутності особистості, котра розкривається лише при її одночасній взаємодії із соціальним середовищем. Останнє ж містить сформовані зв'язки та взаємовідносини елементів, культурних цінностей, норм і правил, які відіграють важливу організуючу роль для здійснення цього процесу. Свобода самореалізації особистості відображає конфлікт між соціальними умовами, які намагаються обмежити будь-яку діяльність (також і самодіяльність) рамками законів наявного буття, та індивідом, котрий намагається розширити сфери саморозвитку і покращити їх, подолавши встановлені в суспільстві форми несвободи. Цей конфлікт розв'язується в процесі самореалізації у практичній площині, коли виявляється прагнення уже сформованої індивідуальної свободи утвердитись у всіх його структурних елементах як основи взаємодії "індивід – суспільство". У разі нездатності індивіда

¹ Левин Г.Д. Свобода и покинутость. Методологический анализ // Вопросы философии. – 1997. – № 1. – С. 60.

змінити соціальні умови або вибрати іншу сферу самореалізації, у нього залишається можливість модифікувати свої сутнісні начала, подолати і перетворити свою природу¹. Це виявляє специфічну особистісну характеристику – самопоходання.

Характеристика свободи як відсутності будь-яких обмежень і зняття усіх детермінант, визнання існування "позитивної" (творчої) та "негативної" (руйнівної стосовно обмежувачів) свобод в особистісній самореалізації², на нашу думку, є помилковими, оскільки оволодіння свободою є складним структурованим процесом, кінцевою метою якого передбачається вироблення індивідуальної здатності здійснення відповідального вибору. В умовах обмеження можливостей пересуватись і здійснення самодіяльності в'язень, в якого сформована індивідуальна свобода, здатен реалізовувати свої сутнісні сили у більшій мірі, ніж "вільна" людина без цієї якості. Людська історія має безліч прикладів, коли у в'язницях митцями творились культурні шедеври, інженерами здійснювались геніальні винаходи, коли прикуті до ліжка смертельно хворі творили до останньої хвилини життя, намагаючись передати нащадкам свої ідеї. І також відоме явище, протилежне цьому. Не маючи зовнішніх обмежень, людина може виявитись просто нездатною знайти себе у цьому житті, сформувані внутрішні передумови для свободи, взагалі розпорядитись даною їй свободою, про що, зокрема, свідчить величезна кількість наркоманів та алкоголіків у нашому суспільстві.

¹ Гаджиев К.С. *Размышления о свободе // Вопросы философии.* – 1993. – № 2. – С. 37.

² Берлін І. *Чотири есе про свободу* – К.: Основи, 1994. – С. 180-193.

Власне, зацентруємо увагу на взаємодії між внутрішньою свободою та соціально-культурною детермінацією саме на специфіці проявів свободи в самореалізації особистості, що пояснюється її основною провідною роллю у цьому процесі. Це виявляється насамперед у різних характерах розгортання самореалізації за однакових соціальних умов. "Внутрішнє", індивідуальне начало особистості, відповідно, має свободу самому обирати собі зовнішні впливи і приймати їх згідно з логікою самовизначальних устремлінь¹. Отже, зовнішні об'єктивні детермінанти самореалізації особистості набувають актуальності лише у процесі індивідуальної діяльності, коли вони опосередковуються індивідуальною свідомістю, тобто трансформуються в суб'єктивні ідеальні фактори.

Таким чином, індивідуальна свобода є якісно новою ознакою сформованої особистості, котра реалізує сутнісні сили на основі самообмеження та самодетермінації, що вже вирізняє свободу від сваволі. Обов'язковою умовою для процесу самореалізації, основна спрямованість якого полягає у виявленні індивідуальності (як екзистенційної характеристики особистості), виступає внутрішня свобода індивіда. Останню слід розуміти як таке автономне буття особистості, котре передбачає стійкість до зовнішніх впливів, збереження себе як цілості, відповідно до законів свого внутрішнього існування і розвитку². Потрібно визнати, що на буттєвому рівні людина

¹ Батищев Г.С. *Философская концепция человека и креативности в наследии С.Л. Рубинштейна // Вопросы философии.* – 1989. – № 4. – С. 109.

² Иошкин В.К. *Несвобода и свобода в рациональном осмыслении мира // Вопросы философии* – 2006. – № 8. – С. 19.

виявляє здатність відчувати себе вільною й при цьому не володіти самою свободою. Але, за висловом Н. Аббаньяно, вільний Я чи ні, – відповідь на це питання найглибшим чином детермінує мою поведінку і саму мою природу¹. Значить сформована індивідуальна свобода як особистісна якість виступає регулятивом для життєдіяльності, самореалізації і подальшого саморозвитку. Свобода, як підкреслює Г.Л. Тульчинський, є єдиною умовою адекватного сприйняття і осягнення реальності, вона виступає кінцевою реалізацією внутрішньої гармонії індивіда й найвищим вираженням долання його Его, що відновлює єдність зовнішньої та внутрішньої реальностей². Таким чином, можна констатувати, що особистість за структурною будовою постає складною нелінійною системою. Самореалізація особистості відбувається за умови утвердження внутрішньої безумовної свободи, яка виконує функції і зняття різного роду обмежень, і самодетермінації водночас.

Особистість як стійка система соціальнозначущих рис, з одного боку, та індивідуальний носій цих рис, з іншого, виступає вільним та відповідальним суб'єктом свідомої вольової діяльності. Вона уже виробила комплекс необхідних індивідуальних якостей, рівень детермінованості яких визначається конкретними соціальними умовами. Сучасні науки про людину виділяють п'ять рівнів виявлення феномену особистості: тілесний, соціально-рольовий,

¹ Аббаньяно Н. *Экзистенция как свобода* // *Вопросы философии*. – 1992. – № 8. – С. 147.

² Тульчинский Г.Л. *Трансцендентальный субъект, постчеловеческая персонология и новые перспективы гуманитарной парадигмы* // *Я (А. Слинин) и МЫ: к 70-летию Ярослава Анатольевича Слинина*. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 533.

психологічний, екзистенційний та самовідношення. Для нас особливо важливим є останні два, оскільки вони визначають індивідуальну свободу як умову буття людини, у тому числі саморозвитку та самореалізації. На екзистенційному рівні особистість визначається як джерело активності й переживання власної свободи на основі принципів її відносин із навколишнім світом, а не на специфіці певних особистісних структур. Самовідношення характеризує змістовність особистості через різні види проявів, зокрема через самооцінку, самоповагу, самосприйняття на основі таких ознак як цілісність, автономність, самотійність.

Індивідуальна свобода (самотійність) має два виміри, з яких перший визначає таку об'єктивну ситуацію у життєвому просторі індивіда, коли він не зазнає впливу від зовнішнього примусу ("свобода від"), має можливість самотійно приймати відповідальні рішення, здатний до самоконтролю. Другий вимір належить до сфери суб'єктивної реальності й характеризує індивідуальне буття людини як здатність на основі раціональних (логічних мисленевих операцій) та ірраціональних (інтуїція, надчуттєве) критеріїв користуватись правом вибору у різних життєвих моментах. Це передусім моменти, коли метою ставляться особистісні саморозвиток та самореалізація, за умови вироблення таких якостей як ціленаправленість, воля, послідовність тощо. У самому понятті "особистість" вміщується зовнішній, поверхневий соціальний образ, котрий приймається індивідуальністю у конкретних життєвих ситуаціях, виконуючи відповідні до кожної з них ролі. Але у процесі самореалізації та саморозвитку лише особистість, котра володіє індивідуальною

свободою, здатна контролювати не лише зовнішні обставини, але й власні, часто несвідомі, пориви. Вплив яких же факторів, зовнішніх (соціальних) чи внутрішніх (індивідуальних) є найбільш впливовим у цьому процесі?

Аналізуючи особистісне зростання, Т. М. Титаренко зауважує, що воно на різних етапах життєвого циклу детермінується спочатку більше зовнішніми, потім дедалі більше внутрішніми факторами, однак ніколи лише ззовні або зсередини¹. Адже особистість, хоча і є продуктом соціально-культурного середовища, результатом культурно-історичного розвитку, все одно не може розкрити свою індивідуальність та самореалізуватись, просто пристосовуючись до зразків культури. Не варто також зводити біосоціальну природу особистості виключно до механічної сукупності біологічної, генетично успадкованої, та соціальної, набутої у процесі соціалізації, природ. Особистість виступає якісно новим по відношенню до них утворенням. Виявлення здібностей, формування індивідуальних якостей та їх реалізація відбуваються тільки на основі соціального досвіду у конкретному соціокультурному середовищі. Тому розгляд проблеми внутрішньої свободи як необхідної умови та форми самореалізації особистості потрібно здійснювати у контексті соціально-культурної детермінації, визначаючи роль соціального та культурного у цьому процесі. Власне, соціальне, котре презентує особливу, людську форму руху матерії, та культура, як все надприродне, створене людиною, на відміну від "природи" за обсягом

¹ Титаренко Т.М. *Життєвий світ особистості: у межах і поза межами буденності*. – К.: Либідь, 2003. – С. 295.

означають одну й ту ж сферу явищ¹. Проаналізуємо вплив соціального середовища та культури на свободу самореалізації особистості.

У вітчизняній філософській науці особистість переважно досліджується як соціальна якість людини, котра формується у процесі її розвитку на певній стадії включеності у суспільні процеси. Зокрема О. І. Яценко визначав сутність особистості як соціальну якість індивіда, сукупність інтегрованих у ньому соціально значущих властивостей². Соціальність людини означає вираження і продукування соціально значущих рис, зв'язків та відношень конкретного історичного соціуму. Вона також, на думку М. О. Недашківської, становить об'єктивний зміст і водночас є всезагальним культурним механізмом самореалізації особистості³. Це поняття, яке вироблене для відображення соціальної природи людини, розгляду її як суб'єкта соціокультурного життя на основі індивідуального начала (інтереси, здібності, прагнення, самосвідомість і т.д.), визначає людину, яка саморозкривається у контекстах соціальних відношень, спілкування й предметної діяльності⁴. У філософських, психологічних, педагогічних науках утвердилась

¹ *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2005. – С. 18.*

² *Яценко А.И. Развитие человеческой сущности в конкретно-исторических формах практики // Человек и мир человека. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 230.*

³ *Недашківська М.О. Соціальність – об'єктивний зміст самореалізації особистості // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 7 – 8. – С. 130.*

⁴ *Албушенко В.Л. Личность // Всемирная Энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 559.*

теза про те, що людина особистістю не народжується, а стає у конкретних соціальних умовах. Самореалізація детермінується характером суспільних відносин, зокрема взаємодією особистого та майнового характеру. Під їх впливом цей процес може пришвидшуватись чи пригальмовуватись, отримувати нав'язливі стереотипні форми протікання.

Соціальне буття особистості окреслене не тільки об'єктивно діючими на цей момент соціальними відносинами, але й сформованими соціокультурними ідентичностями, які не завжди відповідають існуючим актуальним соціальним відносинам¹. Саме соціальність характеризує людину як істоту, яка реалізує свою справжню родову сутність лише як суб'єкт певних соціальних процесів, у яких вона здатна задовольняти свої вітальні, духовні та інші потреби, зокрема і потребу в самореалізації, здатна змінювати соціальне середовище та соціальні умови, знаходити своє місце у суспільстві, формуватись і розвиватись під впливом соціальних детермінант, знімати негативний детермінізм за допомогою уміння володіти й розпоряджатись свободою. Обов'язковою рисою особистості виступає її автономність та свобода. Важливою детермінантою соціального буття індивіда виступає у першу чергу його суб'єктивна сфера. Це, відповідно, дозволяє зробити висновок, що немає особистості поза процесом самореалізації, без прояву та втілення у соціальному бутті її індивідуальності. Власне, у понятті "особистість" уже відображається наявність в індивіда певної розвиненої індивідуальності.

При цьому потрібно акцентувати увагу на тому, що особистість, як наголошує С. Крилова, є

¹ Шульга М. Соціальний ареал життя особистості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 22.

насамперед "аспект внутрішнього світу людини, що характеризується унікальністю та відкритістю; реалізується в самопізнанні, в самотворенні людини та об'єктивується в артефактах культури"¹. Абсолютизація ролі чи соціальних, чи індивідуальних чинників саморозвитку та самореалізації особистості не дозволяє визначити сутність феномену свободи у цих процесах, перетворюючи її на абсолютний детермінізм чи, навпаки, свавілля.

Труднощі визначення процесу самореалізації пов'язані значною мірою із багатством та багатогранністю особистості. Остання є сукупністю таких трьох її основних складових: біогенетичні задатки, вплив соціально-культурних факторів та її психосоматичне ядро. Як правило, біологічна передумова формування особистості як здатності, якості закріплюється у понятті "індивід", тоді як вона сама виступає результатом засвоєння накопиченої культури і є у своїх актуалізованих проявах трансцендентною по відношенню до умов соціального життя. Аналізуючи соціальну складову, варто зазначити, що соціальний простір виступає своєрідним полем протиборства різноманітних сил і, таким чином, джерелом загрози свободі особистості, адже, як зазначає О.М. Соболев, "такий простір неконтрольовано впливає на психіку особистості, деформує сферу її бажань так, щоб особистість бажала насамперед того, що необхідне соціуму для його самозбереження у світі"².

Відмова від власної свободи тотожна відмові від самого себе, що за твердженням багатьох

¹ Крилова .С. *Особистість* // *Філософський енциклопедичний словник*. – К.: Абрис, 2002. – С. 457-458.

² Соболев О.М. *Свобода особистості в інформаційному соціумі* // *Філософська думка*. – 2002. – № 5. – С. 42.

філософів, передусім екзистенціалістів, неможливо, оскільки, за твердженням К. Ясперса, "у якості можливої свободи вона або її справжнє здійснення, або її перекручування, котре не дає їй спокою"¹. А тому особистість, котра "перекручує себе як свободу", тобто відмовляється від власної свободи, насправді протистоїть собі та власному самотуттю. Коли ж індивід оволодіває свободою, удосконалюється і його здатність до самоусвідомлення, тоді він стає суб'єктом самодіяльності, що стимулює саморозвиток та формування потреби в самореалізації. Чим більше розвинена особистість, тим хворобливіше та гостріше вона реагує на будь-які утиски своєї волі². Тому завдяки утвердженій індивідуальній свободі особистість у процесі самореалізації спроможна протистояти "прямим" соціальним тискам, які в цій діалектичній взаємодії все більше переходять у приховану форму.

Самореалізацію особистості можна визначити як обов'язкову умову включеності її у соціальні відносини. Життєдіяльність індивіда багатогранна, а тому сферами для самореалізації виступають професійна діяльність, сім'я, громадсько-політична активність, дозвілля, хоббі тощо. Свобода їх вибору може суттєво обмежуватись залежно від конкретного типу суспільства, рівня структурованості, інституціалізованості, політичного режиму й низки інших факторів. Кожен індивід завжди встановлює для себе ієрархію мотивів і цілей самодіяльності, визначає сфери здійснення та механізми їх досягнення. Неможливість реалізувати найактуальніші й

¹ Ясперс К. *Смысл и назначение истории*. – М.: Политиздат, 1991. – С. 170.

² Табачковский В.Г. *Человеческое мироотношение: данность или проблема?* – К.: Наукова думка, 1993. – С. 33.

найзначиміші сутнісні сили особистості викликають компенсаторну реакцію, переключення на інші сфери. Але достатньо проблемним для індивіда постає завдання зробити описувану ієрархізацію самостійно і, зрозуміло, свідомо. У разі впливу стихійних несвідомих факторів процес самореалізації втрачає свою ключову характеристику – цілісність і перетворюється на "хибну" (або "випадкову") самореалізацію, метою якої є уже не розкриття індивідуальності, а слідування соціальним установкам, "плиття за течією". Це має, як правило, важкі наслідки для індивіда і для суспільства, зокрема породжує стан "соціальної аномії" (Е. Дюркгейм). Такої ситуації можливо уникнути виключно на основі формування під впливом соціально-культурних детермінантів індивідуальної свободи, що здійснюється в усіх структурних елементах досліджуваного процесу.

При розгляді структури самореалізації особистості слід визначити, що вона обумовлюється у першу чергу функціонуванням структурних елементів самої особистості. Структура особистості включає у себе стійкі об'єктивні та суб'єктивні соціальні якості індивіда, розвиток яких детермінований впливом того соціального середовища, у яке він включений. В. Ф. Баранівський об'єднує ці якості у групи за двома факторами. Перший – соціокультурний, до нього відносяться соціокультурна спрямованість особистості, котра містить характерні для неї потреби, інтереси цінності, що виступають в якості мотивів особистісної поведінки; рівень знань, ступінь опанування гуманітарними, культурними цінностями суспільства; здатність до творчої діяльності. А другий – духовний, до складу якого входять духовна спрямованість особистості,

зокрема духовні інтереси, цінності, орієнтації, світогляд; наявність віри, надії, переконань, ідеалів та інших духовних регуляторів поведінки та діяльності особистості; воля та духовна чуттєвість у світопереживанні особистості¹. Формування виділених якостей детермінує самореалізацію особистості, адже, чим вищий рівень розвитку як окремої якості, так і усього їх комплексу, тим більшим рівнем свободи володіє індивід у виборі напрямів та сфер реалізації власних сутнісних сил.

Розглядаючи детермінацію самореалізації особистості необхідно визначити, яким чином цей процес взаємовідноситься із свободою. Свобода є відображенням об'єктивних, зокрема соціальних, та суб'єктивних процесів втілення сутності особистості, тобто свобода виступає по відношенню до самореалізації як умова даного процесу, а остання, у свою чергу, є її практичною реалізацією. Тобто таке співвідношення "умова – здійсненність", яке характеризує даний взаємозв'язок, визначає детермінацію самореалізації відповідно до міри особистісної свободи, яка в залежності від успішності чи неуспішності задоволення прагнень та бажань індивіда, що уже виступає для свободи як найважливіший детермінант, розвивається далі.

Таким чином, зовнішні ресурси виконують свою детермінативно-стимулюючу функцію за наявності в індивіда низки особистісних ознак. До них, у першу чергу, відносяться: – внутрішня активність, направлена на освоєння і розкриття

¹ Баранівський В.Ф. Соціокультурні та духовні виміри особистості // *Духовність як основа консолідації суспільства. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / Керівники авторського колективу: А.І. Комарова, В.Г. Табачковський, І.М. Кучерук, Л.П. Виговська. – К.: Науково-дослідний інститут "Проблеми людини", 1999. – Т. 16. С. 49-59.*

власної індивідуальності в діяльності; – відношення самодетермінованості особистості до процесу самореалізації; – виявлення, усвідомлення та розмежування цілей та засобів самореалізації.

Розглядаючи здійснення свободи у процесі самореалізації особистості потрібно з'ясувати сутність взаємовідносин індивідуального буття і об'єктивного світу, умов, що впливають на нього. Детермінативні соціальні чинники містять у собі набір готових моделей для самореалізації, її правила, норми, ціннісні настанови та регулятори. Особливу роль відіграють соціальні очікування. Вони є саме тим життєдайним середовищем, у якому відбувається формування особистісної якості – адаптативності, котра, у свою чергу, є основою передусім для процесів соціалізації та самореалізації. Усі ці фактори нав'язують індивіду конкретний порядок, що укладений в конкретному соціумі, і є обов'язковим для дотримання. Проте самореалізація особистості можлива лише за умов існування сформованої індивідуальної свободи, котра є особливою особистісною характеристикою індивіда.

Отже, готові моделі для самореалізації особистості повинні передбачати наявність у цьому процесі свободу вибору її змісту та форми, детермінант, що не дозволять перейти свободі у свавілля. Такою сферою об'єктивної та суб'єктивної реальностей є культура, яка виступає концентрованим і суперечливим досвідом людських сутнісних сил¹, і в якій знаходяться й самі джерела

¹ Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир: ЖІТІ, 1997. – С. 88.

індивідуалізації¹. Взаємодія культури та особистості розглядалась філософською наукою з різних позицій. Окреслимо лише низку концепцій, які визнають у цьому процесі активну роль саме особистості. До них насамперед належать теорія Е. Гуссерля, в якій особистість визначається як творець культури, Бердяєвський аналіз особистості як духовного вільного начала, яке перебуває у нерозривному зв'язку зі світом культури, ідеї В. Біблера, в яких передусім свобода та включеність людини в світ культури сприяють становленню її особистості, дослідження М. Кагана, котрий вказував на роль діяльності, завдяки якій особистість стає втіленням суб'єктивної сутності, а вона, у свою чергу, визначає як рівень розвитку культури, так і міру особистісної об'єктивації. Утім, зазначимо, що хоча культура з усіма своїми елементами та сферами історично виникла передусім як засіб людини виживати у боротьбі з природою, по мірі її розвитку все більшу значимість отримують неUTILІтарний, духовний, ціннісний, смисло- та життєутворюючий шари, а сама культура стає передусім сферою самореалізації². Нині у системі соціальних відносин особливу роль відіграють культурні. Саме через включення до останніх здійснюється обмін соціальними силами людей. У ефективності здійснення цього обміну також полягає й "людинотворча" функція культурних відносин конкретного історичного соціуму. Виконання такої функції передбачає становлення особистості, життєдіяльність якої

¹ Быстрицкий Е.К. *Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие.* – К.: Наукова думка, 1991. – 216 с.

² Шинкарук В.И., Яценко А.И. *Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения.* – К.: Политиздат Украины, 1984. – С. 179.

підкорядкована загальнолюдським цінностям та нормам.

Соціальна ж роль культури полягає у відтворенні такої особистості, яка цілісно засвоювала б існуючі багатогранні соціальні зв'язки. Культура детермінує її безмежну свободу, котра прагне перерости в сваволю, виявляючи при цьому справжню людську сутність в соціальному бутті, адже свободу детермінує лише та можлива реальність, яка стає дійсністю в ході практичного перетворення світу¹. У своєму культурному бутті, зазначає В. М. Межуєв, індивід детермінований "не тільки зовнішньою необхідністю, яка визначає нам певну культурну нішу..., але й своєю свободою"². Культура виступає формою самодетермінації індивіда в горизонті особистості, формою вільного рішення своєї долі в усвідомленні її історичної та всезагальної відповідальності³. Лише на ґрунті культури, завдяки засвоєнню індивідом у процесі соціалізації норм та цінностей та переломленню певної еманации культури, особистість може піднятися на той рівень розкріпачення та вільної реалізації свого творчого потенціалу, котрий також і відповідає природі й об'єктивним потребам суспільства конкретно-історичної доби, являючись передумовою нагромадження і розширення культурного пласту, котрий сформувався до цього часу⁴. Детермінуючий вплив культури як засобу самореалізації особистості визначається її такою

¹ Бычко И.В. *В лабиринтах свободы* – М.: Политиздат, 1976. – С. 17.

² Межуев В.М. *Идея культуры. Очерки по философии культуры*. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – С. 23.

³ Библер В.С. *Культура. Диалог культур (Опыт определения)*// *Вопросы философии*. – 1989. – № 6. – С. 38.

⁴ Могильний А.П. *Культура і особистість*. – К.: Вища шк., 2002. – С. 203.

характерною рисою як універсальність, тобто одночасному впливу на розум, почуття, волю, свідомість та підсвідомість. Взагалі саме становлення особистості стає можливим при утвердженні індивідуальної свободи та включеності у світ культури.

Культуру слід розглядати як явище опозиціонуюче природньому, яке зазнає впливу від життєдіяльності будь-якого живого організму, в тому числі й людини. Але на відміну від усіх інших остання, вибудовуючи свій, в ході упорядковуючої діяльності створила культуру як прояв волі до людського порядку існування у світі, як вищу форму самоствердження і індивідуального, і родового взагалі¹. Тому формування, розвиток та самореалізація особистості відбуваються шляхом перероблення себе у культурі. Це здійснюється через трансформацію у свідомості людини культурних цінностей, норм, досвіду і вироблення відповідних індивідуальних якостей та буденної поведінки, коли культура стає внутрішнім змістом особистості.

Визнаючи, що людина у своїй свободі в процесі особистісної самореалізації детермінована наявними соціальними умовами, слід вказати на чинники, які дозволяють їй утвердитись у якомога більшому обов'язі. До них можна віднести різносторонність та глибину відношення індивіда до світу культурно-історичних цінностей, повноту та універсальність розпредметнення загальнолюдської культури, рівень її перетворення в творчо-діяльні здібності². До того ж варто наголосити на тому, що індивідуальні чинники процесу самореалізації особистості, зокрема здібності та вміння

¹ Самохвалова В.И. *Творчество и энергия самоутверждения // Вопросы философии.* – 2005. – № 10. – С. 34.

² Иванова Н.Я. *Проблема смысла бытия человека // Человек и мир человека.* – К.: Наукова думка, 1977. – С. 289.

адаптуватись до змінних соціальних умов, також належать до сфери культури. При її розпредметненні індивід перетворює здібності, історично випрацювані людством, на власні, а опановуючи історично посталі форми діяльності, він свої природні задатки перетворює на людські здібності, практичне удосконалення яких є найефективнішим способом задоволення потреби в самореалізації¹. Усе це зумовлюється здійсненням основної функції культури, котра полягає у формуванні визначеного суспільством типу людської особистості, самореалізація якої буде мати відповідну задану спрямованість. Завдяки цьому процес оволодіння культурою протистоїть впливові стихійних та випадкових факторів, оскільки він направлений не на речовий об'єкт, а на особистість, котра тут виступає суб'єктом. До речі, як слушно зауважує В. Г. Табачковський, "погляд на людину як істоту, котра упорядковує світ відповідно до своїх устремлінь, є чи не найвагомим антропологічним ідеалом, на якому засновується класична європейська культура"². Отже, формування та одночасна самореалізація особистості, котра є активним перетворювачем соціальної дійсності, відбувається шляхом освоєння культурних норм та цінностей, що, в силу екзистенційної природи людини, є доволі індивідуальним і містить у собі потенції утвердження свободи.

Суть соціально-культурної детермінації самореалізації особистості визначається особливим

¹ Недашківська М.О. Соціальність – об'єктивний зміст самореалізації особистості // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 7 – 8. – С. 144.

² Табачковський В.Г. Людина. Світ. Світопорядки. // Практична філософія. – 2003. – С. 39.

способом засвоєння нею культури: піднесення індивідуального до соціальних еталонів, вивищення самодіяльності до всезагальних норм, котрі є зразком для будь-якої діяльності взагалі. Специфіка такого виду детермінації визначається варіативністю культурних норм, на відміну від інших соціальних. У силу власної природної обмеженості особистість здатна засвоювати лише частину культурних форм і виключно певними, визначеними і обраними тільки нею, індивідуальними способами та методами. Таким чином стереотипізація та уніфікація способів самореалізації особистості передбачає не просто збереження її індивідуальних рис, але й поліваріантність їх проявів у соціальному бутті як індивідуальний прояв всезагального. Коли ж навколишній світ за своїми параметрами та якісними характеристиками аж ніяк не задовольняє людину, вона витворює власний світ – світ культури, виходячи далеко за межі наявного буття¹. У цьому русі одиничного (індивідуального) до загального (соціально-культурного), існування якого можливо лише за умови реалізації унікального першого, полягає сутність утвердження індивідуальної свободи. Особистість, інтегруючи індивідуальне в соціальне, отримує можливості для цілісної самореалізації, в основі якої лежить індивідуальна свобода. А у такій діалектичній взаємодії процесів соціалізації та індивідуалізації, регульованої культурою через систему норм, санкцій, ідеалів, постійно трансформуються й самі соціальні моделі для самореалізації особистості, розширюючи цим самим межі виявлення індивідуальної свободи. Пригнічення та обмеження суспільством свободи самореалізації призводить до

¹ Могильний А.П. *Культура і особистість*. – К.: Вища шк., 2002. – С. 228.

кризи культури, а за відсутності сформованої індивідуальної свободи цей процес втрачає цілісність, перетворюючи саму особистість в стандартизовану та "одномірну", нездатну до саморозвитку взагалі.

У процесі самореалізації особистості культура здійснює трансформацію історичного досвіду в значенування цінностей життя, творчості, духу в символічний лад спілкування, соціальних значень, вірувань та ідеалів, ієрархії найвищих людських якостей, формує світ людини за вимірами блага, правди, краси¹. Засвоєння культурного досвіду попередніх поколінь можливе лише на основі культурних стереотипів і норм. Вони, на думку Л.Н. Когана, не є зовнішнім по відношенню до особистості імперативом, а у процесі їх індивідуального засвоєння перетворюються на внутрішній регулятор поведінки, стають її переконаннями². Таким чином зовнішні культурні детермінанти, котрі відтворені у різноманітних формах, стають досить суттєвими чинниками внутрішньої самодетермінації у процесі самодіяльності взагалі й самореалізації зокрема.

Різні функціональні форми культури передбачають саморозвиток та самореалізацію особистості, адже у культурно-історичному процесі містяться й особливі риси буття індивіда, й усталені форми соціальних спільнот. Але базовою роллю культури в процесі самореалізації є перетворення самої особистості. Воно передбачає вивільнення духовних сил, індивідуальних вмінь і навичок від детермінуючих факторів та їх спрямування на

¹ Кримський С.Б. *Архетипи української культури* // Вісник Національної Академії наук України. – 1998. – № 7-8. – С. 74.

² Коган Л.Н. *Цель и смысл жизни человека*. – М.: Мысль, 1984. – С. 178.

зміну тих існуючих соціальних умов, які на цей момент розвитку не задовольняють особистість чи групу. Культура виявляє свої властивості як "пірамідальна лінза" самодетермінації (В.С. Біблер). Оволодіння індивідом свободою можливе передусім через включеність в культуру, оскільки вона здатна відображати, рефлектувати, перетворювати найзмістовніші зовнішні та внутрішні для індивіда сили детермінації, покладаючи на нього самого відповідальність за саморозвиток і самореалізацію. Процес оволодіння культурою, яка виступає сферою реалізації сутнісних сил особистості, обумовлює інший більш структурований і складніший процес – присвоєння суспільних відносин. Значить, сутність (ядро) особистості детермінується через її соціальні (сутнісні) сили, втілені у власній культурі. Саме ж буття особистості в культурі містить у собі передусім суб'єктно-об'єктний зміст і передбачає, що особистість, яка засвоює цінності й стає здатною визначати пріоритети власного розвитку, розуміється уже як суб'єкт культурного буття.

Культура виступає водночас передумовою і критерієм оцінки самодіяльності індивіда. Самоідентифікуючись з певними спільнотами, індивід шукає таке власне місце у культурно-історичному процесі, на якому відбуватиметься найповніша реалізація сутнісних сил, котра буде характеризуватися передусім цілісністю. Базовою сферою цих пошуків є культура, що виступає як сукупність матеріальних і духовних надбань на певному історичному рівні розвитку суспільства і людини, які втілені у результатах продуктивної діяльності¹. Таким чином, з початком свідомого саморозвитку особистості відбувається одночасне засвоєння нею певної системи культури та

¹ Бойченко І., Хамітов Н. *Культура* // *Філософський енциклопедичний словник.* – К.: Абрис, 2002. – С. 313.

утвердження індивідуальної свободи як форми її самореалізації. Це здійснюється у процесі опредметнення – розпредметнення культури, тобто спочатку людська думка "уречівлюється" у предметах, а потім предметність переходить у діючу здатність людини, яка виступає творчим началом освоєння суб'єктом діяльності предметних форм культури¹. У момент розпредметнення особистість отримує можливість оволодіти свободою, оскільки практична дія уже спрямовується від уречевлених в предметах форм діяльності одних індивідів (від цього моменту вони виступають як культурна цінність) до їх засвоєння іншими, які осягають ці форми, засвоюють, вбираючи у себе соціально-культурний досвід людства. Таким чином, ми погоджуємося із твердженням Л. Губерського, В. Андрущенка, М. Михальченка, що саме через культуру особистість досягає стану свободи, в якому, по-перше, її природа набуває дійсності "людської" визначеності, а, по-друге, відбувається усвідомлення нею і меж і та безмежжя індивідуального ставлення до світу, і марності й величі творчих здібностей щодо перетворення останнього, і власного духовно-тілесного єства, спрямованого у вічність². Отже, культура містить у собі певний концентрований зміст покладання людських сутнісних сил, який індивід у процесі своєї діяльності розпредметнює, при цьому виявляється його індивідуальність, поглиблюється ступінь самореалізації особистості, важливою детермінантою якої вона і являється.

¹ Могильний А.П. *Культура і особистість*. – К.: Вища шк., 2002. – С. 226.

² *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.* – К.: Знання України, 2005. – С. 57.

Як зміст соціального наслідування культура містить у собі поліваріантність вибору, взаємозв'язків, відношень, узагальнені практики розв'язання суперечності індивідуальне-соціальне індивідами, причому як здійснені, так і ті, що потенційно могли б бути виконані. Але це виявляє іншу проблему – проблему індивідуального вибору із усіх наявних культурних цінностей тих, які індивід здатен освоїти протягом власного життя. Такий вибір обмежується фізіологічними можливостями кожного індивіда. А, отже, така лібертадна основа культури не є обов'язковою умовою свободи самореалізації особистості, оскільки в індивіда також повинні бути вироблені здібності до перетворення потенціалу культури у факт свободи. Кількість засвоєних культурних цінностей та норм має мешну детермінуючу роль, ніж здатність вибирати найкращі і, найголовніше, ті, які найвиразніше відповідатимуть особистісному розвитку та сприятимуть самореалізації, виявленню її індивідуальності. Незважаючи на багатоманітність культурних проявів та форм їх вираження, особистісний зміст самої культури, котрий полягає в ідентифікації людиною своєї самості та специфіці свого буття, залишається незмінним¹. Розвиток культури можливий передусім на основі індивідуальних здібностей і через творчу та цілісну самореалізацію кожної особистості, коли вона є суб'єктом культурної творчості.

Соціально-культурна детермінація самореалізації особистості залежить насамперед від типу культури, зокрема найбільш це відображено в опозиції "Схід – Захід". Особливістю західної моделі

¹ Сухина И.Г. Аксиологический аспект культурной самоидентификации личности // Идентичність у сучасному вимірі. Матеріали Міжнародної науково-теоретично конференції. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 83-85.

людини є активістсько-предметна направленість, яка полягає у тому, що процеси саморозвитку, самопізнання та самореалізації особистості здійснюються через її діяння шляхом перетворення матеріального світу й самої себе. У східній моделі така направленість відіграє другорядну роль, оскільки в ній основна увага звертається на реалізацію творчої активності як сутнісної характеристики особистості, а це можливо лише у внутрішньому духовному просторі в акті миттєвого осяяння, котрий є і самозаглибленням, і самореалізацією водночас. Цікавим для аналізу специфіки східної та західної моделей особистісної самореалізації є їх символічне зображення японським вченим Морі Дзедзі, котрий порівнював європейський тип особистості з яйцем у скорлупі, а східний – без скорлупи. Відповідно, перший тип є більш захищеним від зовнішніх впливів, має приховану внутрішню структуру та взаємодіє із довкіллям досить автономно, а процес самореалізації постає насамперед як розкриття одиничної індивідуальності у множинному соціумі. Другий же характеризується аморфністю, відкритістю, піддатливістю до втручання соціальних впливів, самореалізація розуміється як збереження ідентичності через приналежність до певних соціальних груп.

Свобода самореалізації особистості знаходиться структурно на вищому рівні по відношенню до вільного життєвого акту здійснення вчинку чи обрання певного типу поведінки. Основним чинником, який вирізняє таку свободу, постає гуманістична сутність даного процесу, бо вона (свобода) є можливістю і здатністю особистості розкривати власну дійсно людську сутність, реалізовувати власні сутнісні сили, що заключають

в собі загальнолюдський зміст¹. Ті соціальні відносини, які встановились в сучасному суспільстві, звісно формують певний бажаний тип особистості, котрий, відповідно, передбачає оволодіння нею конкретними властивостями розуму, почуттів та волі. Але цей набір властивостей не вичерпує усіх сутнісних сил індивіда, які виникають у результаті успадкування ним надбань соціального досвіду людства та засвоєння надбань культури. Формування сутнісних сил насамперед соціально-культурними чинниками і виявляє їх загальнолюдський та соціальнозначимий зміст.

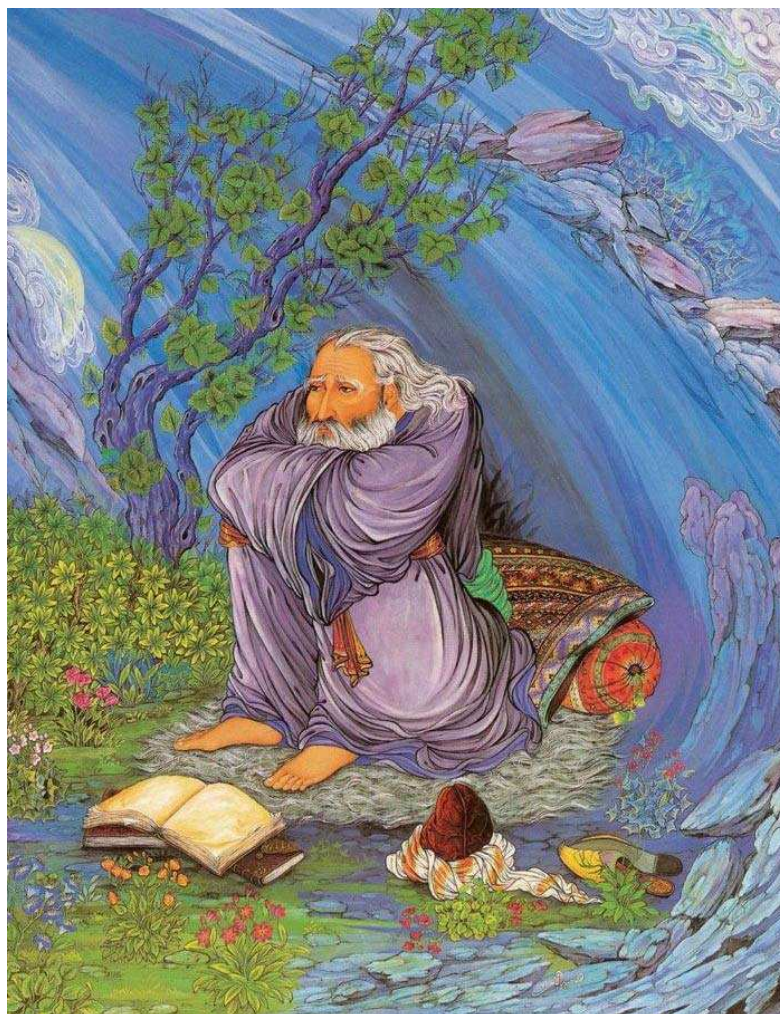
Слід визнати, що на самореалізацію впливають і соціальне середовище, і умови життя, і інші люди, що оточують індивіда, адже він не володіє абсолютною свободою у виборі способів та механізмів самореалізації, оскільки обмежений конкретними соціальними процесами, в які він вписаний біографічно. Але ж при будь-яких, навіть сурово детермінуючих, обставинах життя, індивід має здатність розвиватись і реалізовувати свою індивідуальність так, як сам визначив. Свобода особистості є необхідною умовою процесу самореалізації. Утім, вона передбачає обов'язкову боротьбу особистості як із зовнішніми факторами та обставинами, так і з самим собою, з тими індивідуальними рисами (егоїзмом, лінню, заздрістю тощо), які гальмують цілісному розгортанню її сутнісних сил. Коли у цій боротьбі суспільство виявляється здатним впливати на індивіда сильніше, ніж сам індивід на нього, розпочинається процес деградації культури. Потрібно також акцентувати увагу на тому, що, досліджуючи лише зовнішню детермінацію внутрішнього світу людини,

¹ Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир: ЖІТІ, 1997. – С. 89.

неможливо виявити справжній зміст цієї детермінації та зумовленість методики вибору механізмів здійснення. Взаємодетермінованість внутрішнього (індивідуального) і зовнішнього (соціального) начал особистості у процесі самореалізації виявляється у впливі соціально-культурних факторів на кожен елемент структури цього процесу, серед яких найзначущими є самопізнання, самооцінка, самовизначення, самоідентифікація і самосвідомість.

Отже, самореалізація особистості є складним структурним процесом, цілісність протікання якого залежить від форми та характеру взаємодії між соціально-культурною детермінацією та індивідуальною свободою. Найголовнішою сферою, в якій досліджувана взаємодія набуває особливої змістовної виразності, виступає духовна культура. Аналізуючи вплив зовнішніх та внутрішніх чинників при самореалізації особистості, можна зробити висновок про неможливість визначення, які здійснюють більший вплив. Адже неможливо зводити біосоціальну природу особистості виключно до механічної сукупності біологічної, генетично успадкованої, та соціальної, набутої в процесі соціалізації, природ. Соціальний простір виступає в процесі її самореалізації своєрідним полем протиборства різноманітних сил і джерелом загрози свободі особистості, від якої вона відмовитись не може. Завдяки утвердженій індивідуальній свободі особистість спроможна протистояти "прямим" соціальним тискам, які в цій діалектичній взаємодії все більше переходять у приховану форму.

***Виявлення феномена свободи
у культурній самореалізації особистості:
змістово-структурний аспект***

Розділ II

Виявлення феномена свободи у культурній самореалізації особистості: змістово-структурний аспект

§ 2.1. Духовна культура суспільства як чинник самореалізації особистості

Роль духовної культури в процесі самореалізації за звичай розглядається як передумова становлення особистості, котра, здійснюючи вільну, активну перетворюючу діяльність, освоює духовні надбання людства як суб'єкт культури. Свобода ж виступає специфічним способом детермінації духовної реальності. Їй протиставляється необхідність як специфічний спосіб природної реальності. Вони, за визначенням І. В. Бичка, знаходяться у стані неперервної змагальної комунікації, яка породжує унікальну контамінацію у людському єстві взаємо доповнюваних рис обох реальностей. Такими рисами є людська корелятивно-дійсно-можливісна модальність, людський тривимірний (минуле-теперішнє-майбутнє) час, людський дійсно-можливісний простір (дійсність та імовірнісне "поле можливостей"), людська свобода, обмежена ситуативним вибором та відповідальністю¹. Відтак, особливістю здійснення духовної культури є те, що її моделі, ідеали, цінності не можна примусово "нав'язати" людині. Пояснюється це тим, що вона постає як комплекс духовного багатства, котре освоюється особистістю на основі вибіркового сталення до нього. А тому принцип духовної

¹ Бичко І.В. Сингенейя // Вибрані твори. – Тернопіль: Джура, 2011. – С. 394-395.

свободи є обов'язковою умовою, яка дозволяє без шкоди і для особистості, і для суспільства здійснити цей вибір¹. В особистості у процесі саморозвитку повинна виробитись потреба самоудосконалюватись, відповідально реалізовувати свої духовні сили. Власне, саме духовне життя індивіда А.І Комарова визначає як "особливий діяльний спосіб освоєння людиною світу, включаючи як весь зовнішній світ – природу і суспільство, так і внутрішній світ самої людини в плані його формування і розвитку"². Основою для такого способу освоєння виступає духовність як внутрішній стрижень особистості, який задає спрямованість усієї життєдіяльності й самореалізації зокрема. Тому духовна культура виступає особливою сферою взаємодії соціуму та особистості у процесі самореалізації останньої. Саме у цій сфері соціально-культурна детермінація свободи самореалізації виявляє цілісність як одну з основних характеристик останньої. Яка ж роль духовності у процесі самореалізації особистості?

Вдалим, на нашу думку, є визначення духовності С.Б. Кримським, який визначав це поняття здатністю "... переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особистості на етичній основі, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується самототожність людини, її свободи від жорсткої залежності перед ситуаціями, що постійно

¹ Степаненко І.В. Духовність і життєва компетентність // Філософська думка. – 2005. – № 6. – С. 40.

² Комарова А.І. Духовність, духовний розвиток особистості і православ'я // Духовність як основа консолідації суспільства. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / Керівники авторського колективу: А.І. Комарова, В.Г. Табачковський, І.М. Кучерук, Л.П. Виговська. – К.: Науково-дослідний інститут "Проблеми людини", 1999. – Т. 16. С. 20.

змінюються"¹. Відповідно, духовність можна визначити як категорію людського буття, яка виражає його здатність до творення культури та самотворення², що передбачає наявність свободи індивіда у перетворенні ним навколишнього світу в процесі цілісної й адекватної до соціальної дійсності та індивідуальних духовних запитів особистісної самореалізації. Тому, по-перше, духовність особистості постає основним, базовим фактором її самореалізації. До того ж, між самореалізацією особистості та формуванням духовності існує діалектична єдність, котра знаходить відображення у процесі усвідомлення індивідом необхідності прагнення до вищого рівня своєї цілісності, долання обмеженості власного буття. По-друге, духовність є основою ієрархії ціннісних орієнтацій та сенсожиттєвих установок, що дозволяє їй спрямовувати самореалізацію особистості, яка виявляє себе як внутрішньо-зовнішня структурована цілісність, визначити її характер. Окрім того, по-третє, "відкриття та розвиток у собі духовності надає людині внутрішньої автономії, відносної незалежності від життєвих обставин і можливості піднятися над ними, знайти таку внутрішню точку опертя та чинення опору, яка дозволить сконструювати власний життєвий світ, зберегти особистісну цілісність і гідність, певну цілеспрямованість волі за будь-яких обставин"³.

¹ Крымский С.Б. *Контуры духовности: новые контексты идентификации* // *Вопросы философии*. – 1992. – № 12. – С. 23.

² Хамітов Н. *Духовність* // *Філософський енциклопедичний словник*. – К.: Абрис, 2002. – С. 179.

³ Степаненко І.В. *Духовність і життєва компетентність* // *Філософська думка*. – 2005. – № 6. – С. 41.

Утім, духовність навіть є своєрідним випробовуванням людини свободою. Виявлення індивідом можливостей суто людського буття в світі, що відбувається в людській екзистенції й передбачає формування духовності особистості, обумовлюється його активністю та проявами турботи про себе і суще. Турбота про себе, про своє самоздійснення і, найголовніше, про самореалізацію, як слушно зазначав В.Г. Табачковський, є водночас і турботою про світ. А це передусім таке ставлення до себе, котре виходить за межі егоцентризму, поширюється на інших та на цілий світ, і його найвищою метою стає злагода зі світом та із самим собою¹. Виникнення в особистості турботи про себе і прагнення до самореалізації пов'язане з феноменом відкриття та освоєння сутності буття, що є уже чинником духовного розвитку. У процесі життя людина повинна досягнути єдності своїх сутності та існування, тобто їй потрібно ствердитись як людині, реалізувати себе у деяких дійсно людських визначеннях². Наголосимо тут на слові "людських". Змістом суб'єктивації світу є пошук і утвердження суто людських способів існування, які відділяють її від світу інших живих організмів. Цікаво, що навіть усі перешкоди, які виникають на життєвому шляху, долаються індивідом "по-людськи", тобто шляхом гуманізації нелюдської дійсності³. А відтак, духовний світ утворює простір для такого

¹ Табачковський В.Г. *Особистісні виміри людського: духовність, свобода, творчість, моральність* // *Філософія: світ людини* / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003. – С. 211.

² Пролеєв С.В. *Проблема бытия и духовное развитие человека* // *Проблемы философии. Республиканский межведомственный научный сборник. Выпуск 79.* – К.: Выща школа, 1989. – С. 71.

³ Бичко І.В. *Познание и свобода* // *Вибрані твори.* – Тернопіль: Джура, 2011. – С. 123.

розвитку, який передбачає виявлення того, що людина є, і що вона є, фактично відкриття людиною шляху до самого себе, набуття духовних орієнтирів.

Таким чином, конструювання особистістю свого духовного світу постає важливим чинником її самореалізації та передумовою утвердження внутрішньої свободи. У свою чергу "сама свобода, як вічно жива особиста спонтанність духовного центру в людині – людини в людині – є самою фундаментальною і першою умовою всякої можливості освіти й просвітлення людини"¹. Утвердження внутрішньої свободи пояснюється тим, що духовний світ не заданий наперед як готова змістовність, його неможливо інтеріоризувати. А тому індивід стоїть перед проблемою відповідального здійснення винятково своїх життєвих кроків, який, врешті-решт, вільно виявляє індивідуальний шлях до себе, до своєї сутності. Відповідно, спрямованість особистості на досягнення єдності його сутності та існування здійснює детермінуючий вплив на її самореалізацію. Міра прагнення до такого особливого способу самореалізації як розкриття "людського в людині" впливає, у першу чергу, на цілісність самореалізації як процесу. Відмова ж від цього способу перетворює досліджуваний процес на одномоментні акти виявлення одиничних здібностей, а в особистості утверджується постійні відчуття нерозкритості та нереалізованості.

Виходячи із зазначеного, потрібно наголосити на тому, що духовність особистості не обмежується лише її внутрішнім духовним світом. До неї також

¹ Шелер М. *Избранные произведения.* – М.: Издательство Гнозис, 1994. – С. 16.

можна віднести безпосередній життєвий шлях та самоздійснення. Таким чином, духовність в уяві, образах, проєкціях власного майбутнього надає людині свободу постійно знімати будь-які соціально-культурні обмеження, щоб виявити свою дійсну гуманістичну індивідуальну сутність і здійснювати цілісну особистісну самореалізацію. Водночас вона сприяє й подоланню успадкованої від природи та від набутого життєвого досвіду власної обмеженості.

Специфікою впливу духовної культури на реалізацію сутнісних сил особистості є постійне надання їй можливостей практично необмеженого вибору духовних цінностей, які найбільше відповідають її установкам та ціннісним орієнтаціям¹. Невипадково дослідники феномену особистості виділяють її найглибиннішу особливість, що виражається у поняттях "сутність", "душа", "самість", "єство". У них відображається саме потаємне та істотне в особистості, те ядро, в якому інтегруються усі аспекти індивідуальності, весь потенціал саморозвитку та самореалізації, адже, як зазначав Е. Гуссерль, особистість є ціленаправленою життєдіяльністю, яка відтворює структури духовного порядку.

При цьому основним функціональним призначенням духовної культури, котре істотно вирізняє її серед усіх інших форм культури, є реалізація особистістю сутнісних сил у процесі духовно-практичної діяльності, в ході якої творяться сама людина як духовна істота. Але передумовою для самореалізації особистості є необхідний рівень засвоєних нею духовних цінностей, рівень її духовності. Можна погодитись з С.Ф. Анісімовим, який стверджує, що люди ніби

¹ Коган Л.Н. *Цель и смысл жизни человека.* – М.: Мысль, 1984. – С. 218.

народжуються двічі: спочатку фізично (в акті народження), а потім духовно (в процесі навчання, освіти, виховання, формування духовних якостей, засвоєння цінностей, створених людством)¹. Це засвідчує культивування у різних формах ще з первісних часів релігійних ритуалів, в яких відбувається символічне "перевтілення" молодої особи у зрілу в духовному відношенні людину. Таким чином, здійснення цілісної самореалізації можливе лише сформованою особистістю, яка засвоїла основні цінності духовної культури в процесі навчання та спілкування і виробила своє відношення до них.

Головним змістом духовної культури, на нашу думку, є обмін сутнісними силами між індивідами, для чого в її розпорядженні є спеціальна індустрія по тиражуванню та масовому розповсюдженню продуктів духовного виробництва. Доступність кожного індивіда до каналів масової комунікації, котра характерна для сучасного розвитку суспільства, з одного боку інтенсифікує обмін сутнісними силами. Але з іншого масова культура нав'язує некритичні стереотипні установки, що має лише односторонню направленість, а процес обміну змінюється на процес їх продукування. Отже, детермінація самореалізації особистості такого роду негативно впливає на цілісність як одну з найзмістовніших характеристик цього процесу.

Ядром духовного світу особистості, основним організуючим елементом його структури виступає світогляд, котрий як цілісне та усвідомлене переживання людиною власного співвідношенням зі світом є способом духовно-практичного освоєння

¹ Анисимов С.Ф. *Духовные ценности: производство и потребление.* – М.: Мысль, 1988. – С. 36.

останнього. Аналізуючи світогляд як духовну основу формування особистості, В. І. Шинкарук визначав, що він виявляється як форма суспільної самосвідомості людини, через яку нею сприймається, осмислюється й оцінюється навколишня дійсність як світ власного буття і діяльності, визначається і переживається своє призначення та участь у ньому¹. Але особливістю світогляду є те, що він передбачає просто вибір особистістю образу життя, тоді як духовність спрямована на вибір власного образу, власної долі, зустріч із самим собою. На основі такої зустрічі в момент розпредметнення індивідом духовної культури у нього починають формуватися уявлення про самореалізацію як цілісний і структурований процес. Це, у свою чергу, призводить до виникнення ситуації, коли його сенс визначається не у прагненні примножувати речі та правильному відтворенні соціальних зразків, а в осягненні духовного багатства та розвитку сутнісних сил. Цілісна самореалізація передбачає сформовану духовну особистість, яка послуговується у цьому процесі загальнолюдськими, а не власними егоїстичними цінностями. І тоді змінюється й спрямованість самореалізації особистості, котра пройшла певний шлях духовного зростання. Вона, за твердженням М. О. Бердяєва, прагне допомогти іншим, ділячись з ними духовними багатствами та цінностями, також духовно зростати, надати процесу самореалізації більшої цілісності. Особистість, котра знаходиться на вищому щаблі духовного зростання, бере на себе відповідальність не лише за власну самореалізацію, а й за тих, хто

¹ Шинкарук В.И. Духовная культура – человек – искусство // *Вибрані твори: У 3-х т.* – К.: Український центр духовної культури, 2004. – Т. 3. Ч. 1. – С. 301.

не досяг цього рівня¹. Лише така особистість не визнає над собою тотальної влади зовнішніх обставин, долає звуження свого життя до буттєвого рівня "тут і тепер", виходить із "нарцистичного" стану самозаглиблення та самостурбованості, прямує до світу, в якому утверджені універсальні надособистісні цінності. Таким чином, у момент взаємодії соціальних та індивідуальних (духовних) детермінант виявляється свобода, котра стає основною умовою самореалізації особистості. А, відтак, детермінація самореалізації особистості засобами духовної культури сприяє утвердженню індивідуальної свободи, надає змісту цього процесу гуманістичного та цілісного характеру, вирізняє його від "випадкової", "хибної" та часткової форм здійснення. Це здійснюється завдяки формуванню по-перше, здатності індивіда до трансценденції, по-друге, сенсожиттєвих установок, по-третє, ціннісних орієнтацій. Розглянемо кожен з визначених аспектів.

Одним з проявів свободи є можливість виходити за межі впливу детермінант. У цьому виявляється есенційна характеристика людини, адже, як зазначає С. А. Смірнов, вона як вільна істота суть в собі є трансцендентною, знаходиться на межі та за межами почуттєвого і розсудкового досвіду², тобто вона постійно намагається переступити межі своїх можливостей, свого знання, свого світу. Саме через межові ситуації особистість може якнайповніше реалізувати

¹ Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: "Книга", 1991. – С. 69-70.

² Смирнов С.А. Бытие свободы или проблема культурной идентичности в ситуации онтологического перехода // Философские науки. – 2004. – № 6. – С. 60.

найвагоміші складові свого існування¹. Трансцендентування виявляється станом на межі між тим, що знайоме, зрозуміле, осмислене, і тим, що невлavimo, невиразно, що постійно подразнює людську цікавість, стурбовує своєю недосяжністю – чи це Бог, прихований сенс існування, тайна народження чи смерті². Врешті-решт, самореалізація особистості у трансцендетально-логічному аспекті розуміється як вільне рішення відкриття себе для майбутньої розплати³. Свобода, активована й відома імпульсом трансцендентної причинності, примушує індивіда діяти необхідно (підкорено необхідним детермінантам), випадково (підкорено випадковим детермінантам) або вільно (само детерміновано)⁴. У структурі особистості функцію свободи виходити за межі впливу детермінант виконують ідеали, які дозволяють інтерпретувати духовність як здатність до трансцендентування. В процесі самореалізації вона проявляється у виході за межі власного досвіду і наближенням до трансцендентального, абсолютного суб'єкта з метою знайти надійну опору всього існуючого. Можна погодитися з П. Ю. Саухом, який зазначає, що людство на власному досвіді заново пізнає гірку істину: існування надійне, коли воно не замикається на самоствердженні, а присвячується вищим началам буття, де знаходить опору і смисл, тому власне

¹ Андрос Є.І. *Комунікативний вимір буття як фундаментальне опосередкування колізії сутності та існування // Людина в есенційних та екзистенційних вимірах / Відповід. редактор В.Г. Табачковський. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 166.*

² Губин В.Д., Некрасова Е.Н. *Философская антропология. – М.: ПЕРСЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 48.*

³ Jansen H. *Wenn Freiheit wirklich wird: erlebnispaädagogische Jugendpastoral in kritischer Sichtung. – Berlin : Lit, 2007. – S. 223.*

⁴ Маритен Ж. *Избранное: Величие и нищета метафизики. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. – С. 56-57.*

культурною, смисложиттєвою орієнтацією людини є індивідуальне самоствердження, екзистенційна відкритість стосовно світу¹. Відтак, засобом трансценденції виступають вищі духовні цілі, котрі у момент виявлення індивідуальних здібностей переростають в ідеали-зразки. Останні мають можливість втілитись у повсякденному житті лише частково, породжуючи конфлікт їх невідповідності емпіричному існуванню та незадоволеності умовами буття індивіда. Відповідно, це сприяє виявленню індивідуального прагнення перетворити дійсність з метою розв'язання конфлікту, що виник.

Зазначеними ідеалами-зразками не є предмети наслідування і сліпого поклоніння. Ними виступають особистості-взірці, які, на думку М. Шелера, повинні зробити людей вільними і вони, власне кажучи, і роблять їх вільними, оскільки вони є вільними по духу, а відтак і вільними для призначення розкриття сутнісних сил того, хто їх приймає за взірець². Наявність ідеалів-зразків та особистостей-взірець не є, на нашу думку, достатньою підставою для утвердження індивідуальної свободи. Осягнути ідеал людина може, якщо подолає межі конкретних зовнішніх обставин, за яких здійснюється особистісна самореалізація, і межі уже досягнутого власного рівня. Основою для такої трансценденції є сутність вільного людського буття, яка виявляє здатність особистості змінювати зовнішні жорстко регламентовані умови існування з одного боку, та

¹ Саух П.Ю. *Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям.* – Рівне: ППФ "Волинські обереги", 2001. – С. 47.

² Шелер М. *Избранные произведения.* – М.: Издательство Гнозис, 1994. – С. 34.

внутрішню обумовленість поведінки у відповідності з виробленими нею цілями, цінностями та ідеалами, з іншого. Визнаючи, таким чином, певну незавершеність останніх, можна сміливо стверджувати, що вони постають як відкритість до нових змін, котра буденну самодіяльність вивищує до рівня цілісної самореалізації. Вищі духовні цілі завдяки здатності індивіда до трансценденції надають цьому процесу певну направленість, не звужуючи його межі, а розширюючи практично до нескінченності. Детермінація свободи у такий спосіб спонукає до здійснення нових конструктивних, творчих актів реалізації особистістю своїх сутнісних сил.

У суспільному житті особистість займає різні соціальні статуси та грає відповідні до них соціальні ролі, але активна зміна різних "масок" призводить до ситуації, коли вона втрачає і відчуття власного єства, і усвідомлення наявності в себе справжніх високих духовних потреб. Кожна особистість, як правило, має уявлення про себе як щось власне і особливе, як свій специфічний комплекс позитивних чи негативних якостей. А першою перешкодою для подальшого розвитку, котрий водночас спонукає особистість до реалізації власних сутнісних сил, постає насамперед неможливість відірватися від цього усталеного образу "Я". Це супроводжується утвердженням таких основних життєвих прагнень як безпека, спокій, стабільність, виробленням почуття усталеності та звичності. Проте, лише сформований духовний світ особистості, який характеризує буття людини як таїнство з його безперервним та безкінечним бажанням розкривати власну індивідуальність, спонукає до утвердження волі та свободи як умови самореалізації особистості та основної форми

існування людини в соціумі. А духовний світ особистості слід розглядати як один з проявів її соціальної сутності.

Особистісний саморозвиток та самореалізація це насамперед постійна та довготривала робота кожного індивіда над власним духовним становленням, яку неможливо здійснювати за якимось єдиним установленим зразком. Намагання неосмислено наслідувати зразки як правило призводить до роздвоєння людської життєдіяльності на свідоме життя в духовному світі та життя в реальній практичній діяльності. Доволі часто в індивідів уже в зрілому віці може виникати ситуація, коли значущими для них стають такі уявлення про своє місце у світі, в яких домінують приреченість, відчуття обов'язку та необхідності перед рідними і близькими. Людина може бути непоганим професіоналом, турботливим батьком –матір'ю, вірним другом, проте не мати сформовану потребу в самореалізації, вона відмовляється від самопізнання, в неї втрачається віра у власні сили. До того ж за проміжними критеріями цілісності процесу самореалізації особистості, якими виступають гармонія із власною сутністю, життя особистості у внутрішній правді, такі люди можуть визнати хибність як цього процесу зокрема, так і всього власного життя взагалі. Вони відмовляються від подальшого саморозвитку, власної індивідуальності, визнають домінування в соціальній системі, в яку вони включені, стану аномії. Це свідчить про відсутність в цих індивідів, особливо на ранніх етапах формування особистості, уваги до власного духовного розвитку, направленою на реалізацію сутнісних сил. Втім, самозанурення у духовний світ також може мати негативний вплив на

самореалізацію, оскільки заглиблена рефлексія призводить, як правило, до усвідомлення кінцевості та суворих меж прояву власних сутнісних сил. Особистість може відмовитись від соціальної активності, у неї з'являються несприйняття існуючих умов життя, суїцидальні настрої, втрачається індивідуальна свобода.

Самореалізація особистості детермінується індивідуальним рівнем сформованості потреби у духовній свободі, яку, за висловом Г. В. Ф. Гегеля, "вона задовольняє, з одного боку, тим, що вона внутрішньо усвідомлює для себе те, що існує, а з іншого боку, тим, вона зовнішньо втілює це для-себе-буття і, подвоюючи себе, робить наглядним і здатним до пізнання для себе і для інших те, що існує всередині її"¹. Хибною, на нашу думку, є твердження, що соціальна детермінація спонукає до втрати індивідом відчуття індивідуальності, оскільки найбільш впливовим фактором у цій ситуації можна виділити його нездатність до побудови власного духовного середовища, в якому й формуються особливі взаємовідносини між людиною та довкіллям. Не варто також і перебільшувати роль індивідуального у духовній детермінації. У ситуації, коли індивід починає активно будувати своє життя, спрямоване на певні особливі духовні пошуки, утаємничені місії, специфічні аскези з регулярними медитаціями, суворими дієтами, езотеричними практиками, у нього, як правило, не вистачає часу, сил та енергії на інші можливі сфери самореалізації. А тому життя такої людини стає дуже штучним, несправжнім, далеким від вільного (свободного)

¹ Гегель Г.В.Ф. *Естетика В 4-х томах. Т. 1.* – М.: *Искусство*, 1968. – С. 38.

самотворення¹. А, отже, основна увага дослідників духовної культури привертається до такого гармонійного поєднання в ній соціального та індивідуального на основі духовності, результатом детермінативної взаємодії якої є свобода особистості, котра самореалізується. Така єдність можлива насамперед через включеність особистості у духовну культуру, що передбачає створення нею нового ціннісно-смислового універсуму як нового виміру реальності. Саме тут духовність, як вважає І. В. Степаненко, виступає як специфічно людська здатність ціннісно-смислового ставлення до світу (зовнішнього і внутрішнього у їх єдності), здатність розрізняти, засвоювати і виробляти цінності та смисли, здійснювати їх інтеграцію і субординацію². Таким чином, ця здатність виступає внутрішнім регулятивом процесу самореалізації та проявляється в усіх компонентах його структури.

Як уже зазначалось, другою особливою характеристикою здійснення духовної культури в процесі самореалізації особистості є пошук смислів та формування сенсожиттєвих установок. Смисли виникають насамперед у свідомості людини, саме на їх основі вона сприймає та оцінює об'єктивно існуючий світ та умови існування в ньому. Смисли знаходять своє відображення в уявленнях особистості, вони є основним мотиваційним компонентом її самодіяльності, у процесі якої в залежності від результатів виникає потреба у появі нових, більш значущих смислів. Аналізуючи смисли

¹ Титаренко Т.М. *Життєвий світ особистості: у межах і поза межами буденності*. – К.: Либідь, 2003. – С. 304.

² Степаненко І.В. *Методологічна функція поняття "духовність" в соціально-гуманітарному пізнанні // Практична філософія*. – 2003. – С. 44.

найвищого рівня в духовній культурі, П.Ю. Саух зауважує, що відношення людини до свого життя і самого себе, усвідомлення його значимості виражається у понятті сенс життя¹. Як відомо, кожен момент чи окремий акт самореалізації переживається особистістю як позитивно забарвлена життєтворчість, виникає відчуття власної невичерпності, унікальності, саме ж життя отримує свій особливий сенс, котрий і є для неї особливим тлом самодіяльності. Сенс буття людини відображає, за визначенням Н.Я. Іванової, життя людини у площині її самодостатності та самодетермінованості, підґрунтя, той аспект, в якому людина виступає творцем самого себе і свого буття, своєї власної історії². Таке уявлення зосереджує увагу на особливому моменті розвитку особистості, коли для її подальшої самореалізації необхідною умовою стає створення нею смислів, які відносяться до сфери духовної культури, зокрема філософії, науки, релігії, мистецтва тощо.

Здатність особистості до самосвідомості та самооцінки, як її сутнісна особливість, утверджує процес постановки, розгортання та розвитку протягом усього життя фундаментальних для неї питань. При цьому створюється така життєва ситуація, котра розвивається перманентно і створює особливий стан особистості. У ньому вона сама стає для себе важливим проблемним завданням, метою якого є цілісна самореалізація. Таким чином в особистості, котра реалізує свої сутнісні сили, утверджується індивідуальна свобода, яка й дозволяє їй, як суб'єкту цього процесу, виходити за межі власного єства,

¹ Саух П.Ю. *Атеизм и религия о счастье и месте человека в мире.* – Днепропетровск: Проминь, 1989. – С. 8.

² Іванова Н.Я. *Философский анализ проблемы смысла бытия человека.* – К.: Наукова думка, 1980. – 69 с.

знімаючи суворий детермінізм соціального буття. У сфері виявлення сенсу життя народжується і утверджується право особистості на критику існуючих умов, саме на її основі заперечується абсолютна обумовленість самодіяльності. Водночас сенс життя виступає особливою детермінантою свободи, що через внутрішній особистісний самоконтроль надає їй гуманістичного змісту і не дозволяє перерости у свавілля. Прагнення до самореалізації вимагає від індивіда, як уже зазначалось, надавати власному життю певного сенсу, який, у свою чергу, означає для нього передусім самообмеження. Отже, визначення особистістю сенсу власного буття обумовлює характер її самореалізації. Зокрема, якщо вона визнає, що сенсу життя не існує або його неможливо виявити, тоді самореалізація здійснюється стихійно, стрибкоподібно, основними детермінантами виступають випадковість та невизначеність. Також сенс життя може полягати чи в чомусь зовнішньому стосовно людини, чи у самому житті. У першому випадку посилюється увага індивіда на виборі способів самореалізації, оскільки її зміст утверджений прийнятою ним концепцією, а в другому він постає перед необхідністю вибрати і зміст, і способи.

Особливою ознакою самореалізації в сучасному суспільстві є дегуманізація особистості, котра спричинила втрату смислових значень, які пов'язані із культурою, працею, релігією, при цьому виникає нова потреба у такому осмисленні соціальної реальності, коли нові сенсожиттєві установки забезпечували б можливість пристосування людини до навколишнього

середовища¹. А тому в постіндустріальному суспільстві необхідне формування нового типу людини, у житті якої на перший план виходять прагнення до самовизначення та індивідуальна свобода у процесі самореалізації. Виявлення та аналіз нових факторів впливу на особистість та визначення способів виховання особистості, здатної до цілісної самореалізації, є завданням досліджень гуманітарних наук. Це стимулює здійснення нових релігійних пошуків, спонукає до об'єднання науки та релігії, компіляції західних та східних культурних традицій тощо. Усі описані процеси в більшій мірі висвітлюють проблему, що має інтегративний характер, розробка методології шляхів її вирішення може вплинути практично на всі сфери буття людини, на переусвідомлення її місця у світі, реалізація на основі сенсу життя стратегії власного розвитку². У такій ситуації духовність виступає основним ціннісним орієнтиром сенсу життя та самореалізації особистості.

Третім аспектом детермінації свободи самореалізації особистості засобами духовної культури виступає формування ціннісних орієнтирів особистості. Передусім слід зазначити, що всі результати духовної діяльності суспільства фіксуються у її системі цінностей. Албушенко В. Л. визначає цінності як "породжувані культурою і (чи) такі, які задаються трансцендентно, змісти, що

¹ Лях В.В. Людина в сучасному світі: проблема самореалізації // *Метаморфоза свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М.О. Бердяєва)*. Вип. 1. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – С. 194.

² Осіпов А.О. Духовні пошуки М. Бердяєва і актуальні проблеми становлення нової парадигми духовності. // *Метаморфоза свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М.О. Бердяєва)*. Вип. 1. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – С. 214.

вплітаються в мінливу багатоманітність соціального життя як інваріанти..."¹. Вони дозволяють визначати і задавати системи пріоритетів та способів соціального визнання, розробляти критерії оцінок актів життєдіяльності індивіда, вибудовувати ієрахізовані системи орієнтації особистості у процесі її становлення й розвитку, надавати і обґрунтовувати смисли. В усіх об'єктах і явищах культури міститься втілення певної визнаної людиною цінності заради якої вони створені². Ціннісні якості хоча й виступають як особлива об'єктивна даність, але усі вони концентруються навколо особистості й пов'язані з її біологічною, соціальною та духовною природою. А тому існує нерозривний внутрішній зв'язок між особистістю, певним життєвим світом, визначеною ситуацією і тією чи іншою цінністю, яка тільки й функціонує у цій конкретній єдності, що виявляє інтенційність самої цінності³. Власне, ціннісні орієнтації, основою яких виступає система цінностей особистості, визначають ступінь індивідуальної відповідальності за вибір шляхів та зміст особистісної самореалізації⁴. Духовність характеризує цінності не в аспекті їх утилітарно-прагматичного значення, а як сферу вирішення смисложиттєвих проблем, де кожен індивід намагається відшукати відповіді на "вічні" питання

¹ Албушенко В.Л. *Ценность* // *Всемирная Энциклопедия: Философия* / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1200.

² Кармин А.С. *Основы культурологии: морфология культуры*. – СПб.: Лань, 1997. – С. 16.

³ Берелехис А.А., Ильинская С.Г. *О конфликте различных систем ценностей* // *Философские науки*. – 2007. – № 3. – С. 112.

⁴ Шрамко О. *Духовный опыт личности: детерминанты становления и реализации* // *Духовність українства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. – Житомир: ЖДПІ, 1998. – С. 21.

людського буття. Детермінативна роль цінностей полягає у тому, що індивід не просто орієнтується на них, але й переживає їх як індивідуальнозначимі. І, як зазначає з цього приводу Н.В. Караульна, духовне життя постає не тільки і не стільки як свідомо активність суб'єкта, зумовлена системою певних цінностей, а як цілісний процес життєдіяльності людини, де цілераціональні дії нерозривно пов'язані з переживаннями¹. Це пояснюється тим, що хоча вони й мають "загальнолюдську" основу, щоразу, в історичному часі й просторі, кожна людина відкриває їх заново для себе і вирішує по-своєму². Осмислені на основі переживань цінності, у свою чергу, вимагають від сформованої особистості буттєвого здійснення, складання відповідної до них життєвої програми. Відповідно, духовність у цьому процесі стає таким механізмом самовизначення особистості, метою якого є її цілісна самореалізація як поклик духу до буттєвого втілення.

У процесі самореалізації особистості цінності відіграють роль фільтрів, які у потоці інформації "відбирають" лише визначену нею як необхідну, саме тому всі події, які відбуваються у суспільному житті сприймаються і усвідомлюються нею лише з конкретно визначених позицій, з яких даний індивід самоідентифікується. У цьому й проявляється сутність ціннісної характеристики людини, яка творить оцінки не відносно абстрактних ідеалів, а стосовно конкретної ситуації вибору³.

¹ Караульна Н.В. *Духовність як чинник самовизначення людини. Автореф. дис. ... канд. філос. наук.* – К., 2000. – С. 4.

² Караульна Н. *Духовність: сфера сутності чи існування людини? // Вісник НАН України.* – 2002. – № 11. – С. 46.

³ Барышков В.П. *Аксиология личностного бытия.* – М.: Логос, 2005. – С. 68.

Сформованість ціннісних орієнтацій особистості характеризує цілісність, стабільність, стійкість до випадкових зовнішніх факторів її переконань та прагнень, що, у свою чергу, обумовлює активність і спрямованість у самодіяльності та впливає на утвердження індивідуальної свободи в процесі самореалізації. Це стало доволі проблемним у наш час, коли, за визначенням Г. Маркузе, ідеали автономної особистості та гуманізму відійшли у минуле, а якщо і використовуються, то лише як засіб у боротьбі Сходу і Заходу, а тому ці цінності мають значення тільки в контексті пропаганди, вони самі стали елементами масової культури¹. Відтак лише збереження індивідуальної свободи як цінності у сфері духовної культури суспільства є передумовою цілісності самореалізації особистості. Слід також зауважити, що цінності детермінують не тільки теперішній стан особистості, а насамперед визначають майбутнє, оскільки містять у собі індивідуальні цілі, завдання, ідеали, тому "на основі ідентифікації людини з тією або іншою системою цінностей здійснюється вироблення життєвої позиції і програм життєдіяльності, створення образу майбутнього, перспективи розвитку особистості"². Таким чином розробляється загальна стратегія самореалізації особистості, відбувається утвердження волі та індивідуальної свободи, направленість на досягнення бажаного результату всупереч існуючим перешкодам. Але у подібній

¹ Давыдов Ю.Н. Критика социально-философских воззрений франкфуртской школы. – М.: Наука, 1977. – С. 225.

² Кондратенко О.В. Система ціннісних орієнтацій як чинник ідентифікації особистості // Ідентичність у сучасному вимірі. Матеріали Міжнародної науково-теоретично конференції. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 134.

ситуації за відсутності чітко сформованих у соціально-культурних детермінант досліджуваного процесу свобода має здатність доволі легко переростати у свавілля, якщо індивід не може ідентифікувати себе із системою визнаних загальнолюдських цінностей.

Через активну перетворюючу діяльність індивіда, який містить у собі незалежне, автономне, певною мірою непередбачуване начало, цінності культури не є тотожними цінностям суспільства, більше того, між ними постійно існує конфлікт. Проте, людина виявляється часто нездатною критично засвоювати існуючі готові соціальні цінності у процесі самореалізації, ігноруючи індивідуальне у ньому, що й не дозволяє розкривати справжню сутність людини. У сучасному суспільстві масова культура інтенсивно утверджує домінування вітальних цінностей. Вони вимагають від людини насамперед задоволення фізіологічних потреб, зокрема у їжі, одязі, житлі. При цьому суворо обмежуються можливості для розвитку цінностей духовної культури, передумовою формування яких повинне бути виникнення у людини прагнення до досконалості досягнення вищої якості, повної самореалізації. Утім дійсна самореалізація полягає у прямуванні до вищих цінностей культури, за словами М.О. Бердяєва, до "справжнього духовного аристократизму", що спонукає до слухання внутрішнього голосу, голосу Бога чи совісті, до досягнення духовної свободи. Обов'язковою умовою становлення сучасної особистості є сформованість уміння виробляти власне відношення до культури, включеність в яку і є основною формою самореалізації. Так культура виявляє серед усієї багатоманітності культурних цінностей ті, що найбільш відповідають потребі у

самореалізації та прагненням внутрішнього духовного світу.

Відтак утвердження індивідуальної свободи має різні характерні риси у залежності від того, на який елемент структури досліджуваного процесу впливають відповідні соціально-культурні детермінанти. Тому нам важливо з'ясувати механізм цієї взаємодії в контексті виявлення цілісності як характерної риси істинної самореалізації особистості.

§ 2.2. Індивідуальна свобода як детермінанта структури самореалізації особистості

Механізм взаємодії в структурному процесі самореалізації особистості соціально-культурної детермінації та свободи є багатограним. Можна погодитись із твердженням В. С. Алікіна, що тільки реалізація свободи як інтегративного цілого в системі рівнів і порядків, призводить до відтворення індивідами своєї сутності¹. У нашому дослідженні розглядається сутність виділених на основі інтегральної функції свободи таких складових структури самореалізації: самодіяльність, цілепокладання та його елементи (самопізнання, самовизначення, самоідентифікація, самооцінка), сформованість потреби самореалізації, а також таких якісних характеристик як відповідальність та вибір. Ці структурні елементи ґрунтуються передусім низкою фундаментальних настанов, котрі забезпечують особистісний рух взагалі.

¹ Алікін В.С. Свобода в аспекті соціально-діяльничої сутності людини // Проблеми філософії. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Випуск 87. Культура, світогляд, гуманізм. – К.: Либідь, 1991. – С. 121.

Основними з них можна виділити стійке прагнення особистості до самопізнання, її відкритість власній внутрішній реальності та бажання отримати та позитивно сприйняти об'єктивну правду про себе, упокорення в самосприйнятті та розкритті себе перед іншими, бажання саморозвитку та самореалізації. Дослідження самореалізації особистості як цілісного структурованого процесу потрібно здійснювати шляхом виявлення особливостей детермінації свободи особистості у кожному елементі на визначених вище рівнях.

Проаналізуємо перший елемент структури самореалізації особистості – самодіяльність. Як було з'ясовано, самореалізація особистості можлива за умов утвердження свободи як особливого виду детермінації та вільної діяльності, котра, власне, і дефініціюється як самодіяльність. Сутність саме людського способу буття, зазначав В. І. Шинкарук, полягає у творчій діяльності, яка є самодіяльністю, самоутвердженням людини у світі¹. Самодіяльність можна описати як "саме той характер діяльності, де свобода набуває свого буття, де вона можлива не лише як свобода духу, а й практична, матеріально- і соціально-перетворююча діяльність"². Самодіяльність як вільна творча діяльність антонімізується з вимушеною діяльністю і є способом вільного розкриття та реалізації потенціалу особистості, а самореалізація є мірою самодіяльності, що володіє спрямованістю на вдосконалення сутнісних сил, на потреби, інтереси, цінності, які мають гуманістичну спрямованість. Підкреслюючи взаємодію самодіяльності та

¹ Шинкарук В.І. *Проблеми смысла человеческого бытия // Жизнь как творчество - К.: Наукова думка, 1985. – С. 15.*

² Муляр В.І. *Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир: ЖІТІ, 1997. – С. 90.*

свободи самореалізації особистості, Б. В. Новиков небезпідставно стверджує, що самодіяльність як діяльне здійснення свободи, як персоніфікація всезагальної праці виступає одночасно і перманентним породженням свободи, і втіленням її¹. Лише в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється, але й створюється та визначається особистість². Отже, на основі того, що робить особистість, можна визначити саму її сутність для подальшого вибору відповідних сфери самореалізації.

Необхідною умовою універсального особистісного саморозвитку та самореалізації є самодетермінованість діяльності індивіда. Вона проявляється саме у процесі самодіяльності, на основі такої її субстанційної особливості як спрямованість на безперервну зміну самих алгоритмів діяльності. Якщо ж конкретну людину можна примусити виконати певну дію, чи навіть здійснювати певний вид діяльності, то таке спонукання неможливо застосувати стосовно реалізації людиною самої себе. Зовнішні детермінанти та стимулюючі імпульси обов'язково повинні інтеріоризуватися, переломитися через внутрішній механізм поведінки особистості. У цьому сенсі самореалізація виступає як "безкорислива діяльність особистості, оскільки єдина її "користь" – прагнення до виконання своєї життєвої мети, до власного вільного розвитку"³.

Однією з найважливіших ознак самодіяльності, яка знімає таку детермінативність, що пригнічує

¹ Новиков В.Б. *Творчество и философия*. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 123.

² Рубинштейн С.Л. *Принцип творческой самодеятельности. К философским вопросам современной педагогики // Вопросы философии*. – 1989. – № 4. – С. 94.

³ Коган Л.Н. *Цель и смысл жизни человека*. – М.: Мысль, 1984. – С. 137.

свободу самореалізації особистості, є здатність виходити за рамки обмеженої буттєвості, тобто наперед заданих умовностей людського існування, здатність знімати та долати обмеженість даної дійсності. Саморозвиток індивіда має випереджаючий характер стосовно розвитку суспільства, а прагнення реалізувати свої здібності обмежується існуючими конкретними умовами, які, як правило, ще не встигли остаточно сформувавшись відповідно до особистісних запитів. Тому діяльність особистості у сфері мислення, спілкування все більше перетворюється на самодіяльність.

Самодіяльність не можна зводити лише до простої здатності індивіда діяти вільно, а не за примусом, оскільки до самореалізації спонукають не мотиви, які знаходяться поза ним, а, насамперед, прагнення та внутрішня потреба. Це передбачає володіння перш за все високим рівнем самосвідомості, яка включає у себе як здатність вільно обирати власні цілі, механізми їх досягнення, індивідуальну свободу самореалізації, так і певний рівень соціальної зрілості, що передбачає наявність здібностей і настанов на самореалізацію сутнісних сил як вільний процес. Тобто необхідно усвідомити власний потенціал для реалізації своїх можливостей, і, відповідно до цього, виробити потрібне ставлення до власного індивідуального життя та конкретних соціальних умов, в яких знаходиться даний індивід. Субстанційною основою матеріальної та духовно-чуттєвої перетворюючої основи самодіяльності особистості є об'єктивна реальність, а усвідомлення індивідом власної свободи включає у себе свободу по відношенню до неї.

Проаналізуємо соціально-культурну детермінацію свободи самореалізації особистості у

наступному, виділеному нами, структурному елементі. Такою детермінантою самореалізації, котра визначає цей процес як вільний, є цілепокладання. Досягнення особистістю внутрішньої свободи можливе як реалізація внутрішньої життєвої мети при її самоздійсненні. Проте метою можна назвати не будь-яке мислинне (ідеальне) передбачення майбутнього результату, а лише таке, як слушно зауважує О. Г. Мисливченко, яке відповідає бажанням і намірам цілепокладаючої людини і може бути здійснене за допомогою її активних дій¹. Кожна мета стосовно конкретної реалізації тих чи інших сутнісних сил особистості завжди передбачає цілепокладання. Цей процес містить у собі, по-перше, вибір і артикуляцію цілей реалізації власних сутнісних сил відповідно до конкретних соціальних умов та, по-друге, обрання сфер, способів та засобів їх втілення. Хоча й можлива діяльність індивіда без усвідомлення мети свого життя, але вона не визначається як особистісна самореалізація, оскільки втрачає свою цілісність. Це пояснюється тим, що самореалізація вимагає сприйняття індивідом мети життєдіяльності як своєї, яка не нав'язана назовні і виростає з індивідуальних потреб². Це можливо за умов відшукування індивідуально значимих складників в системі соціальних зв'язків та утвердження індивідуальної свободи, що одночасно призводить до зняття суворої соціальної детермінованості, у кожному структурному елементі цілепокладання. А тому

¹ Мисливченко А.Г. *Человек как предмет философского познания.* – М.: Мысль, 1972. – С. 157.

² Недашківська М.О. *Соціальність – об'єктивний зміст самореалізації особистості // Філософська і соціологічна думка.* – 1993. – № 7 – 8. – С. 138.

самореалізація особистості передбачає свідому постановку мети самореалізації, визначення індивідуально значимих складників у структурі надіндивідуальних цілей, для досягнення яких докладаються зусилля багатьох людей на рівні соціальних груп і спільнот.

Цілепокладання, відповідно, передбачає необхідність протікання таких основних етапів: формування самосвідомості, самопізнання, самовизначення, самоідентифікація і самооцінка. Варто також вказати на циклічність протікання цих етапів, тобто здійснення останнього (самооцінки) передбачає трансформацію першого (формування самосвідомості), котрий є початком чергового циклу самореалізації на якісно новому рівні. А основним чинником завершення кожного етапу постає феномен виявлення індивідуальної свободи у ньому, в іншому разі відбувається вплив на цілісність самореалізації взагалі. Проаналізуємо кожен із визначених етапів.

Свобода утверджується у процесі самореалізації особистості за умов сформованості самосвідомості особистості, яка представляє собою, за визначенням І. Ф. Надольного, "усвідомлення індивідом своєї природної, інтелектуально-духовної, особистісної специфіки, національної і професійної приналежності, місця в системі суспільного виробництва, розподілу і відносин"¹. Цей структурний елемент процесу самореалізації особистості характеризується як переживання єдності й специфічності "Я" як самостійної унікальної сутності². На початковому рівні

¹ Надольний І. Самосвідомість особистості // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 564.

² Албушенко В.Л. Самосознание // Всемирная Энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 894 – 895.

соціалізації особистість інтегрується в суспільство не як автономний член, а як частина органічного цілого, котра не мислить себе поза ним, до початку формування самосвідомості. Це явище виходить з того, що, за висловом Г.В.Ф. Гегеля, людина є мислячою свідомістю, тобто щó вона творить із самої себе і для себе те, що вона є⁷ і взагалі, що вона існує¹ і прагне у процесі життєдіяльності реалізувати власну індивідуальність. Тобто свідомість особистості спонукає її до оцінки та сприйняття себе як об'єкта як подальшої умови цілісної самореалізації. Адже, як зауважує Є. І. Андрос, самосвідомість всотує у себе все багатство, внутрішнього світу людини, різнобарв'я і глибину її інтелекту, волі та почуттів, вона завжди вплетена у світ людської суб'єктивності, на рівні якої відбувається процес розв'язання кожним проблеми буття, відпрацювання висхідних параметрів існування людини у світі, її особистісної самореалізації². Проте, потрібно відзначити, що інтроспективно-індивідуалістський характер самосвідомості хоча й визначає суб'єктивну спрямованість самореалізації (насамперед для себе, потім для суспільства, а не навпаки), однак виявляє свій соціальний та світоглядний зміст.

Саме із розвитку самосвідомості Гегель виводить прагнення особистості до самореалізації. Невипадково він виділяє три ступені самосвідомості, котрі відповідають розвитку людської діяльності та розрізняються за ступенем

¹ Гегель Г.В.Ф. *Естетика В 4-х томах. Т. 1.* – М.: *Искусство*, 1968. – С. 37.

² Андрос Є.І. *Свідомість та самосвідомість як даність і як проблема // Філософія: світ людини / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін.* – К.: *Либідь*, 2003. – С. 283-284.

зрілості суб'єкту і характеру його взаємозв'язку зі світом. Найбільш значущим для дослідження є перший ступінь, який називається "самосвідомість, що жадає" це одинична самосвідомість, що означає тільки усвідомлення власного існування, своєї тотожності та відмінності від інших об'єктів. На цьому ступені й формується прагнення до самореалізації, адже усвідомлення себе як деякої самостійної одиниці безумовно обертається визнанням своєї недостатності та ницості у порівнянні з безмежністю навколишнього світу, наслідком чого є відчуття розладу зі світом і, відповідно, прагнення до самореалізації.

Самосвідомість досягається з одного боку на теоретичному рівні, тобто індивід усвідомлює себе у своєму внутрішньому житті через складні процеси самопізнання, а з іншого боку через практичну діяльність. Як проголошує Е. Левінас, самосвідомість засвідчує лише, що свобода індивіда виявляється довільною, вона закликає до інвестиції, а "нормальне" ж самоздійснення особистості відбувається, коли індивід робить предмети навколишнього світу "своїми", усі, до яких він дотягнеться та доторкнеться¹. Також самосвідомість містить у собі такі важливі ознаки для процесу самореалізації як умотивованість, оскільки високомотивовані індивіди мають здатність виявляти значні вольові зусилля і досягати значних результатів, як уміння самоствалення, тобто можливості людини до виокремлення свого "Я", споглядання себе як об'єкта по відношенню до самого себе і одночасно як суб'єкта процесу саморозгортання. Вироблення відношення до себе передбачає, що особистість усвідомлює особистий смисл "Я", оцінює своє "Я",

¹ Левінас Э. *Избранное: Трудная свобода* – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. – С. 335.

власні риси по відношенню до мотивів, які виражають її потребу в самореалізації¹, забезпечує високий рівень самоідентифікації, визначає активну роль особистості у процесі її самореалізації. Вказані ознаки самосвідомості сприяють самодетермінації особистості, її можливості самотійно впливати як на реалізацію власних сутнісних сил, так і на організацію власного життя взагалі.

Самосвідомість як структурний елемент цілепокладання у процесі самореалізації особистості містить у собі також низку підструктурних елементів, серед яких суттєво виділяються: іманентна ідея смерті та самоповага. Вони виконують особливу детермінуючу роль. Розглянемо кожен з них.

Суттєвою біологічною та водночас соціально-культурною детермінантою формування самосвідомості як структурного елементу самореалізації виступає іманентна ідея смерті. Вона ставить людину перед вибором: або підкоритись ірраціональним страхам і сприймати життя як муку, або екзистенційно утверджувати себе у житті перетворюючи тему смерті на безсмертя. Іманентний характер ідеї смерті полягає у тому, що "самі люди завжди уже визначені як буття до смерті, навіть коли не рухаються виразно в "думках про смерть"². У разі надання переваги другому варіанту в самосвідомості особистості виявляється активність та автономність у її предметно-перетворювальній діяльності, що зумовлює появу індивідуальної свободи як передумови цілісної самореалізації особистості.

¹ Пантелеєв С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1991. – С. 12.

² Хайдеггер М. Бытие и время. – Харьков: "Фолио", 2003. – С. 294.

Розглядаючи цю проблему в аспекті екзистенційного розуміння свободи, Н. Аббаньяно зазначає наступне: "Приймаючи смерть, визнаючи її як свою долю, людина реалізує свою свободу, тобто свободу, очищену від ілюзій анонімного життя, від можливостей, які приховують укоріненність екзистенції в ніщо; приймає ніщо як конститутивне для себе, як кінцеву межу своєї реалізації"¹. Ця ідея, очевидно, продовжує думку М. Гайдеггера про те, що смерть, наскільки вона "є", тобто характеризується існуванням, завжди є для індивіда її власною². А відтак, виокреслюється своєрідна можливість його буття як буття назавжди присутнього.

Ідея смерті іманентно присутня в культурі на усіх етапах її розвитку. Зокрема в українських міфах зима ототожнювалась зі смертю, а тому більшість календарних обрядів цієї пори року пов'язувались із темою тілесної смерті й духовного безсмертя. Ця ідея найбільш виразно відображена у світових релігіях (особливо в смерті й воскресінні Христа). У нинішній західній культурі вона утверджується у двох різновидах: по-перше, смерть як усвідомлення тимчасовості фізіологічного буття людини для спонукання розвитку процесу особистісної самореалізації на основі загальнолюдських цінностей (у духовній культурі), а по-друге, смерть як усвідомлення безглуздості та низькоартності людського життя (в масовій культурі).

Утвердження індивідуальної свободи, котре, як зазначалось, можливе лише у першому виді, здійснюється у момент співпереживання індивіда за героїчну смерть персонажа художнього твору чи кінофільму в ім'я людства, громади чи вищої ідеї.

¹ Аббаньяно Н. *Экзистенция как свобода* // *Вопросы философии*. – 1992. – № 8. – С. 151.

² Хайдеггер М. *Бытие и время*. – Харьков: "Фолио", 2003. – С. 274.

Тоді в свідомості особистості через співпричетність і співчуття відбувається, по-перше, ідентифікація з ідеальним образом, по-друге, формується образ "Я-герой" і, по-третє, як підсумок, виявляється прагнення найглибше розкрити власні сутнісні сили, самореалізуватись у найповнішій мірі. Але цьому опозиціонує культивування ідеї смерті в сучасній масовій культурі. Вона проявляється передусім у низькосортних бойовиках, трілерах, вестернах, в яких цінним є життя лише головних героїв, а їх вороги помирають легко і у величезній кількості. Телепередачі, в яких показують реальні сюжети трагічної гибелі людей, кримінальні новини, реаліті-шоу, де герої "з'їдають" своїх колег-одноплемінників, утверджують в масовій свідомості уявлення про тимчасовість буття людини, і тому життя уже постає не як поле для самореалізації особистості, а як важка ноша, котру вона приречена нести.

Іншим аспектом виявлення смерті в процесі самореалізації є відмова індивіда від внутрішньої свободи, котра здійснює функцію регулятива. Смерть вільної особистості, як наголошує О.В. Іванов, можлива і при біологічному житті, що триває, коли людина втрачає здатність до самооновлення та заперечення своїх минулих поглядів, звичок і цінностей¹. Фактично, втрата індивідуальної свободи, відмова від цілісної самореалізації ототожнюється у культурі з поняттям "духовна смерть". А страх перед смертю, хоча й не фізичною, як правило стимулює самодіяльність індивіда, спонукає його до заперечення старих, котрі уже не сприяють подальшому розвитку, форм і способів особистісної

¹ *Іванов А.В. О свободе определения и об определении свободы // Философские науки. – 1990. – № 11. – С. 102.*

самореалізації, до пошуків нових сенсів і вибору інших сфер цілепокладання.

Одним з найголовніших мотивів людської поведінки є прагнення створити позитивний образ "Я", емоційне відношення до якого виражається поняттям самоповага. Таким чином, другим підструктурним елементом самосвідомості у процесі самореалізації особистості є самоповага. Вона як елемент самосвідомості виступає також і важливою детермінантою самореалізації особистості, оскільки обумовлює її направленість, активність, вибір сфер здійснення, незалежність від випадкових обставин. Самоповага – це особливий емоційно-вольовий мотиватор для самодіяльності особистості у досліджуваному процесі, адже задоволеність від кожного моменту вияву і здійснення сутнісних сил дає позитивні оцінки самій собі. У подальшому особистість заперечує або попередні досягнення й намагається поставити перед собою вищий рівень зазіхань, або взагалі цей вид діяльності, переживаючи відчуття завершеності та реалізованості, і визначає в ієрархії сфер іншу найпріоритенішою для подальшого саморозвитку. Рівень самоповаги безпосередньо впливає на автономність та соціальну активність індивіда, зокрема стосовно щодо участі в конкурсах на виборні посади, особливістю яких є наявність певних вимог та умов до претендентів. Люди з низьким рівнем самоповаги уникають ситуації вибору професій цього виду, оскільки вважають, що в них відсутні необхідні здібності, обмежуючи, пригальмовуючи, таким чином, процес самопізнання. Проте, індивіди, в яких високий рівень самоповаги, значно більше самостійні, менш піддаються впливу соціального середовища. Їх відношення до себе дозволяє сприймати і позитивні, і негативні оцінки

своєї діяльності досить критично, а це істотно впливає на формування самосвідомості.

Таким чином, самоповага виступає ефективним засобом долання детермінованості буття людини, зокрема й соціальними факторами. При цьому вона не завжди призводить до утвердження індивідуальної свободи, що викликане насамперед її залежністю від успіху та рівня зазіхань. Найбільші досягнення при найменших зазіханнях формують високу самоповагу особистості, яка стає нездатною пізнавати і об'єктивно оцінювати свої здібності для цілісної самореалізації при тотальному зростанні ролі випадковості у цьому процесі. Але самоповага активізує соціальне порівняння (не порівняння свого наявного "Я" з минулим і майбутнім, а рівня домагань із досягненими результатами) і сприяє усвідомленню власної відмінності від інших, а це, у свою чергу, ставить індивіда перед вибором референтної групи. Тоді він порівнює себе уже не за принципом "схожість – різниця", а "вищий – нижчий", "добрий – поганий", "правильний – неправильний" тощо. Здійснення цього вибору стає однією з передумов утвердження індивідуальної свободи.

Наступним після формування самосвідомості етапом цілепокладання як структурної одиниці процесу самореалізації є самопізнання. Воно визначається як найважливіша детермінанта для вибору цілей діяльності у процесі самореалізації особистості. Повнота власного буття індивіда у процесі самоздійснення залежить передусім від рівня самопізнання, разом з тим, повнота самопізнання залежить від рівня пізнання ним оточуючого світу, чиїм продуктом він, власне, і є. М.О. Бакунін у праці "Філософські розмірковування про божественний привид, про дійсний світ і про

людину" пов'язує необхідність пронизування власною думкою весь дійсний світ без сподівання осягнути його сутність із специфічною ознакою людини людяністю. Індивід повинен розпізнати усі сфери, які знаходяться нижче нього, які передують йому, які є супутні йому, тобто причини й умови народження, існування і розвитку з метою розуміння власної природи, призначення, батьківщини і єдиного місця діяльності, а відтак для того, щоб він у цьому світі сліпої фатальності зміг відкрити свій людський світ, – світ свободи¹. Така позиція дозволяє нам стверджувати, що самопізнання передбачає опредметнення сутності особистості новим змістом. Самопізнання і самореалізація особистості знаходяться у такому структурному взаємозв'язку, де перше виступає передумовою другого, при цьому практичне втілення індивідуальних характеристик особистості виводить самопізнання на новий, більш вищий рівень, спонукаючи до подальшого розвитку цього процесу.

До того ж самореалізація наповнює самопізнання соціальним змістом. У зв'язку з цим Г.В.Ф. Гегель зазначав, що існує така індивідуальна здатність людини як прагнення породжувати себе, реалізовуватися у безпосередньо даних предметах з метою об'єктивного самопізнання себе неначе "зназовні", тобто змінювати зовнішні речі, відображаючи свій внутрішній світ, і знаходити таким чином свої власні визначення. Досліджуючи основний мотив такої діяльності мислитель визначив, що "людина це робить для того, щоб в якості вільного суб'єкта позбавити зовнішній світ його непіддатливій чужинності і в предметній формі насолоджуватися лише зовнішньою

¹ Бакунин М.А. *Философские рассуждения о божественном призраке, о действительном мире и о человеке*// *Избранные философские сочинения и письма*. – М.: "Мысль", 1987. – С. 350.

реальністю самого себе"¹. Людина створює для своєї життєдіяльності предмети, яких не існує у готовому вигляді в природі, об'єктивуючись в них. У цьому процесі відбувається виокремлення себе як творця від продуктів та результатів діяльності, а це призводить до появи необхідності самопізнання як першої передумови свободи. Особистість ставить перед собою питання "Хто я?", прагнучи не просто дізнатись, який набір емпіричних властивостей їй даний, а насамперед суб'єктивно визначити своє життєве призначення, порівняти свої ідеальний та реальний образи "Я", вибрати бажані сфери та способи самореалізації.

Можна визначити самореалізацію як підсумок складного системного процесу самопізнання, оскільки для того щоб ціленаправлено, свідомо здійснювати реалізацію власних здібностей необхідно насамперед мати уявлення про їх наявність. У процесі самопізнання, використовуючи такий прийом як самовідсторонення, індивід стає об'єктом для самого себе, таким чином "досліджуючи глибини свого "я", індивід здатен знаходити в собі як одиничному, монадному началі множинне, тим самим створюючи передумови для розвитку цілого спектра нових відносин зі своєю сутністю"², що обов'язково передбачає вибір ним бажаного способу спілкування із собою. При цьому самопізнання водночас визначає самість свого "Я". Характерним для самопізнання, вказує

¹ Гегель Г.В.Ф. *Естетика В 4-х томах. Т. 1.* – М.: Искусство, 1968. – С. 37.

² Бондаренко-Бринь В.В. *Идентификация субъективного времени со временем Другого // Идентичність у сучасному вимірі. Матеріали Міжнародної науково-теоретично конференції.* – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 22.

В.Г. Воронкова, є "усвідомлено-здійснюваний процес тотожності мислення і буття, що проявляються в різноманітних екзистенційних станах індивіда, як суб'єкта діяльності (сум, байдужість, страх), це пряме відношення індивіда до аналізу самого себе, своїх помилок і безсилля в умовах нездійснення свого індивідуального "Я"¹, тобто суттєвого обмеження свободи самореалізації.

Важливим детермінантом самопізнання є співвідношення "Я – Інший", в якому особистість виявляє, аналізує власні сутнісні сили, порівнює їх з подібними в іншому індивіді, що можливо лише у практичній діяльності, у процесі обміну діяльністю та здібностями між людьми. Таким чином відбувається обмін соціальними силами, під час якого окремих індивід дізнається про характерні індивідуальні риси, зокрема про здібності, потреби, знання, навички інших індивідів, отримуючи одночасно певне порівняльне уявлення про рівень розвитку власних сутнісних сил. Таке практичне ставлення до іншого індивіда призводить до практичного ставлення відносно самого себе, адже, на чому наголошує В.І Муляр, "виявляючи в ході самопізнання свої як недоліки, так і достоїнства, індивід тим самим накреслює майбутній рівень, інтенсивність, масштаб своєї самореалізації"².

Людина не народжується із знаннями про свої здібності, які вона повинна розкрити протягом свого життя, як і немає єдиного універсального методу їх виявлення. Тому ефективність самопізнання, яке детермінує самореалізацію

¹ Воронкова В.Г. Концепція самоактуалізації особистості: соціально-філософський аналіз // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Випуск № 18. – 2004. – С. 12.

² Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир: ЖІТІ, 1997. – С. 95.

особистості, залежить від багатства соціальних зв'язків індивіда та від його відношення до інших. Останнє здійснює детермінуючий вплив за умови, що цей "Інший" виступає для нього цілком, коли індивід проявляє інтерес до його індивідуальності та турботу про нього самого. Відтак, свобода самореалізації особистості залежить від індивідуальної здатності до самопізнання, від соціальних зв'язків між індивідами, від рівня реалізації іншим індивідом його сутнісних сил.

Самопізнання є безперервним процесом, в якому кожен наступний період пов'язаний із результатом попереднього. При цьому самореалізація виступає саме тим критерієм, який дозволяє перехід до наступного, оскільки від адекватності самопізнання залежить повнота самореалізації. Л. Н. Коган підкреслює, що "самореалізація і є тією практичною, перетворюючою діяльністю, в якій особистість, використовуючи підсумки попереднього циклу самопізнання, разом з тим відкриває в собі нові можливості, невикористані резерви, а, отже, глибше й повніше пізнає себе"¹. Реалізувавши вже пізнані індивідуальні якості через усвідомлення інтересів, потреб та здібностей і втілення, опредметнення їх у практичній діяльності, особистість створює нову "само модель". У цьому творчому моменті і полягає здійснення свободи як форми самореалізації особистості, яка самостійно узагальнює та концентрує уявлення про себе, про своє "Я", будує ідеальне уявлення про власне майбутнє. З одного боку у створенні самомоделі беруть участь сім'я, школа, трудові колективи та ті малі соціальні групи, в які включена дана

¹ Коган Л.Н. *Цель и смысл жизни человека.* – М.: Мысль, 1984. – С. 134.

особистість, а з іншого боку у цьому процесі індивід відчуває себе мислячою Людиною, яка здатна перетворити навколишній світ за власними уявленнями, що й визначає суть його автономності.

Уявлення про зміст самопізнання пройшли складний еволюційний шлях. Цей структурний елемент самореалізації протягом останніх п'яти століть розуміється насамперед як пізнання своїх внутрішніх можливостей (на відміну від середньовічного – пізнання, виявлення своєї уже визначеної соціальної ролі). Саме на основі цих можливостей будуються життєві плани, котрі передбачають необхідні зміни існуючих соціальних статусів на бажані. Це виявляється, таким чином, передумовою та водночас компонентом самовизначення. Отже, з'ясуємо детермінуючу роль самовизначення – наступного етапу цілепокладання як структурного елементу самореалізації особистості.

Поняття "самовизначення" тлумачиться як процес і результат вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самореалізації, як основний механізм набуття і прояву людської свободи¹. Потреба у самовизначенні виникає насамперед у молодості, коли відбуваються основні моменти в становленні особистості, інтенсивні пошуки способів власного розвитку, осмислення своїх ролі та місця у суспільстві. Займаючи певну позицію особистість оцінює та усвідомлює попередні досягнення і невдачі, здійснює проектування себе у майбутньому, складає життєву програму, при цьому виникає потреба у формуванні та самореалізації своєї особистості. Детермінуюча роль самовизначення у процесі самореалізації

¹ Савелова С.Б. Самоопределение // Всемирная Энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 893.

полягає у тому, що воно виступає з одного боку установлювачем внутрішніх обмежень, а з іншого – способом розширення меж власних можливостей. Адже свобода, як зазначає В.М. Самченко, вимагає від суб'єкта як утвердження себе всупереч зовнішньої детермінації, так і постійного подолання власної обмеженості, унаслідкованої від природи і свого минулого¹. Тому свобода самовизначення ґрунтується на принципі індивідуальної відповідальності перед іншими членами суспільства й орієнтується на неутилітарні форми активності. Сутність свободи самовизначення полягає, по-перше, у внутрішній здатності людини до соціальних змін, котрі спонукають до вироблення в індивіда потреби трансформувати власну ідентичність². А по-друге, самовизначення може здійснюватися лише тоді, коли особистість відділяється від маси, звільняється від різного роду політичних маніпуляцій, зокрема методами пропаганди, і в якій формується здатність аналізувати факти й оцінювати наявні альтернативи.

Ключовою складовою самовизначення у структурі самореалізації особистості, яка характеризується саме такою здатністю індивіда звільнення від "масовування", уніфікації суспільної свідомості, є, на нашу думку, устремління, прагнення індивіда. Кожен індивід прагне бути у дійсності тим, ким він видає себе теоретично. Таке устремління, на думку Ф. Шеллінга, "реалізує наше знання для нас самих, і тим самим це знання стає

¹ Самченко В.Н. *Размышления о свободе* // *Философские науки*. – 1991. – № 4. – С. 4.

² Карась А. *Рівні свободи і суспільні форми здійснення людини* // *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. – 2005. – Вип. 8. – С. 16.

чистим продуктом нашої свободи"¹. Устремління дозволяють індивіду сягнути такої стадії саморозвитку, коли об'єктивні знання про навколишній світ суб'єктивуються індивідом, тобто отримуються не пасивно, накладаючись на накопичені попередньо знання, а активно, виражаючи предметно-діяльнісну позицію індивіда щодо перетворення світу з позицій його усвідомлення про власні місце і роль в цьому світі.

Основним видом самовизначення для самореалізації особистості є трудове, а його результуючим моментом визначається вибір професії. Вибір професії слід розглядати не просто як прийняття рішення щодо того, який конкретний рід трудової діяльності є привабливішим за інші, а насамперед як розв'язання завдань подальшої самореалізації особистості, оскільки він передбачає визначення нею сенсу власного буття, місця і ролі в житті на основі відповідності індивідуальних здібностей та реальних соціальних умов їх застосування. Проблема професійного самовизначення була предметом філософських пошуків Г. Сковороди, який в ідеї "сродної" праці визначив, що професія є не зовнішньою працею чи заняттям людини, а внутрішнім покликанням людини². Саме покликання детермінує самовизначення особистості, оскільки її вибір професійної діяльності обумовлюється такими чинниками як пізнане внутрішнє покликання та "сродність". Останнє є відчуттям відповідності займаної людиною посади індивідуальним здібностям, котре супроводжується комплексом почуттєво-емоційних переживань. Таке тлумачення дозволяє нам визначити "сродність" як один з

¹ Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения в 2 т.: Т. 1. – М.: Мысль, 1987. – С. 59.

² Чижевський Д.І. Філософія Г.С. Сковороди. – Харків: Прапор, 2004. – С. 185.

основних критеріїв цілісності самореалізації особистості.

Професійне самовизначення полягає у визначенні індивідом місця у системі соціальних зв'язків та відносин, яке він може зайняти для задоволення певних матеріальних та духовних потреб у процесі самореалізації. Це включає у себе вибір бажаного для особистості соціального статусу, місця роботи, стилю життя тощо. Професійне самовизначення визначає не просто окремі моменти вибору в житті людини, це, насамперед, комплекс детермінантів розвитку особистості, де професійна діяльність є визначальною для її самореалізації. Адже сама трудова професійна діяльність, на думку середньовічної арабської релігійно-філософської організації "Брати чистоти", є найбільш детермінованим видом діяльності, вона актуалізує людську потребу одразу в шести "речах" і в шести рухах в шістьох напрямках ("речі": матерія, місце, час, засіб, орган, рух). У той час як діяльність в природі не залежить від засобів та органів, в духовній сфері обумовлена матерією та рухом, розумова – лише формою і тільки Бог є незалежним, володіє свободою¹. Відтак, професійне самовизначення стає не просто особистою проблемою індивіда, а передусім суспільства. Саме тому в основі свободи самореалізації при виборі напряму її професійної діяльності лежить певна система цінностей особистості, яка формується під впливом соціально-культурних факторів.

Вибір професії – це один з найважливіших показників міри свободи самореалізації особистості,

¹ *Братья Чистоты. Фрагменты из посланий [пер. К. Б. Старковой] // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М: Издательство социально-экономической литературы., 1961, С. 137-160. – С. 137-138.*

яка надається їй суспільством, адже при суворій детермінації професійної самоідентифікації суттєво обмежується вибір сфер цілепокладання. Хибним, на нашу думку, є побутове уявлення, що неможливість самореалізації особистості у професійній сфері замінюється іншою сферою діяльності, долаючи таким чином соціальний детермінізм даного процесу. У цьому випадку ігнорується роль праці та емансипативна роль творчості у формуванні окремої особистості. Самовизначення, зазначав Г. Маркузе, "передбачає наявність свободної енергії, яка не витрачається в нав'язуваній фізичній та розумовій праці за межами особистої сфери"¹. А відтак, ця енергія не спрямовується на соціально-трудові відносини індивіда й суспільства, чи виключно на професійну діяльність, тобто на роботу з товарами і послугами задля задоволення індивідуальних потреб. Обмеженість спрямованості енергії лише у вказаному напрямі (напр., кар'єризм, "професійний кретинізм") виявляє нездатність індивіда до формування цілісного власного життя, оцінювати власні можливості, оскільки останні "поглинаються" прагненнями задоволення або споживацьких потреб (праця заради "володіння") або реалізації вузькоспеціалізованих сутнісних сил (праця заради праці). Праця ж, наголошував Тейяр де Шарден, "перш за все передбачає зусилля, перемогу над інертністю"². Саме через цікаву змістовну творчу працю здійснюється відбувається подолання індивідом скуки від одноманітних малозмістовних повсякденних обов'язків, виникає внутрішнє

¹ Маркузе Г. *Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества.* – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – С. 502.

² Тейяр де Шарден П. *Феномен человека: Сб. очерков и эссе.* – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. – С. 39.

напруження "творіння", яке призводить до екзистенційного стану втечі з безтурботного світу буденності, сповненого людським егоїзмом та несвободою.

В особистості для самовизначення в оточуючому її середовищі і в суспільстві взагалі повинні виробитись у процесі соціалізації необхідні морально-психологічні якості, основою для чого є наступний етап цілепокладання – самоідентифікація. Саме відповівши на найактуальніші для кожної особистості питання "Хто я є у конкретному часі та просторі?" і "Які перспективи мого подальшого розвитку?", відбувається усвідомлення нею власних уже попередньо пізнаних здібностей, визначення і вибір основних напрямів для їх реалізації у системі координат соціальних простору і часу. Людина ще з дитинства розглядає себе як складову певної соціальної спільноти чи групи, спочатку сім'ї, а згодом і територіальної, учнівської, релігійної і т.д.

Якщо раніше здавалось, що найсприятливішою для самореалізації особистості ситуацією є щобільше розширення можливостей одночасного вибору, то "сьогодні стало зрозумілим, що важливішою є пов'язаність такого вибору з віднайденням персональної ідентичності"¹. Неможливість особистістю самоідентифікуватись суттєво детермінує її цілісну самореалізацію. Цікавим, на нашу думку, для підтвердження цієї тези є дослідження Дж.К. Каротерса², в якому він здійснив порівняння писемних та неписемних туземців, туземців і західних людей. Він з'ясував,

¹ Титаренко Т.М. *Життєвий світ особистості: у межах і поза межами буденності*. – К.: Либідь, 2003. – С. 409.

² Carothers J.C. *Culture, Psychiatry, and the Written Word // Psychiatry*. – 1959. – № 22. – S. 307 – 320.

що туземці ідентифікують себе виключно як органічна складова клану, роду у них відсутні особиста ініціатива, амбіції, діє система обмежень на інтелектуальному рівні, вони не мають індивідуальну лінію поведінки, а відтак особистісна самореалізація зведена до обмеженої кількості функціональних обов'язків. Обмеженість умовами самоідентифікації цілісності самореалізації особистості в туземців призводить, як доводить Дж.К. Каротерс, до того, що їм дається більша свобода на рівні темпераменту, у вираженні почуттів, емоцій тощо.

Специфіка самоідентифікації як структурного компонента самореалізації особистості полягає у тому, що доволі часто людина знає лише про одне своє "Я", емпіричне, яке сформоване під впливом соціальних обставин. Російські філософи В. Д. Губін та О. М. Некрасова, розкриваючи зміст цього феномену, зазначають, що, з одного боку, це "Я" має паспорт, прізвище, посаду, користується повагою інших. Проте, з іншого боку, така людина у всьому намагається служити цьому "Я", робить через нього масу недолугих вчинків, навіть ризикує життям, не розуміючи, що це всього-на-всього зовнішня проекція його особистості¹. Особистісна ідентифікація містить у собі комплекс цілей, мотивів, видів і способів життєдіяльності, сенсожиттєвих установок особистості, яка усвідомлює себе як "самість".

Самоідентифікація є таким структурним елементом самореалізації особистості, в якому утверджується індивідуальна свобода і визначається характер взаємовідносин "індивід – соціальна спільнота", "індивід – суспільство". У

¹ Губин В.Д., Некрасова Е.Н. *Философская антропология: Учебное пособие для вузов.* – М.: ПЕРСЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 164.

процесі самоідентифікації в особистості виробляється, з одного боку, уявлення про себе як про суб'єкта, чия діяльність розгортається у середовищі, в якому уже діють інші суб'єкти, а з іншого боку формується її ідеальний образ, який би сприймався ними адекватно. Прагнення особистості ідентифікувати себе з відповідними референтними та реальними групами передусім пояснюється можливістю через корпоративні зв'язки отримати цілісне уявлення про оточуючий світ, і, засвоївши норми поведінки визначеної групи, виявити себе як соціальну істоту¹. Також це сприяє об'єктивному оцінюванню своїх індивідуальних здібностей та соціальних умов для самореалізації. На тлі інтенсифікації стратифікаційних процесів у сучасному українському суспільстві проблема ідентифікації – самоідентифікації стає більш невизначеною для кожного індивіда.

Незважаючи на те, що кожному індивіду незалежно від його бажання присвоюється первинна ідентичність самим фактом народження, у процесі соціалізації відбувається уже самоідентифікація особистості, коли вона отримує певне основне, базове знання про існуючу в цьому суспільстві схеми соціальної взаємодії між його представниками, між ним і навколишнім середовищем, а також визнані спільні уявлення про образ світу, про самого індивіда, про самоідентифікацію як необхідний етап процесу самореалізації. Слід наголосити, що самоідентифікація здійснюється у трьох основних формах: самоототожнення з реальною особою чи

¹ Недашківська М.О. Соціальність – об'єктивний зміст самореалізації особистості // *Філософська і соціологічна думка.* – 1993. – № 7 – 8. – С. 133.

вигаданим образом, самовіднесеність до певної номінальної соціальної групи, усвідомлення приналежності до реальної групи. Та лише від самої особистості залежить, з якими соціальними групами чи спільнотами вона прагне самоідентифікуватись, адже "взаємодія людей в суспільстві ... можлива якраз саме тому, що кожна окрема людина ідентифікує себе як істоту, яка визнає певні смислові схеми, "рухається" в межах цих схем, взаємодіє з іншими на ґрунті цих схем і визнає інших як таких, що визнають ці схеми і водночас самі є елементами цих схем"¹. Але також і завдяки наявності в суспільстві можливостей змінювати місце проживання і роботи, види трудової діяльності, культуру побуту, отримувати необхідну для життєтворчості інформацію, включатися у бажані соціальні групи особистість набуває здатність автономно саморозгортатися в цих соціальних умовах. Власне, саме прагнення особистості до самоідентифікації призводить до такої діяльності, завдяки якій вона утверджується як органічна складова обраної соціальної спільноти. Відтак особистість виступає носієм культури та традицій спільноти, що, у свою чергу, дозволяє охарактеризувати самореалізацію як цілісний процес, в якому людина виділяється із світу речей.

У культурі закріплюється ідеал особистості, який складає комплекс прийнятих у суспільстві норм та уявлень про загальну поведінку представника конкретної соціальної спільноти, групи і навіть суспільства в цілому. У межах бажаної для індивіда ідентифікації у процесі інтеріоризації відбувається усвідомлення ним своїх місця та ролі у конкретній соціальній групі через

¹ Шинкаренко Ю.А. Ідентичність і життєвий світ у контексті сучасних цивілізаційних змін // *Філософська думка.* – 2002. – №1. – С. 83.

засвоєння її основних культурних норм, цінностей, стереотипів, спільних інтегруючих інтересів тощо. Це здійснюється шляхом накладання утверджених у суспільстві домінуючих цінностей на власне уявлення індивіда про себе як визначену цілісну особистість, а формування самосвідомості ще у ранньому дитинстві передбачає утворення образу узагальненого "Іншого", в опозиції з яким укладаються основні ідентифікаційні зв'язки. При цьому інтеріоризація є одним з найважливіших механізмів формування, розвитку та самореалізації особистості, оскільки вона, ідентифікуючись із бажаною для неї соціальною групою, оволодіває власною індивідуальністю, засвоює моделі поведінки. Самореалізація до того ж контролюється оточенням у формі позитивних оцінок, підтримці і стимулюванні сприйнятливої для них діяльності. Детермінантна суть такого контролю полягає у тому, що він не заперечує свободу індивіда, а навпаки, містить простір для її втілення, оскільки культурний ідеал особистості представляє собою бажану, а не обов'язкову модель самореалізації особистості, надаючи останній шкали оцінок її поведінки.

Самоідентифікуючись, особистість очікує визнання з боку представників соціальних груп та спільнот, вибраних нею на основі спільних інтересів та цінностей. При цьому саме у процесі самоідентифікації індивід засвоює не лише норми і правила, але й включається у процес пошуку компромісу між соціумом, який прагне повністю контролювати діяльність окремого індивіда, та особистістю, чия свобода самореалізації знімає усі обмеження і має здатність переростати у свавілля.

Виступаючи суб'єктом соціальних процесів, індивід у процесі самореалізації прагне оцінити

об'єктивні умови, в які він включений, усвідомити своє місце в них, реалізувати уже пізнані власні здібності. Не існує жодної універсальної програми саморозгортання індивіда в соціумі, оскільки у кожної людини в процесі соціалізації формується її суб'єктивне "Я". Воно "багато в чому якраз і визначає способи самоутвердження в світі, які обирає особистість, однак у цілому має тенденцію до обмеження від зовнішніх дій і поведінки людини, утворюючи досить часто і рівень самореалізації та самовизначення, які вступають у протиріччя з ними"¹. Виникає протиріччя між індивідуальною замкнутістю людини, самовизначенням та зовнішнім самоутвердженням її у конкретних соціальних умовах буття, що й обумовлює характер особистісної самореалізації. Це протиріччя набуває подальшого розвитку на наступному етапі цілепокладання як структурного елементу самореалізації особистості – самооцінці.

Володіючи сформованим на основі досвіду комплексом уявлень про себе, у індивіда складається система оцінок себе і своєї діяльності, які можна очікувати від інших людей. Відтак, можна визначити самооцінку і як "момент самосвідомості, що репрезентує останню не стільки з боку пізнання людиною самої себе, скільки з боку певного ставлення до своїх якостей, можливостей, фізичних, духовних сил тощо", і як "момент реального самовизначення людини через постійне зіставлення особи з усіма її можливостями, силами та наявними станами, з життєвими ситуаціями, вимогами, суспільними нормами життя тощо"².

¹ Албушенко В.Л. *Личность* // *Всемирная Энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов.* – М.: АСТ, Мн: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 560.

² Шалашенко Г. *Самооцінка* // *Філософський енциклопедичний словник.* – К.: Абрис, 2002. – С. 563.

Проте, на самооцінку вагомий вплив справляє вибірковість індивіда в отриманні інформації, суб'єктивність сприйняття інших людей чи певних подій. Ось чому в процесі самореалізації особистість часто не здатна адекватно оцінювати як об'єктивні умови та обставини, так і можливість розкриття власних сутнісних сил в них. Відповідно, самореалізація безпосередньо залежить від характеру протікання соціалізації та виховання особистості. Лише розвинута особистість володіє здатністю до абстрактного мислення, до рефлексії, до трансценденції, можливістю виходити за рамки вузького локального світу, що, у свою чергу, дозволяє правильно проаналізувати соціальні процеси, визначити своє місце в них і здійснити самооцінку, на основі якої самореалізація набуде своєї цілісності. Саме з етапу здійснення самооцінки розпочинається творчо-динамічна самореалізація особистості, оскільки, на відміну від пізнання і самопізнання, у процесі предметнення – розпредметнення індивідом культури відбувається усвідомлення того, чим ті чи інші предмети можуть стати для нього у процесі саморозвитку. Отже, самооцінка визначає завершення одного циклу, початок наступного, тобто перехід до формування самосвідомості як першого етапу цілепокладання, а процес самореалізації переходить на якісно новий рівень.

Найбільш повне розкриття особистістю власних здібностей можливо за умови детермінації її діяльності не лише зовнішніми чинниками, але й внутрішніми. Однією з найважливіших внутрішніх детермінант процесу самореалізації особистості є формування потреби в самореалізації. Саме ця потреба об'єднує в собі комплекс внутрішніх якостей, які мотивують життєдіяльність індивіда,

спонукають його до змін як у структурі соціальних зв'язків та відносин, так і в структурі особистості. Отже, розглянемо третій елемент структури самореалізації особистості – формування потреби самореалізації. Визначальну роль описуваної потреби у процесі саморозвитку особистості з'ясував ще З. Фрейд, який відносив її до домінуючих несвідомих інстинктів, що дозволяє індивіду протистояти нав'язаним суспільством імперативним вимогам культури. А Е. Фромм відзначав активний вплив соціального середовища на формування потреби в самореалізації, не дивлячись на те, що вона є екзистенційною, притаманною кожному індивіду.

Сформована потреба в самореалізації передбачає автономність індивіда у взаємовідносинах з іншими індивідами у соціально детермінованих умовах життя в процесі втілення його справжньої родової людської ознаки, оскільки "притаманна кожному індивіду потреба в самореалізації бере початок з родового прагнення людини до уособлення, до усвідомлення і утвердження своєї індивідуальності"¹. Специфічною ознакою соціального буття особистості є боротьба між соціальними потребами та можливостями їх задоволення, що зумовлює характер протікання процесу самореалізації. А. Маслоу визначав основною детермінантою формування потреби в самореалізації задоволеність потреб нижчого рівня. Він їх розмістив за шкалою від первинних біологічних до складних духовних таким чином: фізіологічні потреби, потреба у безпеці (екзистенційні), зв'язках, в т.ч. любові (соціальні),

¹ Михайлов Н.Н. *Социализм и разумные потребности личности.* – М.: Наука, 1982. – С. 163.

визнанні (престижні) та самореалізації, інша назва – самоактуалізації (духовні)¹.

Особливою ознакою потреби у самореалізації, яка вирізняє її з інших потреб і містить у собі потенціал утвердження свободи особистості, є полівалентність, здатність втілюватися у різних видах діяльності. Як правило, в суспільстві визнається основною сферою самореалізації професійна, але сьогодні вже утверджується комплекс із низки сфер, в яких вона відіграє провідна роль. Проте, обмеження суспільством можливості задовольнити особистістю потребу в самореалізації в одних сферах людської життєдіяльності неодмінно призводить до пошуку нею інших сфер та способів. Зокрема це доводиться у доктрині самореалізації особистості в дозвіллі французького соціолога Ж. Фрідмана, який стверджував, що жорсткі детермінативні умови сучасного соціального буття не сприяють цілісній самореалізації і спонукають до переключення уваги на ефективне використання вільного часу та сфери дозвілля.

Потреба в самореалізації відображає прагнення особистості відокремитись від соціального для виявлення своєї індивідуальності, проте слід відрізнити цю потребу від спонтанного бажання самовиразитись чи просто протистояти усталеним соціальним нормам, які пригнічують унікальність, самобутність індивіда.

Основною формою здійснення індивідуальної свободи у структурі самореалізації особистості виступає відповідальний вибір, який, зберігаючи ознаки повсякденного вибору, набуває в цьому процесі особливого значення.

¹ Маслоу А. Самоактуалізація // Психологія личности. Тексты. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 108 – 117.

§ 2.3. Ціннісний вибір як атрибут свободи у процесі самореалізації особистості

Однією з атрибутивних ознак свободи, основним способом вираження та здійснення справжньої вільної сутності людини виступає вибір, який є реалізацією специфічної індивідуальної риси "вибірковості". Вибірковість наряду з такими основними характерними ознаками особистісної індивідуальності як активність та цілісність обумовлює взаємодію двох начал особистості: соціального й природного (зв'язків і відносин, в які вона включена) та природного, особливого (притаманного лише їй світовідношення). Слід відзначити, що соціальні відносини конкретного історичного соціуму мають специфічне відображення у особистісній структурі кожного індивіда, при цьому вони мають причинно-спонукальну природу, адже своїм певним конституюванням індивідуальності, більшим чи меншим визначенням її значущості для соціуму та самої людини дана конкретно-історична система спричинює індивідуальне в особистості, тобто рівень її активності, вибірковості та цілісності, впливи на формування власних суспільних зв'язків та відносин¹. Детермінативна роль соціального полягає у тому, що воно визначає направленість особистості, виокреслює межі сфер реалізації нею власних сутнісних сил: здібностей, потреб, знань, вмінь, навичок тощо.

Але ця детермінантність не є абсолютною чи тотальною, оскільки вибірковість як характеристика індивідуальності визначає свободу конкретного індивіда, здатність з усієї сукупності соціальних зв'язків та відносин приймати бажані

¹ Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир: ЖІТІ, 1997. – С. 79.

для себе, котра зумовлюється передусім індивідуальними межами буття людини. Здатність вибирати формується в у процесі соціалізації і притаманна лише зрілій, самоактуалізованій особистості. Культура, котра виступає змістом соціалізації особистості, завдяки її сформованій здатності вибірково оволодівати культурними цінностями забезпечує водночас й індивідуалізацію, унікальну самореалізацію. Це дозволяє визначити особистість не як суму соціальних якостей і засвоєних норм, а передусім як істоту, котра володіє базовими характеристиками індивідуальністю та екзистенційністю. При цьому варто відзначити, що здатність людини здійснювати вибір є основною характеристикою свободи як родової сутності людини, це й, власне, відрізняє її від тваринного світу, адже у соціумі здійснюється розвиток особистості, реалізація її сутнісних сил. Потрібно вказати на діалектичну єдність соціального та індивідуального в особистості, оскільки останнє завдяки вибіркової визначається конкретною формою соціального, а останнє, відповідно, є змістом індивідуального. Утвердження вибіркової є завжди боротьбою, зміст якої особливо актуалізується сьогодні, коли у масовій культурі суспільства домінує небажання індивіда приймати самостійні рішення. Насамперед ця боротьба, яка має здебільшого латентний характер, протікає між волею, котра шукає індивідуальне рішення про особистісний саморозвиток та самореалізацію, та волею, котра прагне лише утвердження власного існування як такого.

Вибірковість як найважливіша риса індивідуальності реалізовується особистістю через вибір і передбачає її свободу, оскільки вона, як

слушно зазначає В.Г. Табачковський, "завжди є свобода вибору індивідуальної позиції при зіткненні із власною долею"¹. З епохи Відродження, коли почав активно розвиватися суспільний поділ праці та зростання соціальної мобільності, трансформувалось уявлення про індивідуальний вибір, який до того часу визначався як покликання і прив'язувався до можливості займатися лише однією справою. Але згодом він вже розуміється як вибір діяльності за власними схильностями, а проблема вибору переноситься у площину внутрішнього світу людини. По суті, людська дія включає в себе, як зазначає І.В. Бичко, невизначеність, тобто дія ніколи не є жорстко заданою наперед і однозначною, та багатозначність (завжди існує декілька можливостей), що надає їй характеру вибору². Виходячи з того, що будь-яка дія людини усвідомлена, а, отже, й така, яка має здатність вибирати, можна визнати наявність у ній формальної свободи. Проте кожен вибір, як правило, нав'язується конкретними зовнішніми обставинами. Особистість як інтегральна соціальна якість людини може самореалізовуватися лише у суспільстві, розпредмечуючи його культуру, будучи включеною у відповідні соціальні умови самим актом свого народження, тобто цей процес є соціально-культурно детермінованим.

Вибір нині визначається не лише як функція особистості, а насамперед як сутнісна характеристика усього людського буття, оскільки саме життя постійно ставить перед кожним індивідом завдання здійснювати у цьому

¹ Табачковський В.Г. *Людина – Екзистенція – Історія.* – К.: немає видавництва, 1996. – С. 49.

² Бичко І.В. *Буття як свобода // Еколого-антропологічні читання – 2001.* – К.: Стилос, 2001. – С.62 – 68.

формалізованому, значною мірою детермінованому світі відповідальні вибори, основоположною характеристикою яких визначається індивідуальна свобода. Подібним чином і реалізація особистістю власних сутнісних сил передбачає постійне здійснення ним різного роду виборів: від елементарного вибору при здійсненні певної дії для досягнення конкретної цілі до вибору моделі самореалізації то, як стверджує І.С. Кон, "вибір себе як особистості здійснюється через багаторазові вибори вчинків, кожен з яких окремо може здаватися незначним"¹. Адже вибір – це постійний пошук особистістю можливостей, сфер, способів і форм її діяльності, виділення нею найбільш реальних, які при цьому є найактуальнішими на даний момент її саморозвитку, відповідають інтересам та потребам найвищого рівня і сприяють досягненню одних цілей та спонукатимуть до появи нових, що, у свою чергу, створює ситуацію чергового вибору. Вибір не є довільним, а він завжди детермінований безліччю факторів, насамперед суспільно-історичними умовами, в яких відбувається формування особистості та її самореалізація². Отже, вибір в процесі самореалізації особистості постає як безперервний акт прояву індивідуальної свободи та волі. Звісно, прийняття конкретного рішення щодо подальшого саморозвитку людина може відкладати, але воно все-одно здійснюється без участі індивідуальної волі та свідомості, виступаючи всього-навсього втіленням соціальних установок. Проте, можливість здійснення виборів є

¹ Кон І.С. *В пошуках себя. Личность и ее самосознание.* – М.: Политиздат, 1984. – С. 304.

² Юрковська О.В. *Воля як фактор детермінації життєвих цілей // Філософська думка.* –1982.–№ 2.– С. 107.

особливими рамками свободи, котрі визначають для індивіда реальні альтернативи для його подальшого розвитку, і разом з тим їх наявність утверджує свободу саморозгортання особистості у формалізованому суспільному бутті.

Виходячи із вище зазначеного, можна стверджувати, що основними чинниками здійснення кожного індивідуального вибору є зовнішнє середовище й суб'єктивні життєві обставини з одного боку та здатність людини до трансцендентування за межі цих внутрішніх і зовнішніх детермінант – з іншого.

Зовнішнім середовищем для здійснення вибору у процесі самореалізації особистості виступають конкретні соціально-культурні умови. У них протікає розвиток особистості, котра усвідомлює та оцінює свої індивідуальні особливості для самореалізації, тут же формується й особистий досвід. Суть проблеми соціокультурної детермінації особистісного вибору в західноєвропейській філософії трансформована в проблему пошуку суб'єкта вибору. Це зумовлюється наявністю серед фундаментальних європейських культурних цінностей феномену особистісного вибору людини, у котрих заохочувались бажання останньої вибрати¹. Незважаючи на неможливість кожного окремого індивіда впливати на сукупну суспільну діяльність, він завжди має свободу вибору, котрий визначається як основна характеристика особистості. Вибір хоча й зазнає впливу соціально-культурних детермінант, втім здебільшого постає результатом прийняття рішення самим індивідом. У процесі самореалізації зовнішні для нього

¹ Лебединська І.В. Проблема особистісного вибору в контексті культурологічної інтерпретації // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2002. – № 5. – С. 64.

детермінанти інтериоризуються, стають внутрішнім змістом його особистості, здійснюються як суттєвий чинник самодетермінації.

Вибір як необхідна форма практичного втілення свободи у досліджуваному процесі особистості визначає моменти цілепокладання, формування, здійснення та корегування життєвої програми. Стосовно реальних обставин життєдіяльності індивіда, то варто відзначити, що, незважаючи на його можливість здійснювати вибір лише з кола тих життєвих варіантів, які пропонуються суспільством, межі цього кола залежать насамперед від меж його життєдіяльності. А ґрунтуючись на розумінні внутрішнього механізму вибору як складної системи ціннісних та ідеальних установок і переконань, психофізіологічних особливостей, духовних та культурних характеристик індивіда, можна припустити, що чим більше сфер самореалізації входить до групи інтересів особистості, чим більша кількість способів для її здійснення нею засвоєно, тим більше можливостей для вибору з'являється у цьому процесі, тим більшою свободою та автономністю вона володіє.

Здійснення кожного конкретного вибору обумовлюється індивідуальними здібностями та внутрішнім станом людини. Значними детермінуючими чинниками виступають розум (особистість на основі раціонального аналізу вибирає одну чи декілька з альтернативних сфер самореалізації та відповідні способи її досягнення), воля (особливо, коли вибір відбувається за умов зовнішнього спонукання, що вимагає зробити внутрішнє зусилля), відчуття байдужості (прагнення до самореалізації гальмується

неможливістю здійснити вирішальний вибір, а це викликає стан байдужості, "дрейфування" у напрямі, визначеного різними соціальними факторами), випадкові імпульси (стосується передусім тих особистостей, які не мають чіткої життєвої програми, а вибір сфер самореалізації підвладний випадковим внутрішнім пориванням), рівнем розвитку інтуїції (бажання у при прийнятті важливих рішень покладатися на "внутрішній голос"). До того ж, кожен вибір залежить від сформованості в індивіда здатності вибирати. Вона зумовлена неадекватністю уже прийнятих рішень до його реальних прагнень, виробленого уміння аналізувати та виявляти причини попередніх помилкових виборів, природних здібностей здійснювати вибір швидко, особливо в екстремальних та проблемних ситуаціях.

Основною передумовою здійснення вибору в процесі самореалізації є незадоволеність особистості існуючою світобудовою, способом життя, відсутністю можливостей здійснення цілепокладання. Викликана такими обставинами невіра у себе, відчуття нереалізованості вимагають від індивіда зробити вибір інших сфер та способів, котрі зняли б внутрішню психологічну напругу. Тому вибір виявляється переходом від однієї сфери самореалізації, в якій цей процес уже втрачає свою цілісність, до іншої, що одночасно спричиняє зміну направленості саморозвитку.

Як відомо, самореалізація особистості розгортається у різних сферах суспільного буття. Залежно від включеності у їх життєдіяльність перед людиною постають різні форми прояву вибору як необхідної умови її життя. Вибір у матеріальній сфері передбачає пошук професії, яка найоптимальніше відповідає б індивідуальним здібностям, властивостям та

здаткам. При цьому варто зазначити, що досить часто сьогодні особистість вибирає професію не заради самореалізації, а насамперед для отримання якомога вищого заробітку. Це, зрештою, породжує низку внутрішніх та соціальних конфліктів, а також спроби компенсувати нереалізованість сутнісних сил в інших видах діяльності та сферах суспільної життєдіяльності. Таким чином, внутрішня суперечка стосовно "задоволеності – незадоволеності" потреби в самореалізації розв'язується шляхом здійснення чергового вибору. Останній як необхідна форма практичного втілення свободи у процесі самореалізації особистості визначає моменти цілепокладання, формування, здійснення та корегування життєвої програми. Здійснення вибору в соціальній сфері передбачає передусім самовизначення та самоідентифікацію як структурних елементів самореалізації особистості. Вони призводять до обрання життєвої позиції, виявлення власних інтересів, ототожнення з інтересами соціальних спільнот та груп, до яких вона належить, та, безумовно, до їх відстоювання й реалізації. Найзначніший детермінативний вплив на формування в особистості здатності вибирати, що відбувається ще у ранньому дитинстві, справляє сім'я. Доволі тенденційно такий тиск проявляється в негативному значенні, коли можна спостерігати пригнічення батьками свободи вибору дитини, тому що, відчуваючи особливу відповідальність за їх долю, вони доволі часто самі приймають "правильні" рішення.

Але найбільш складним і багатогранним є вибір у духовній сфері, адже він містить вибір ціннісних орієнтацій, сенсожиттєвих установок,

предмету віри тощо. Особливою життєдіяльною сферою здійснення вибору, в якій відбувається самореалізація особистості, виявляється культурно-побутова, вона постійно насичена найрізноманітнішими виборами стосовно стилю та способу життя. Найскладнішим та найсуперечливішим вибором із визначених вище виступає вибір духовних цінностей. Засвоюючи соціально-культурний досвід, індивід сприймає та перевтілює його цінності, установки й орієнтації на власні.

У ситуації вибору в процесі самореалізації особистості спостерігається відхід від аристотелівської логіки, згідно якої в цьому випадку повинна існувати чітка полярність поділу на "добре" і "погане", "біле" та "чорне". Перед індивідом, за звичай, постає не дві альтернативи: істинна та хибна, а декілька, до того ж при умові відсутності визначених критеріїв відбору. Саме цінності та сформована в особистості внутрішня потреба діяти під впливом зовнішніх детермінант передусім згідно власних переконань, життєвого досвіду та усвідомленим прагненням є критеріями для вибору ним як альтернативних можливостей конкретних дій, так і життєвих стратегій взагалі. Специфікою духовного вибору є фактична відсутність меж, оскільки сфера його здійснення містить у собі і фантазію, і мрію, і віру, і, звісно, реальні засади життєдіяльності людини. Проте, цей вибір досить суттєво детермінований низкою соціальних та індивідуальних чинників, серед яких можна виділити вихованість, життєвий досвід, волю, спрямованість, активність та мораль, опорою якої послуговує совість.

Отже, характерною особливістю здійснення життєвого вибору є передусім особиста активність у відтворенні та втіленні індивідуальних прагнень

у реальній життєдіяльності, що визначає подальший розвиток та самореалізацію особистості, перехід її у цих процесах на якісно новий рівень. Тому вибір можна розглядати як осереддя особистісної активності в побудові свого життя, свого світу, своєї долі, він виступає таким знаряддям, оволодіння яким робить людину посправжньому вільною і щасливою¹. Активність же особистості у процесі взаємодії з оточуючим соціальним середовищем означає, що будь-який вплив людини на середовище реалізується, по-перше, через його зовнішню предметну діяльність і, по-друге, вимагає прийняття конкретного рішення. Це, відповідно, включає процес цілепокладання, мобілізації суб'єкта на досягнення мети і побудову стратегічної програми діяльності, котре на рівні світовідношення виступає як світоглядний вибір об'єкта².

При цьому слід відмітити, що найзначніший вплив на світовідношення індивіда здійснюють насамперед такі соціальні зміни та перетворення, котрі спонукають до формування потреби особисто осмислювати усі суспільні реалії, до вироблення здатності творчої самореалізації, яка сприяє визначенню власних світоглядних установок, виробленню вміння приймати відповідальні рішення про ролі, задачі та напрямки самодіяльності. Це є по суті реалізацією особистістю основних життєвих виборів, що полягає у визначенні, що⁷ є даний індивід на певному етапі свого розвитку, в яких об'єктивних

¹ Титаренко Т.М. *Життєвий світ особистості: у межах і поза межами буденності*. – К.: Либідь, 2003. – С. 337.

² Соболева Н.И. *Жизненный выбор личности как проблема ее мировоззрения // Жизненный путь личности*. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 100.

умовах це відбувається, які суб'єктивні можливості є основою творення самого себе у майбутньому. Адже сам життєвий шлях людини взагалі, за визначенням Л. Н. Когана, це "детермінований суспільством і вільним вибором людини процес поетапного присвоєння ним соціальних зв'язків і відношень, який веде до його розвитку чи деградації, до дійсної чи уявної самореалізації"¹. Результатом постановки проблеми та умовою для подальшого прийняття рішення є життєва програма, котра послуговує і критерієм для здійснення майбутніх виборів. А останні, відповідно, володіють здатністю вносити необхідні корективи у процесі її практичної реалізації. Самостійний вибір життєвої програми, програми самореалізації спонукає індивіда до регулярного використання комплексу здібностей, подальший розвиток яких сприяє утвердженню індивідуальної свободи. До таких здібностей Дж. С. Мілль відносить "спостережність, щоб бачити; розмірковування, щоб передбачати; активність, щоб збирати матеріал для рішення; уміння розрізняти, щоб наважитись; а коли наважився – твердість та самоконтроль, щоб не зрадити рішення"².

Таким чином, вибір виявляє активність та самостійність особистості як суб'єкта процесу самореалізації, оскільки він передбачає як урахування нею об'єктивних факторів соціального життя, так і суб'єктивні прагнення, до яких можна насамперед віднести цілі, волю, рівень сформованої автономності та потреби у самореалізації. Це зумовлюється направленістю вибору в структурі досліджуваного процесу на майбутнє, яка сприяє створенню нових смислів

¹ Коган Л.Н. *Человек и его судьба.* – М.: Мысль, 1988. – С. 102.

² Милль Дж. С. *О свободе* // *Наука и жизнь.* – 1993. – № 12. – С. 25.

для подальшого особистісного розвитку. Вибір індивідом цілей і конкретних вчинків передбачає у першу чергу наявність у нього можливостей для вибору засобів та способів досягнення певної життєвої мети та наявність внутрішніх мотивів, що спонукають до самодіяльності, котра "також є хоча прихованим, проте реальним фактором творчості людини, який визначає характер її свободи"¹.

Основну детермінуючу роль у здійсненні вибору в процесі самореалізації відіграють структурні елементи пізнання та самопізнання. Обираючи як вид чи сферу діяльності, так і конкретний акт самоздійснення, індивід повинен володіти повною інформацією про ту ситуацію, в якій це має здійснитись, та альтернативами її можливого подальшого розвитку. Однією з основних особливостей людського існування є екзистенційність, котра характеризується певною мірою невизначеністю, непрогнозованістю, певною роллю надчуттєвого при прийнятті рішень. Це пояснюється насамперед і недосконалою природою людського організму з чітко визначеними та обмеженими можливостями здійснювати мислинневі операції, і обмеженими можливостями доступу до інформації, і багатоманітними соціальними зв'язками та відносинами, що постійно у процесі все інтенсивнішого розвитку суспільства дедалі ускладнюються. Цивілізація, в основі розвитку якої закладені інтелектуальність, творчість, діяльність людини, відчужується від неї, створюючи власні закони, цінності,

¹ Григор'ян Б.Т. *Человек. Его положение и призвание в современном мире.* – М.: Мысль, 1986. – С. 179.

взаємозв'язки, а здійснення вибору особою як способу самореалізації нав'язується зовнішніми установками, залежить від новоутворених "правил", котрі мають здатність швидко змінюватися.

Особливо гострою проблемою для індивіда на сучасному етапі розвитку суспільства постає не отримання інформації, а вироблення ефективної методики її відбору. Адже розвиток комп'ютерних та мультимедійних технологій призвів до того, що кожен індивід незалежно від власного бажання постійно перебуває у інформаційному потоці, який захопив майже усі сфери суспільного буття. А тому в даній ситуації змінюється відношення індивіда, якого уже турбує питання не те, де дістати необхідну інформацію, а те, як визначити, яка інформація є потрібною та достовірною. Другою особливістю здійснення вибору в процесі самореалізації є необхідність знання індивідом власних здібностей, рівня розвитку та сформованості потреби в самореалізації та ціннісних орієнтацій.

Вибір одних можливостей для самореалізації та, відповідно, відмова від інших разом із самообмеженням заради високої мети виявляють творче відношення до власного життя індивіда, на основі якого він може досягнути оптимальної реалізації особистісних сутнісних сил. Ще К. Ясперс зазначав, що прийняття індивідом рішення породжує несвободу, адже, відмовившись від різних можливостей, він вільно здійснює своє рішення, при цьому обмежуючи себе, а завдяки цьому здійсненню свобода отримує зміст, але отримує його на шляху до несвободи¹. Вибір і наступне за ним

¹ Ясперс К. *Смысл и назначение истории.* – М.: Политиздат, 1991. – С. 169.

самообмеження як заперечення одночасного розвитку існуючих рівнозначних альтернатив у самореалізації мають на меті самотійне визначення індивідом головного напрямку розвитку цього процесу, котрий буде подальше детермінувати усі інші його прояви.

Утім, лише постійне включення індивіда у пошук варіантів при прийнятті важливих для реалізації його сутнісних сил рішень сприяє становленню творчих навиків. Як відомо, саме творча людина намагається зрозуміти дійсність як історію, як поступовий рух із минулого через теперішнє у майбутнє. Вона прагне з'ясувати своє місце у цьому русі, знайти, закріпити зв'язок смислу свого життя зі смислом часу, в якому вона саморозгортається. Кульмінаційними моментами даного творчого пошуку є акти життєвих виборів, коли особистість вирішує, якою буде зміст програми самореалізації, яким чином вона буде здійснюватись. Вільною творчою діяльністю є передусім самодіяльність, функціональна значимість якої полягає у процесі постійних виборів індивідом із різних наявних можливостей, що, врешті-решт, означає творення нових соціальних умов, цінностей, індивідуальне використання існуючих у суспільстві цілей, ідеалів та засобів самореалізації.

Задоволення самої потреби у самореалізації та, відповідно, потреб у самоствердженні й у визнанні можливе, у першу чергу, завдяки формуванню здатності індивіда здійснювати вибори, які детермінують його самовизначення. Сукупність таких виборів визначається як життєвий вибір, його предметом може виявлятися як будь-яка сфера життєдіяльності особистості, так і власне саме її життя. Самореалізація

особистості прямо чи опосередковано детермінується тими виборами, які вона здійснює у своєму житті на основі прийнятих рішень, це насамперед вибір навчального закладу, роду занять та професії, місця проживання та роботи, способів проведення дозвілля тощо. Незважаючи на те, що сам вибір як одномоментний акт може бути здійснений під впливом непередбачених факторів, стихійно чи в екстремальній ситуації, він є, як правило, результатом складного процесу становлення особистості, формування її світогляду, індивідуального засвоєння соціальних норм, правил, звичаїв та устоїв.

Вибір у структурі самореалізації особистості впливає на всі підструктури останньої. Передусім кожен індивід на основі пізнання об'єктивних соціально-культурних умов та на основі самопізнання здійснює самооцінку, виробляє внутрішню позицію до ситуацій вибору, які програмуються ним та суспільством. Після цього здійснюється співставлення можливих результатів вибору, які визначаються як позитивні чи негативні для даного індивіда, на основі досвіду прогнозується напрямок зміни життєвих обставин та відповідного особистісного розвитку. Таким чином визначається подальша перспектива власного розвитку, складаються нові життєві плани та вносяться корективи до програми самореалізації. Після теоретичного осмислення можливого вибору визначається практична лінія подальшої реалізації особистості власних сутнісних сил, що передбачає побудову певної системи поведінкових установок.

Процес самореалізації особистості передбачає, з одного боку, перетворення нею зовнішніх, соціальних умов розгортання, а з іншого – самозміну внутрішнього світу суб'єкта. Важливу

роль у цьому процесі відіграє свобода вибору, яка полягає в усвідомленні індивідом необхідності змін обставин його життя на основі активності та творчості у прийнятті необхідних рішень та їх втілення. При цьому детермінативна суть соціально-культурних чинників саморозгортання особистості проявляється у створенні таких умов, коли членам цього соціуму надається дійсна свобода вибору, що сприяє свідомій саморегуляції суб'єкта при зміні життєвих обставин, при зміні сфер цілепокладання, при утвердженні ціннісних орієнтацій тощо. Крім того, найважливішу детермінуючу роль у здійсненні конкретного вибору в процесі самореалізації відіграє морально-світоглядна готовність особистості із відповідальністю приймати рішення, творчо відноситись до власного життя.

У цьому контексті потрібно звернути увагу на раціональну характеристику конкретного історичного соціуму, яка визначається як певний соціальний процес, в сонові якого лежить можливість індивіда робити бажаний як для нього, так і для цього суспільства вибір. На кожному етапі соціального розвитку виділяється така цільова раціональність, яка містить у собі утверджені цінності, засоби та прийоми для досягнення визначених особистістю цілей подальшого власного розвитку. Наміри самореалізуватись проголошуються і втілюються у соціальній сфері ефективності раціонального результату і сфері соціального вибору, де на перший план виступають особисті цілі індивіда як соціального суб'єкта. Особистість, основою діяльності якої є раціональність у прийнятті рішень, здатна ставити за мету задоволення потреби у самореалізації, виділяти цілі нижчого

рівня на реалізацію її конкретних сутнісних сил, обирати такі засоби для їх досягнення, які б передбачали отримання позитивного результату.

У процесі самореалізації в особистості формується власна стійка життєва позиція, на основі якої вона вибирає необхідні для цього способи і сфери їх втілення, що, у свою чергу, піддає сумніву про правильність тих чи інших ідей, поглядів і відношень, сукупність яких формує саму позицію. Саме вибір сприяє в утвердженні стійкості життєвої позиції індивіда і постає для особистості проблемою вибору її власного "Я".

Справжня свобода особистості передбачає обов'язково відповідальність, яка є особливою її характеристикою з позицій виконання нею певних соціальних вимог та установок. Особистість може бути відповідальною тільки за ті акти самореалізації, які здійснюються чи вже здійснились на основі прийнятих рішень, у чому, до речі, й знаходить свій прояв індивідуальна свобода. Адже відповідальність, як зазначають К. А. Абульханова і Т. Н. Березіна, є такою формою активності, яка дає можливість жити не ситуативно, а зберігати автономію від світу і проявляти ініціативу, тобто цілісно й гармонійно вписатись у соціальний світ¹. При цьому вона є як ретроспективною (аналізує та оцінює вчинки індивіда у минулому і спонукає до появи у нього почуття провини), так і перспективною, (містить у собі його обов'язок щодо власного майбутнього розвитку). В історії філософії існували різні погляди на проблему відповідальності, при цьому сформувалися протилежні погляди волюнтаризм і фаталізм. Особистість у своїй життєдіяльності

¹ Абульханова К.А.; Березина Т.Н. *Время личности и время жизни.* – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 154.

визнавалась абсолютно відповідальною за кожен вчинок та акт самореалізації незалежно від ступеня впливу зовнішніх соціальних та природних детермінант або, відповідно, її поведінка повністю залежна від них, а отже проблема відповідальності втрачає сенс взагалі.

Передумовою формування в особистості почуття відповідальності є можливість здійснювати вибір, що вимагає свідомого надання переваги одному із запропонованих соціально-культурними умовами життя індивіда варіанту самореалізації. Відмова від відповідальності призводить до домінування в житті людини лише зовнішніх детермінант, втратою нею свободи. Свобода без відповідальності за власний розвиток, за власну долю перетворюється в ілюзію свободи, а відповідальність без свободи вибору, у свою чергу, перетворюється на рабство, яке виключає можливості самореалізації особистості, її саморозвиток, духовне зростання. Такий стан характеризується як стан втрати індивідуальності, коли людина досягає певного життєвого успіху, проте особистісно значимі вибори є безвідповідальними і, тому направлені не на власні прагнення, а на виконання стереотипних уніфікованих соціальних установок.

У процесі життєдіяльності індивід зазнає детермінативного впливу у формі вимог, які ставлять культура, соціальне оточення, суспільство взагалі. Більшість з цих вимог викликані мінливістю соціального середовища, коли перманентні зміни створюють ситуацію постійного здійснення адекватних до них життєвих виборів на основі виробленої відповідальності індивіда. Останнє викликає

низку труднощів, оскільки описані соціальні умови створюють ситуацію появи масових психозів. Вони проявляються у тому, що людина намагається перекласти провину за власні труднощі на інших, втрачає здатність до цілісної самореалізації. Це призводить до неспроможності індивіда сприймати себе як відповідальну істоту, до ослаблення волі й здатності приймати рішення¹. Але лише за умов перетворення культурних і соціальних норм на внутрішню основу мотивації самодіяльності та при сформованій здатності здійснювати самооцінку та самоконтроль особистість отримує можливість здійснювати вільний та відповідальний вибір сфер і способів самореалізації, котрий, таким чином отримує якісно нову характеристику – цілісність.

Здійснення вибору передбачає виявлення в особистості бажання і прагнення до реалізації сутнісних сил, а це, у свою чергу, призводить до прийняття нею відповідальності, внутрішніх обов'язків щодо втілення конкретних дій на досягнення поставлених цілей. Особливою ж характеристикою відповідальності у структурі самореалізації є здатність впливати на самосвідомість. Вона притаманна кожному життєвому виборі одного із можливих варіантів за умов одночасної появи відношення до інших як до нереалізованих. І саме в цей момент виникає усвідомлення, що у кожному акті важливого для подальшого саморозвитку виборі особистість відповідально відмовляється від усіх інших моделей власного майбутнього взагалі. При

¹ Табачковський В.Г. *Образ людини: від "родової всезагальності" до "тотальності індивідуальної екзистенції" // Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. / Відповід. редактор В.Г. Табачковський. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 72.*

прийнятті рішень індивід визначає міру власної відповідальності за рівнем реальних можливостей та ступенем його свободи.

Отже, передумовою цілісної самореалізації особистості є належний ступінь засвоєних нею духовних цінностей культури суспільства, рівень її духовності. Специфіка впливу засобами духовної культури суспільства на характер і спрямованість самореалізації особистості полягає у розкритті "людського в людині". Індивідуальна свобода утверджується шляхом розвитку в особистості здатності до трансцендентального освоєння світу, визначення сенсу життя та формуванню ціннісних орієнтацій.

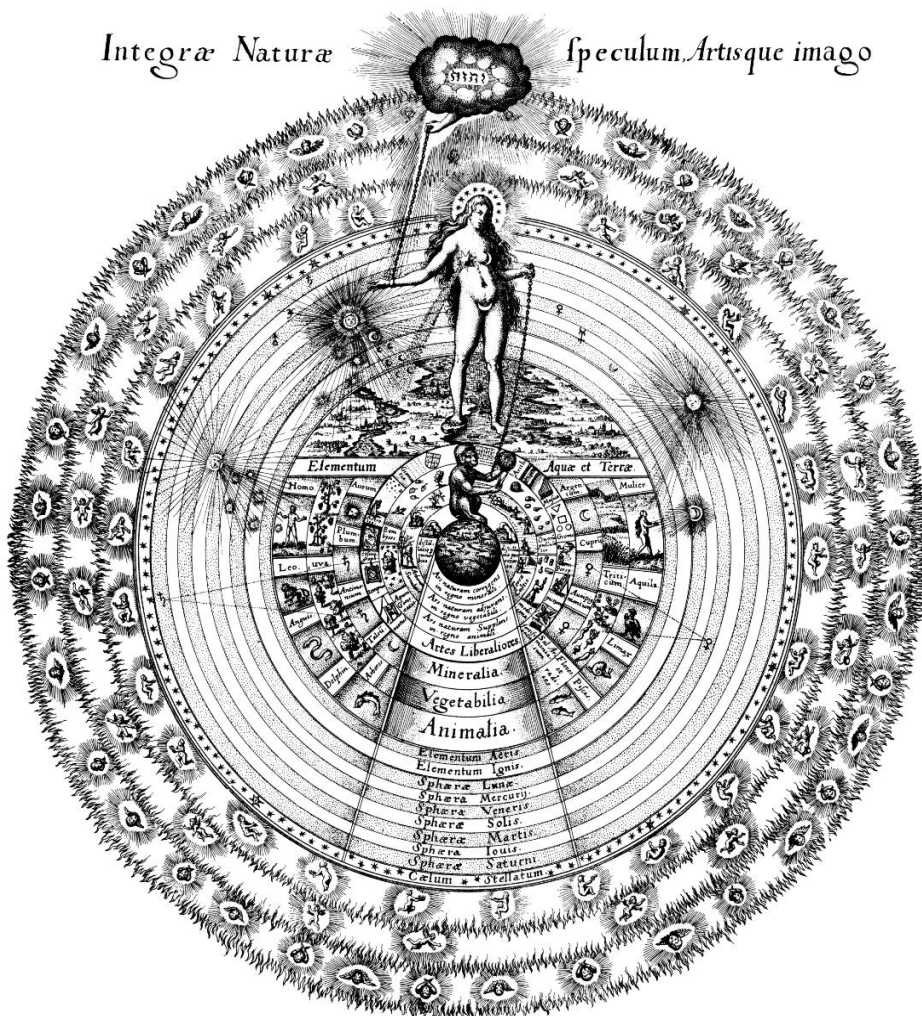
Структура самореалізації особистості, визначена на основі ідеї взаємодії індивідуальної свободи та соціально-культурних детермінант, складається з таких компонентів: самодіяльність, цілепокладання та етапи його циклічного протікання (формування самосвідомості, самопізнання, самовизначення, самоідентифікація, самооцінка), сформована потреба в самореалізації.

Нинішні соціальні процеси, в умовах глобалізаційних змін, які характеризуються спонтанністю й невизначеністю, здійснюють суттєвий вплив на взаємовідношення індивіда і суспільства у всіх його проявах, у тому числі на особистісну самореалізацію. Тому доволі актуальною постає проблема самореалізації в умовах глобалізаційних змін сучасного суспільства у таких аспектах (за структурою особистості¹): тілесному, соціальному, духовному.

¹ Коробкова Ю.Е. *Філософія*. – М.: МИЭМП, 2005. – 98-99.

**Особливості самореалізації особистості
в умовах глобалізаційних змін
сучасного суспільства**

Integræ Naturæ Speculum Artis que imago

Розділ III

Особливості самореалізації особистості в умовах глобалізаційних змін сучасного суспільства

§ 3.1. Самореалізація особистості у сучасних соціокультурних реаліях

Розвиток сучасних суспільств, для яких характерний трансформаційний перехід від тоталітаризму, авторитаризму до демократії, ускладнюється кризовими явищами в багатьох сферах, зокрема політичній, економічній, духовній, соціальній. Характерним для цього процесу є загострення етнічних, релігійних, мовних, соціальних конфліктів. Особливо виразними є процеси маргіналізації, поширення пияцтва та наркоманії, масова втрата людьми віри в ідеали та цінності суспільства, які на цей час залишаються невизначеними.

У процесі життєдіяльності індивід зазнає впливу великої кількості факторів, які спонукають або до відтворення нав'язливої соціумом стандартизованої моделі самореалізації, або до реалізації власних внутрішніх бажань, ігноруючи соціальні умови ціле покладання (цю ситуацію Г.М. Гайніґ назвав "приматом самореалізації"¹). Індивід, включений у трансформаційний соціальний рух, потребує постійної зміни знань, що, у свою чергу, примушує до зміни існування, а далі – й самої свідомості, яка пізнає. За твердженням К. Ясперса, "цей рух утягує нас у вир безупинного переборення і творення, втрат і здобутків, який тягне нас за собою лише для того,

¹ *Der Sozialstaat im Dienst der Freiheit : Zur Formel vom sozialen Staat in Art. 20 Abs. 1 GG. – Tübingen : Mohr Siebeck, 2008. – XXVII, S. 382.*

щоб ми на мить могли залишитись діяльними на своєму місці у все більш обмеженій сфері влади"¹. Нині народжується, як стверджує С. В. Куцепал, "новий суб'єкт свободи, здатний до духовного розвитку й самореалізації, націлений на "турботу про себе" (М. Фуко), на опанування "буттєвими цінностями" (А. Маслоу), а сама свобода перетворюється на нескінченний процес власної самореалізації"². Відтак, самореалізація особистості у сучасних кризових соціокультурних умовах з одного боку передбачає формування нового типу індивідуальності, котрий, по-перше, характеризується автономністю, відкритістю до мінливих соціокультурних процесів, і, по-друге, має високий рівень самодетермінації. З іншого ж боку, в цих умовах самореалізація особистості детермінується низкою факторів, чий вплив змінює характер протікання досліджуваного процесу. При цьому проявляється протиріччя між тотальною обмеженістю самореалізації новими соціокультурними умовами та необхідністю утвердження індивідуальної свободи як обов'язкової умови її цілісності.

Новий тип індивідуальності якісно відрізняється від попередніх перш за все прагненням до самотійного визначення людиною своїх життєвих позицій, орієнтаціями на вільний інтелектуальний пошук, формування внутрішнього плюралізму, тобто відкритості та зростаючого інтересу до багатоманітності ідей, знань,

¹ Ясперс К. *Смысл и назначение истории*. – М.: Политиздат, 1991. – С. 103.

² Куцепал С.В. *Свобода як скарб і кара у концепції Ж.-П. Сартра // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. – 2011. – № 105. – С. 76.

культурних цінностей, якими володіє суспільство¹. Цей тип індивідуальності, з одного боку, зумовлений новітніми соціальними перетвореннями, кульмінаційний момент яких можна спостерігати сьогодні, а з іншого боку, він сам детермінує нові соціальні умови, що характеризуються вільною та самостійною організацією доволі пластичних та рухливих зв'язків між індивідами для реалізації їх особистісних потреб та інтересів. Транзитивне та глобалізоване суспільство вимагає у процесі самореалізації особистості знаходження нею адекватного до цих змін такого власного образу, який би не перетворював мінливі відносини у стійкі незмінні сутності.

Сучасне суспільство, яке уже не зберігає в достатній мірі стабільних умов існування людини, вимагає від індивіда високого рівня самодетермінації. Актуальною проблемою для сучасної філософської науки стає самореалізація особистості у нестабільних соціальних умовах, що на сучасному етапі розвитку глобалізованого суспільства визначається ситуацією краху ряду усталених соціальних структур, розпаду життєвих орієнтирів та ситуацією трансценденції, прагненням людини до постійного саморозвитку, виходом за межі того, що від неї вимагається. До того ж, як зазначають І. П. Хобта та С. Ф. Шевчук, у такій суспільній ситуації, коли багато універсальних, природних прав людини мають декларативний характер найбільш важливу та, мабуть, і визначальну роль для процесу саморозвитку, самореалізації творчих сил людини

¹ Дилигенский Г.Г. В защиту человеческой индивидуальности // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 43.

відіграє її внутрішня свобода¹. Особливістю становлення духовного світу людини постає ситуація, коли постійні екологічні, енергетичні, інформаційні, комп'ютерні "революції" та "кризи", домінування впливу інновацій та віртуалістики виявляють нові проблеми та труднощі, які обумовлюють соціальний і культурний розвиток особистості. Велику увагу дослідників буття людини у кризовому соціумі привертається до культурних змін, оскільки, як вказує І.М. Попова, "загибель одних культурних форм та породження нових надають суспільній кризі глибокого внутрішнього, особистісного характеру, породжуючи так звану "кризову свідомість"². Тому визначимо першим фактором, котрий обмежує свободу самореалізації особистості в сучасному суспільстві, глобальні культурні зміни.

Передусім варто відзначити, що у таких умовах відсутня у культурі й адекватна до соціальних змін цілісна система самореалізації. Крім того, як зазначає Л. В. Сохань, "сучасна інформаційна техніка дає можливість руйнувати життєвий світ людей та їх цінності, та занурювати індивідів та групи у віртуальну реальність, якщо вони не усвідомлюють небезпеки та не будують захисту від неї"³, відбувається трансформація особистості, її перетворення із творця технологічних приладів на їх споживача, який

¹ Хобта І.П., Шевчук С.Ф. Громадянське суспільство як умова самореалізації творчих сил особи // *Духовна культура особистості в контексті розвитку громадянського суспільства: Науково-методичний збірник / За ред. М.М. Заброцького, І.І. Якушно. – Житомир – Київ: ЖОІППО, 2005. – С. 7.*

² Попова І.М. *Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают.* – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2000. – С. 98.

³ Сохань Л.В. *Глобальні ризики сучасного світу: гуманістична парадигма соціокультурної рефлексії // Практична філософія.* – 2003. – №3. – С. 97.

підкорює свою життєдіяльність обслуговуванню цих механізмів.

Також самореалізація особистості зазнає суттєвої соціально-культурної детермінації у зв'язку із процесами утвердження масової культури. Специфіка останньої полягає у впливі на формування ціннісних орієнтацій особистості та потреби в самореалізації, а також і в обумовленні структурних елементів цього процесу, передусім самопізнання, самовизначення та самоідентифікацію, через такі найпоширеніші канали як засоби масової інформації та комунікації. Сучасні умови розвитку масової культури призвели й до зміни уявлень про особистість як суб'єкт культури, а існуюча система засобів масової комунікації й дає нове підґрунтя для об'єктивації та уніфікації особистості, і формує становлення новітнього типу особистості. Базовим типом особистості утверджується споживач, такий суб'єкт, який безвольно, некритично сприймає рекламні установки, а уявлення, архетипи, цінності цієї культури стають частиною його внутрішнього світу, свою ж самодіяльність він здійснює винятково із заданих позицій. Невипадково дослідник проблем моди і самореалізації особистості Роман Майнгольд наголошує на необхідності розрізняти поняття "Lebensstil" та "Lifestyle", які перекладаються як "стиль життя". Але у сучасному світі останнє поняття стає інструментом ідеології споживання. Стиль життя як "Lebensstil" спрямований на середньо-і довгостроковий період життєдіяльності людини містить у собі орієнтацію на індивідуальні, соціальні, естетичні та ідеологічні цінності, вивищуючи її над повсякденним життям. У той час як "Lifestyle" має намір самореалізацію і є

матеріально-демонстративним стилем споживацтва¹. Обидва поняття визначають спрямованість особистості на самореалізацію, але перше передбачає оволодіння індивідом свободою і ставить самореалізацію як мету, незалежно від соціальних детермінант, у той час як друге визначає самореалізацію як засіб для відтворення культурних ідеалів, пропагованих у суспільстві споживання (напр., ідеал білявки визначає певний спосіб поведінки, манери поводитися і одягатися та конкретні моделі самореалізації, які повинні постійно демонструватися індивідом, який їх обрав).

Спрямованість масової культури на розважальні функції мистецтва призводить до переходу особистості від духовної реальності, котрій притаманні постійні вольові зусилля стосовно саморозвитку та самоудосконалення, до віртуальної, альтернатива якої містить узвичаєне емоційне скочвання у новоствореному світі. Це породжує дефіцит особистісної реалізації у жорсткій та суворій дійсності, який, відповідно, компенсується помилковою самоідентифікацією з життям телевізійних героїв та зірок шоу-бізнесу, у чому й знаходять вихід ті людські емоції, котрі у повсякденному житті досить часто виявляються незатребуваними². У такий спосіб відбувається зміна функціональної ролі культури, яка раніше полягала у метафізичній місії та духовному самостановленню, а сьогодні утверджується засобом втечі людини від себе та реального світу у фантомне буття. Така ситуація, яка ще й підсилена нестійкими та мінливими соціальними процесами,

¹ *Meinhold R. Lifestyle und Selbstverwirklichung auf dem Weg zur Nachhaltigkeit? // AWT-Info. Weingarten. Editionю – 2001. – Volume 20. Jubiläumsausgabe. – S. 110-125.*

² *Блюменкранц М. Глобальные проблемы современного культурного процесса // Вопросы философии. – 2006. – №5. – С. 162.*

призводить до того, що особистість стає нездатною розвиватися на основі власної індивідуальності. В умовах масової культури транзитивного українського суспільства, процес самореалізації особистості передбачає не лише пристосування до нової культурної реальності, але й формування у неї внутрішніх зусиль, спрямованих на саморозвиток¹. І лише проходження особистістю усіх етапів самореалізації та досягнення нею свободи та сформованості потреби в самореалізації на основі загальнолюдських цінностей та смисложиттєвих установок сприяє індивідуальному пошуку в тотальній масовизації та стандартизації суспільства необхідних сфер цілепокладання індивіда.

Соціально-культурна криза, тотальне домінування масової культури, які породжені сучасними глобалізаційними процесами, спричинили явище кризовості людського буття, а особливу детермінативну роль у становленні та розвитку особистості сьогодні починають відігравати ризики. Саме ризик, будучи продуктом невизначеності, незавершеності, нестабільності у конкретному транзитивному соціумі, набуває рис тотальності і стає характерною ознакою внутрішнього світу людини. Таке становище можна визначити як граничне буття індивіда, котре породжує особистісне начало і одночасно заперечує буденність як стандартизоване, формалізоване масове буття. Саме ж граничне буття, як визначає Н. В. Хамітов, є повстанням проти соціальної заданості людського життя, доволі суттєвим

¹ Климova Л.Е. *Массовая культура и личность: культурфилософский аспект. Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. – Ставрополь, 2005. – С. 11.*

проривом до свободи¹ і притаманне кожній людині, оскільки вона живе й рухається у часі крізь різні вікові екзистенційні надломи та кризи. Це спричинено також ситуацією, коли на відміну від традиційної культури, в якій у процесі соціалізації індивід навчається вмінню робити життєвий вибір, то в сучасних умовах він самотужки конструює свою систему цінностей, не тільки вибираючи при цьому між смислами "своєї" культури, а й балансує між "своєю" і "чужою", між різними "чужими". Отже, "наслідком цього стає постійна присутність на грані буття та небуття, між буттям та небуттям, "в проміжках", "в розривах"². Та лише через набуття свободи як творчості життя та форми самореалізації особистості знімаються основні життєві протиріччя, як соціальні, так і індивідуальні, досягається гармонія граничного буття та долається негативний вплив кризових явищ на індивіда. У індивіда виробляється здатність до самотрансценденції як способу вийти з рамок суворого соціокультурного детермінізму. Отже, глобальні культурні зміни призвели до того, що, по-перше, у культурі немає адекватної до мінливих умов життя моделі для самореалізації. По-друге, утверджується масова культура, яка базовим типом особистості визначає споживача. Відповідно, його самореалізація здійснюється передусім на основі рекламних установок, сферою самореалізації визначається уже не духовна, а віртуальна реальність, збільшується роль ризиків. А

¹ Хамитов Н.В. *Философия человека: от метафизики к метаантропологии.* – К.: Ника-Центр, М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. – С. 123.

² Козаченко Л.М. *Чи дозволяє сучасний стиль життя зберегти особистісну ідентичність? // Філософська думка.* – 2000. – № 2. – С. 63.

єдиним способом утвердження індивідуальної свободи є відчуття граничності буття.

У сучасному техногенному світі виникає ситуація, коли створений людиною світ протиставляється їй, триває процес відчуження, у чому велику негативну роль відіграв науково-технічний прогрес. Відтак, другим фактором, який обмежує свободу самореалізації особистості в сучасному суспільстві є вплив науково-технічного поступу на культуру, автономність індивіда, на структурні елементи цілепокладання – самовизначення та самоідентифікацію. Г. М. Маклюен, який з'ясував, що книгодрукування та поступове домінування друкованого слова як засобу масової комунікації призвели до вивищення візуального сприйняття над іншими видами сенсорного досвіду. А це, у свою чергу, вплинуло як на соціально-економічні, культурні, науково-технічні відносини, так і на формування особливого типу людської індивідуальності. А далі, зазначає Г. М. Маклюен, "у вік електроніки, який наступив одразу за епохою книгодрукування й механіки, що тривала біля п'яти століть, ми зіштовхуємося з новими формами і структурами людської взаємозалежності й людського самовираження, котрі є "усними" за своїм характером навіть там, де відсутній словесний компонент"¹. Відтак, книгодрукування стало певною відправною точкою для якісно іншого розвитку індивідуалізму, прагнення до самовираження, форм і методів самореалізації. Індустріальна ж цивілізація призвела до спрощення духовної структури особистості, речі, які

¹ Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры. – К: Ника-Центр, 2004. – С. 6.

виробляються нею, переростають із засобу діяльності в мету, стаючи, таким чином, причиною такого відчуження. Кожен новий предмет культури техногенної цивілізації утверджує черговий етап процесу повної "самоампутації" фізичного тіла, тобто коли та чи інша технологія знімає функціональне навантаження, яке припадало на певний орган тіла. Це потребує створення нових пропорцій та рівноваг між іншими органами тіла¹. Науково-технічний поступ дозволив передати машинам низку завдань, виконання яких людиною вимагало від неї певних фізичних та інтелектуальних зусиль, спонукало до розвитку вмінь, навичок, здібностей, внаслідок чого для окремого індивіда та для суспільства в цілому проблеми особистісного розвитку та самореалізації поступаються місцем іншим, насамперед техногенним.

Таким же чином відбувається і надання людиною техніці низки особистих психофізіологічних якостей, а "така тенденція призводить до зростання відчуженості людини від природи, оскільки встановлення над останньою влади технократії посилює опосередкованість спілкування і навіть створює ілюзію можливості ігнорувати природні та космічні закони, поширюючи серед населення психологію споживацтва"². Виникає зовсім нова духовна ситуація, у якій поява аудіо-відео засобів відкрили можливості не лише кількісної, але й якісної трансформації культури. Людина за таких умов втрачає індивідуальну автономність, все більш

¹ Маклюан Г. М. *Понимание Медиа: Внешние расширения человека.* – М.: Жуковский: "КАНОН-пресс-Ц.", "Кучково поле", 2003. – С. 54.

² Матвеев В. *Актуалізація проблеми самореалізації особистості в сучасній Україні та можливість залучення релігійного потенціалу.* – *Персонал.* – 2006. – №2. – С. 66.

залежачи від технічних досягнень, від конкретних речей, які закріплюються у її побуті, втрачаючи своє основне функціональне призначення, зміщуючи увагу на другорядні.

Це стосується комп'ютера, який із допоміжного засобу для роботи індивіда перетворюється на нову ігрову віртуальну реальність, що повністю поглинає його, особливо це стосується молоді. Сучасні інформаційні технології дозволяють сфабрикувати знання про реальність, і, отже, певною мірою і саму реальність, відтак можна створити "віртуальне Я", жити у віртуальному просторі, в якому розчинені межі розрізнення дійсного та ілюзорного світів¹. А Інтернет, який стає чи не основною сферою віртуальної реальності нав'язує своїм користувачам думку, що найважливішим для сучасної людини є насамперед корисність не пізнання, а інформування та, відповідно, не знань, а інформації, ігноруючи її духовну значимість та суб'єктивність відношення до неї кожного. Також таким приладом є і мобільний телефон, основна функція якого здійснювати спілкування між абонентами створює таку колізію, коли простий обмін інформацією стає спілкуванням заради самого спілкування. У суспільстві, в якому утверджується панування електронних комунікацій, особистість втрачає свою екзистенційну якість, оскільки, включаючись у цю систему спілкування, вона набуває анонімного характеру, не має можливості до персональної ідентифікації, яка притаманна традиційним міжособистісним відносинам. Замінюючи власне ім'я віртуальним "ніком", застосувавши безліч

¹ Лекторский В.А. Философия, общество знания и перспективы человека // Вопросы философии. – 2010. – № 8. – С. 33.

масок, які не є соціально значимими для індивіда, особистість не має здатності до самовизначення та самоідентифікації, які втрачають свою цілісність, адже відсутні прагнення виявити та реалізувати власну індивідуальність на основі сприйняття суспільства як головної цінності. Відтак, індивід втрачає відчуття реальності цього світу, що містить у собі відчуття об'єктивності умов, реальності часу, простору, втрачає зміст і сенс власного існування, процес самопізнання для подальшої самореалізації перетворюється на безсмыслений процес отримання все більшої кількості інформації, яка не має жодного значення для нього. Приборкання й підкорення машини і техніки законам руху особистості до її істинних цінностей, перетворення їх у засоби аскетичної моралі, орієнтованої на повноту життя по духу, є, на думку Ж. Мартена, основною умовою подолання людством нинішнього стану приреченості¹. Дійсно, новітня технічна цивілізація у багатьох моментах заперечує сутність особистості, у якій сформована творча індивідуальність та вироблена здатність до цілісної самореалізації на основі утвердження індивідуальної свободи.

Зміна ціннісної системи, яка триває протягом останніх двох десятиліть, сучасного українського суспільства передбачає відхід від ідей квазіколективізму, патерналізму та вкорінення ідей свободи у всі сфери соціального життя. Така ситуація, коли попередня система цінностей та ціннісних орієнтацій іще не зруйнована, а нова ще не склалась, сприяє появі кризи свідомості та, як наслідок, втрати ідентичності та маргіналізації². Це все призвело не до утвердження свободи як

¹ *Мартен Ж. Знание и мудрость.* – М.: Научный мир, 1999. – С. 83-84.

² *Сімченко Г.В. Людина в кризовому соціумі: ідеологічні виміри // Наука. Релігія. Суспільство.* – 2004. – № 1. – С. 306.

основного принципу самореалізації особистості, а до неусвідомлення власних потенційних сил людини, що викликане тривалою відсутністю практик вироблення індивідом ініціативності, відповідальності, самостійності. Неуміння індивіда адаптуватися до соціальних змін, йти у ногу з часом істотно впливають на особистісний розвиток, гальмуючи його основні структурні процеси. Після чого люди, відмовившись від попередніх моделей для особистісної самореалізації, виявляються нездатними спроектувати нові, адекватні до сучасних соціальних умов, що виражається у відсутності життєвих планів, систематичного самопізнання та самоусвідомлення, стихійних, одномоментних актів реалізацій тих чи інших власних сутнісних сил.

Третім фактором, який обмежує свободу самореалізації особистості в сучасному суспільстві є невідповідність освіти соціально-культурним змінам. Як відомо, процес самореалізації особистості розпочинається з моменту первинного формування особистості у процесі соціалізації, що розпочинається ще у ранньому віці. Особливу роль в утвердженні внутрішньої свободи особистості в сучасних умовах відіграє соціальний інститут освіти, що обумовлено, за визначенням В.Є. Горозії, низкою вимог. Однією з основних є зміна процесу соціальної підготовки індивідів, що викликане революційними змінами у науково-технічній сфері та набуттям вирішального значення процесу навчання. Також надлишок масової інформації створює у молоді ілюзію освіченості, а практичне зіткнення з життям з особливою гостротою виявляє слабкість знань і непевність ціннісної орієнтації, непідготовленість до життя, що хворобливо переживається молоддю і

стає джерелом конфліктів. Складність же професійної орієнтації часто призводить до неправильного вибору професії, що свідчить про нереалізованість особистості¹. Це призводить до необхідності виховання у молоді здатності до свободи – особливої характеристики людини-екзистенційної істоти. Ця здатність особи до автономного існування, здатність самотійно, незалежно (враховуючи, але долаючи біологічну і соціальну заданість) облаштовувати власну долю, відношення зі світом, реалізовувати самотійно пізнане життєве призначення, здійснюючи власний, індивідуальний вибір. Саме здатність до свободи інтегрує людину як ціле, дозволяє їй здійснювати гармонійне існування². Аналізуючи зміст системи освіти в умовах сучасних соціокультурних трансформацій, П.Ю. Саух визначає необхідність наявності в цій системі "запасу свободи", внутрішнього простору, що потенційно розширює можливості виживання в динамічному світі. Він наголошує, що "результативність особистісної або культурної моделей, давно відкритих "громадянським суспільством" країн Нового світу, полягає в тому, що вони виходять з парадигм соціокультурної ідентичності: толерантності як світоглядного принципу, плюралізму стилів життя, універсалістської етики, екосвідомості,

¹ Горозия В.Е. *Отчужденный мир и проблема социализации человека (философский, социолого-психологический анализ)*// *Отчуждение человека в перспективе глобализации мира. Сб. статей. Выпуск I/ Под ред. Маркова Б.В., Солонина Ю.Н., Парцвания В.В. – С.-П.: Петрополис, 2001. – С. 74.*

² Газман О.С. *Педагогика свободы: путь в гуманистическую цивилизацию XXI века* // *Классный руководитель. – 2000. – №3. – С. 10.*

самореалізації та само актуалізації особи"¹. Відповідна детермінативна спрямованість функціонування соціальних інститутів, які беруть участь у соціалізації індивідів, призводить до утвердження свободи як необхідної умови самореалізації особистості, у чому полягає сутність переходу до її незалежності від зовнішнього світу, від зовнішньої детермінації до самодетермінації.

Четвертим фактором, який обмежує свободу самореалізації особистості в сучасному суспільстві є вплив соціально-культурних криз на структурні компоненти самореалізації. Епохальні соціокультурні перетворення, які відбувалися в ХХ столітті, аналізувалися й осмислювалися багатьма філософськими течіями та школами, у категоріально-понятійний апарат увійшли терміни "криза", "кризова свідомість" і "кризовий соціум". До теми кризи культури зверталися представники західноєвропейської філософії, зокрема К. Ясперс вказував на існуючу кризу людського буття, на необхідність подолання пересічності як пануючої ознаки особистості шляхом усвідомлення небезпеки та втрати справжнього буття²; Х. Ортега-і-Гассет виявив глибинну суть кризових процесів у новому феномені – "людині маси", котру не цікавлять культурні цінності, а власне життя вона будує за принципом легкості та ситості, без трагічних обмежень, бунт же людей маси не допускається активною діяльністю духовно багаті меншості³;

¹ Саух П.Ю. Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям. – Рівне: ППФ "Волинські береги", 2001. – С. 58-59.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

³ Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас // Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 420 с.

Р. Гвардіні акцентував увагу на неможливості буття в індустріальному суспільстві вільної творчої особистості, що самореалізовується, вона уже не є ідеалом для розвитку індивіда, котрий прагне залишатись "анонімним", що породжує кризу, яка знімається його відмовою від свободи й автономності та концентрації на внутрішньому персональному ядрі¹. Також описувані проблеми були предметом дослідження у працях Г. Зіммеля, Е. Гусерля, М. Бубера, Е. Муньє та інших.

Кризи, котрі виникли на рубежі ХІХ та ХХ століть, з часом охопили усі сфери життя, отримуючи новітні форми прояву. На початку нинішнього століття можна констатувати, що людство так і не усунуло основні причини їх виникнення, до цього часу залишається ймовірність такого кризового існування ще не одне десятиліття. Саме ж суспільство, котре переживає патологічну соціокультурну кризу, характеризується як кризовий соціум, а його основною ознакою є унікальне сполучення параметрів соціального та культурного розвитку, які зачіпають культурну, власне соціальну, політичну, економічну та виробничу сфери².

В умовах суспільних відносин нового типу, ускладнених соціально-економічною кризою та процесом утвердження комерціалізації усіх сфер життя, в яких знаходиться сучасний українець, відбувається трансформація мотиваційних компонентів самореалізації особистості. Вона характеризується деформацією у структурі мотивації, руйнуванням високих, значущих для людини цінностей, виникненням додаткових

¹ Гвардіні Р. *Конец Нового времени // Вопросы философии.* – 1990. – №4. – С. 127 – 163.

² Сидорина Т.Ю. *Философия кризиса.* – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 19.

аспектів ціннісної кризи, необхідністю зміни провідних мотивів, а стосовно індивідуальних життєвих стереотипів глибшого (несвідомого) психологічного рівня, то вони поглиблюють соціальну дезадаптацію психологічно ригідних людей, неспроможних швидко адаптуватися до мінливих соціальних умов¹. Це викликане насамперед тим, що у період соціальних трансформацій найбільш гостро проявляється кризове сприйняття індивідом оточуючої дійсності, яке утверджує домінування випадкових, нестійких або тимчасових факторів на формування та розвиток особистості. Також значимими чинниками, котрі обумовлюють появу кризових явищ у взаємодії індивіда та суспільства, є атомізація останнього, гіпертрофія індивідуалізму та експансія масової культури.

Системні кризові явища, які виникли в українському суспільстві за останні десятиліття, суттєво впливають на структуру процесу самореалізації, зокрема на самосвідомість, самодіяльність, цілепокладання, на формування потреби у самореалізації. Найбільшого впливу зазнали такі структурні елементи як самоідентифікація та самовизначення, викликані соціокультурною кризою ідентичності в суспільстві, оскільки соціальні структури стають більш динамічними, збільшується рольовий набір особистості, доволі швидко змінюються і самі соціальні умови. Культурна криза детермінує ідентичність, яка через власну приналежність до смисложиттєвої сфери є продуктом культури. Суттєво нині ускладнюється пошук індивідом

¹ Пилипенко Н. Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи // *Соціальна психологія*. – 2005. – №3. – С. 72.

власної ідентичності насамперед через девальвацію найвищих культурних цінностей, через відсутність чіткого механізму появи та закріплення нових норм, контролю за їх дотриманням. Входячи у процесі самореалізації в певний смисловий контекст, ідентифікуючись із визнаними канонами та правилами, особистість потрапляє у ситуацію примусового вибору із величезної кількості інформації такої, яка адекватно відображала б соціально-культурні процеси. Немоżliвість відповідати їх реальним вимогам призводить до кризи ідентичності в індивіда, яка набула глобальних масштабів.

Власне, сама криза ідентичності є однією з найактуальніших проблем, які досліджують сучасні філософські науки, адже, як зазначав В. Хьосле, для того, щоб зрозуміти сучасний світ, навряд чи кожен досягне своєї мети, не зрозумівши логіки кризи ідентичності¹. Вона сьогодні набирає все більш різних форм і проявів, зокрема "відчуження людини від суспільства, людей і самої себе, різні форми апатії, широко розповсюджені феномени деперсоналізації людини і дереалізації соціокультурних умов життя людини, психопатологічні форми свідомості і поведінки..."². На перший план виходять ірраціональні дії, вчинки, які мають здебільшого агресивні форми, породжуючи соціальну ситуацію тотального прихованого ірраціонального насилля. Криза ідентичності породжена низкою факторів, одним з основних яких є невідповідність критеріїв

¹ Хьосле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – №10. – С. 112.

² Бочков Е.В. Проблема взаимообусловленности идентификации и омассовления в современном обществе // Идентичність у сучасному вимірі. Матеріали Міжнародної науково-теоретично конференції. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 110.

самовизначення, самототожності та самоідентифікації стосовно тих соціальних умов, які утвердились у процесі сучасних трансформаційних процесів, що характеризується розпадом усталених цінностей, і, відповідно, розпадом старих уявлень про комплекс соціальних зв'язків та взаємовідносин. Дедалі частіше "ненависть і насилля стають методом практичної дії, яка обумовлює хаос і безладдя, різні форми деградації людини й згубно позначається на можливостях комунікації між людьми..."¹. Сучасне суспільство виявилось нездатним сформувати і запропонувати індивідам, насамперед це стосується молоді, яка знаходиться на первинній стадії самовизначення та самоідентифікації, соціальнозначущий і водночас привабливий для них ідеал особистості, котрий містив би у собі найнеобхідніші загальнолюдські цінності, комплекс цілей, оволодівши якими, вони набули б свободу та автономність у процесі самореалізації.

За умов кризи ідентичності на перший план в особистості виходять групові інтереси, які заміщають індивідуальні, ігнорування яких призводить до втрати нею власної автономності при здійсненні важливих рішень стосовно вибору сфер та способів реалізації власних сутнісних сил. Це, у свою чергу, перманентно поширюється на весь процес самореалізації особистості, коли вона віддає перевагу у ціннісних виборах не іманентно притаманній їй свободі, а соціальним чинникам. Суспільство дедалі інтенсивніше нав'язує індивідам стереотипні моделі поведінки, а масова криза ідентичності поглиблює цей процес і виникає

¹ Саух П., Саух Ю. *Інтелекція між місією і приниженням // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 4. – С. 4.*

явище стандартизованої свідомості, яка стає характерною для багатьох людей. Утім, нині у суспільствознавчих науках все гучніше лунає заклик до ідентичності передусім як відмова від соціального визначення ролей, які повинно грати індивід. Цей заклик до ідентичності у сучасному глобалізованому світі є, фактично, закликом до життя, свободи, творчості¹. Але, з іншого боку, суспільством пропонується величезна кількість різних соціальних ролей, а свобода, яка є основною умовою і формою самореалізації особистості, дозволяє останній вільно обирати бажані для неї сфери та шляхи. Таким чином, утверджується плюралістична особистість, яка здатна виступати ініціатором нової серії подій, проте в основі ідентифікації даної особистості уже не свобода вибору, а відсутність контролю з боку волюючого суб'єкта, оскільки наявність власного Я особистості, як основи самоідентифікації та джерела автономії ставиться під сумнів². Плюралістичність особистості та множинність ідентичностей призводить до її самозвільнення від залежності ідентичності взагалі, що по-різному впливає на окремого індивіда, адже він може як отримати через утвердження індивідуальності реальну свободу самодіяльності, так і втратити її через несформованість особистісної цілісності.

Особливу роль у такій ситуації починають відігравати різного роду релігійні секти, громадські об'єднання, бізнес-організації сітьового маркетингу. Наприклад, останні при створенні

¹ Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М.: Научный мир, 1998. – С. 98.

² Мясникова Н.А. Социальная идентичность и моральная ответственность личности // Ідентичність у сучасному вимірі. Матеріали Міжнародної науково-теоретично конференції. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 146-147.

конкретної організації у своїй практичній діяльності широко використовують дослідження формування та розвитку особистості, особливо питання самоідентифікації, і для досягнення власних економічних цілей "структура "мережі" вирішує такі антропологічні проблеми як: ідентифікація через спільні інтереси, цілі, цінності та традиції, вирішення проблеми вільного часу та можливість самореалізації до найвищого рівня (рівень мільйонера)"¹. І, на перший погляд, особистість, ідентифікуючись із такого типу соціальною групою, отримує відчуття успішності, адже спілкуючись із людьми, які досягли певних життєвих результатів, як правило у плані матеріального збагачення, вона отримує віру у власні сили. Відчувши себе відкритою для майбутнього успіху людина складає таку життєву програму, у якій чітко окреслюються етапи самореалізації.

Проте, основна проблема полягає у тому, що особистість таким чином стає неспроможною ідентифікувати себе з іншими групами, прагнення досягти успіху через матеріальне збагачення стає основною цінністю в її житті, заміщуючи собою інші духовні цінності, пригальмовуючи розвиток потреби у самореалізації. Це викликано тим, що українська культура зазнає впливу американської, яка культивує основний напрямок самореалізації особистості трудову діяльність, основним мірилом здійснення якої є багатство, а тому життєвий успіх вбачається не у внутрішньому самоудосконаленні, а у результатах висхідної вертикальної мобільності в структурі суспільства. Уявлення індивіда про

¹ Журавльова Т.В. Феномен "субкультурної ідентичності" (антропологічний аналіз)// Ідентичність у сучасному вимірі. Матеріали Міжнародної науково-теоретично конференції. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 35.

власну ідентичність формуються насамперед під впливом реклами, а також різного роду кількісних вимірів життєвого успіху, зокрема рейтингів, конкурсів та змагань, а тому вони у своїй суті є ілюзорними та ідеалізованими. Що ж стосується самого процесу реалізації особистістю своїх сутнісних сил, то він втрачає свою цілісність, не охоплює різні сфери її життєдіяльності, адже "гіпертрофоване прагнення до багатства призводить до деформації особистості, оскільки із засобу повноцінного життя багатство перетворилося на мету"¹.

Економічні кризові явища сучасного українського суспільства суттєво вплинули на професійне самовизначення індивідів, що полягає у достатній свободі вибору сфер діяльності кожного індивіда при значній детермінації вибору конкретної професії. Невизначеність на цьому етапі самореалізації особистості, підсилена незадоволеністю родом професійної діяльності, спонукає її до активного самопізнання, самовизначення та самоудосконалення, що, у свою чергу, сприяє активізації внутрішньої творчої потенції, знімаючи соціальний детермінізм і виявляючи індивідуальну свободу. Але, враховуючи прагнення сучасної масової культури, яка водночас заперечує цілу низку норм та устоїв традиційної української культури, сформувані насамперед соціальний ідеал особистості-споживача, котра прагне до матеріального збагачення, потрібно визнати факт утвердження у суспільстві домінуючої функції професії як способу заробляти гроші та, відповідно, відхід на другий план такої її функції як способу самореалізації.

¹ Супоницкая И.М. *Успех и удача: отношение к труду в американском и российском обществе.* – Вопросы философии. – 2003. – №5. – С. 53.

Враховуючи, що професійна сфера є основною сферою самореалізації особистості, криза в ній обумовлює подальший розвиток останньої, вона може або стимулювати особистісний розвиток, або загальмувати, перманентно перерости у кризу у всій структурі особистості і, навіть, знищити її взагалі. Утилітарність як основний принцип нової системи освіти, яка впроваджується внаслідок впливу глобалізаційних процесів, нині багатьма філософами визнається помилковим. Новітні технології виробництва потребують вузькоспеціалізованих професіоналів. Для уникнення негативного впливу особливо важливу роль відіграє формування такої особистісної ознаки як універсальність, яка в такому процесі як допомагає усуненню вузької спеціалізації у певному виді діяльності індивіда, так і сприяє тому, щоб особистість здатна була самореалізуватись у всіх сферах життєдіяльності, крім професійної, також і в громадській та культурній діяльностях, у дозвіллі, сім'ї тощо. Основною ознакою універсальності, на думку П.Ю. Сауха, повинно стати вміння вчитися протягом усього життя, що забезпечується освоєнням змісту фундаментальних та соціально-гуманітарних дисциплін¹. Це стає можливим насамперед завдяки тому, що на кожному етапі розвитку й самореалізації особистості вона сама визначає пріоритетність та цінність того чи іншого виду діяльності. Таким чином, соціальна організація формування і виховання у сучасній особистості універсальності як однієї з

¹ Саух П.Ю. Освітньо-наукова матриця як головний ресурс розвитку сучасної вищої освіти // Інновації у вищій освіті: проблеми, досвід, перспективи: монографія / за ред. П.Ю. Сауха. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011. – С. 35.

найнеобхідніших якостей утверджує свободу її самореалізації у формалізованих, суворо детермінуючих та регламентуючих умовах суспільного життя.

На тлі всезагальних неоднозначних, багато в чому суперечливих соціальних процесів одним з основних детермінуючих чинників життя індивіда, який перебуває в ситуації постмодерна, утверджується невизначеність. Цей процес ускладнюється також тим, що "людина постійно, завжди (що визначене його специфічною, унікальною природністю) знаходиться у стані екзистенційної невизначеності, яка характеризується біологічною недостатністю, колізіями перервного та безперервного, раціонального та ірраціонального, де головним критерієм нормальності та збалансованості суспільних відносин є можливість (чи неможливість) реалізації себе, своїх здібностей, запитів та мрій кожним конкретним суб'єктом життєдіяльності"¹. Відповідно, така ситуація невизначеності не дозволяє точно пояснювати та прогнозувати певні події як у суспільстві, так і в житті окремого індивіда, вона представляє собою комплекс різного роду описів способів та механізмів самореалізації особистості, які передбачають наявність альтернативних описів, проте, жоден з них не здатен розкрити і розтлумачити людську природу. У цій соціокультурній ситуації кожна особистість у процесі розкриття власних сутнісних сил повинна не просто на основі самопізнання скласти й реалізувати життєву програму, а, насамперед, має

¹ Литвиненко А.Н. *Онтологические основания идентичности // Идентичность у сучасному вимірі. Матеріали Міжнародної науково-теоретично конференції.* – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 59.

володіти здатністю здійснювати відповідальний вибір, особливо, коли попередній не дозволяє здійснюватися цьому процесу у повному обсязі.

У такому разі для подальшого розвитку особистість повинна усвідомлювати, що її життя не суворо детермінований процес, що вона мусить постійно самоідентифіковуватись із соціальними процесами, у які вона включена. Саме завдяки самоідентифікації індивід отримує необхідні орієнтири у соціальному просторі, оскільки в однорідному аморфному світі, який постає перед ним, у процесі особистісного становлення усвідомлюється індивідуальна окремішність.

Сучасна епоха, яка характеризується глобальними проблемами, виявляє і надзвичайно загострене відношення кожного індивіда до пошуку сенсу життя. Людина найбільше замислюється над значенням власного життя та усвідомлює його сенс передусім у таких кризових ситуаціях, коли виникає небезпека втрати світоглядних орієнтирів, котра призводить до життєвої невизначеності, адже "в цьому контексті необхідно підкреслити, що сенс життя актуалізується особливо тоді, коли ми його втрачаємо для себе"¹. Сьогодні життя індивіда зазнає впливу різноманітних стресових подій, які можуть змінювати його смисложиттєві орієнтири, суттєво детермінуючи процес особистісної самореалізації. Кризові процеси, що тривають у всіх основних сферах сучасного транзитивного суспільства, охоплюють і духовну культуру, яка повинна утверджувати нові цінності та норми відповідно до вимог соціальних змін. Варто

¹ Муляр В.І. *Смисложиттєві орієнтири особистості* // *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Філософські науки.* – 2006. – №1. – С. 71.

відзначити про зростання у такому соціумі ролі та значення сенсу життя як важливого чинника формування індивідуальної свободи особистості, її здатності приймати відповідальний вибір нових напрямів, сфер та способів реалізації сутнісних сил у нових мінливих умовах.

Сучасні дослідники проблем існування людини у глобалізованому, технологізованому інформаційному суспільстві прагнуть проаналізувати перспективи її розвитку для подальшої корекції низки соціокультурних процесів передусім формування, саморозвитку та самореалізації особистості. Так, В.С. Семенов виділяє такі необхідні та актуальні напрямки розвитку як розвиток людини з життєвою орієнтацією "Бути", а не "Мати", з пріоритетом духовно-морального та опорою на високі цінності, з пріоритетом в людині соціальних начал, соціальної справедливості, соціальної рівності, соціального колективістського спілкування, всебічний розвиток особистості, свобода людини, прагнення до вищих устремлінь цільності та цілісності¹. Саме здійснення кожного компонента сприяє реальному утвердженню індивідуальної свободи як форми і обов'язкової умови самореалізації особистості. При цьому варто зазначити, що акцентується увага не на розумово-вольових зусиллях особистості, а передусім на духовній сфері. Це обумовлюється особливостями розвитку сучасного українського кризового суспільства, коли виникає потреба у новому процесному підході до самореалізації особистості, яка повинна уже не просто ставити собі за мету у конкретні і, враховуючи динамічність, інформаційну насиченість та формалізованість соціальних процесів, насамперед

¹ Семенов В.С. О перспективах человека в XXI столетии // Вопросы философии. – 2006 – №9. – С. 26–37.

стислі терміни досягнути бажаних результатів, а створити необхідні умови для вивільнення власних творчих сил, які у сприятливий для неї час спрацюють самі собою, досягши свого неповторного резонансу зі світовою соціально-духовною цілісністю¹. І тому на перший план, за таких умов, виходять, крім розуму, й інші суб'єктні прояви духу, зокрема почуття, відчуття, інтуїція. Кризи у всіх сферах українського суспільства утверджують нині відчуття кризовості людського буття. Це призвело до криз в структурних компонентах процесу самореалізації, зокрема до трансформації мотиваційних компонентів самореалізації особистості, до кризи ідентичності та кризи професійного самовизначення, до утвердження невизначеності при складанні програми самореалізації. Утім, основними способами подолання детермінантного впливу криз є, по-перше, формування особистісної ознаки – універсальності та, по-друге, посилення уваги культури до пошуків індивідом сенсу життя.

Така ситуація суттєво детермінує процес самореалізації, акцентуючи увагу насамперед на формуванні культури поведінки індивіда у цих умовах, на виробленні особистісної здатності зводити прояви тотальної кризи до мінімального впливу на власне життя, здатності швидко засвоювати основні умови сучасних соціальних норм та правил, здатності адаптуватися до різного роду соціальних змін. Відповідно до цього зростає роль особистості в таких процесах, збільшується рівень її свободи і одночасно відповідальності.

¹ Курбатов О.Г. Проблема душевної гармонії особистості в умовах духовної кризи суспільства. Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Запоріжжя, 2000. – С. 14.

П'ятим же фактором, котрий є доволі неоднозначним та суперечливим, можна визначити посилення впливу контингентних факторів (випадковостей) на процес самореалізації особистості. Особливістю розвитку філософської науки на рубежі ХХ – ХХІ століть стала, на думку П. Ю. Сауха, зміна відношення до навколишнього світу, який "постає ... не у формі декартівського механізму (що існує за принципами причинно-наслідкових зв'язків), а як "збірник" процесів самоорганізації (спонтанного становлення і необоротних катастрофічних змін)"¹. У сучасному світі стають домінуючими невизначеність, випадковість і нестабільність, які суттєво детермінують людське буття. Ще А. Шопенгауер, відмічаючи цю тенденцію суспільного розвитку, визнає людський світ світом випадковостей і тому "кожен, хто пробудився від перших юнацьких мрій, повинен визнати, що наш людський світ – це царство випадковості й омани, котрі нещадно розпоряджаються у ньому – у великому і малому, а поряд з ними розмахує батоном ще тупість і злість"².

Відзначаючи залежність самореалізації особистості від життєвих обставин, слід відмітити, що не можна перебільшувати їх роль, перетворювати таким чином на фатально визначену долю, оскільки особливою характеристикою суто людського існування є відсутність суворої детермінованості чи законами її біологічного виду, чи соціально-культурними

¹ Саух П.Ю. *Філософія: бунтівний дух у пошуках панацеї* // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна – №598. Філософські проблеми науки, освіти та культури доби постмодерну. – 2003. С. 4.

² Шопенгауер А. *Мир как воля и представление* // *Собр. соч в 5 томах.* – Т. 1. – М.: Московский клуб, 1992. – С. 308

чинниками. Індивід народжується нездатним до самостійного існування, без детальної чітко розписаної програми його власного життя, а саме у цьому бутті він у процесі саморозвитку та самореалізації здійснює із безмежної кількості варіантів та способів життя свою власну модель. Перед кожним індивідом постає проблема вибору конкретної моделі, при цьому актуальності набувають питання свободи вибору. Потрібно зазначити, що людина не може бути абсолютно вільною, оскільки постійно залежить від чинників, які обумовлюють її поведінку, світовідношення, вона є носієм певної генетичної спадковості, знаходиться під впливом соціально-культурних факторів конкретного соціуму, а останні своєю спільною дією створюють різного роду випадковості, в які втягується дана людина.

Розглядаючи випадковість і процес самореалізації особистості, слід відмітити діалектичний взаємозв'язок цих явищ, адже, з одного боку, реалізуючи власні сутнісні сили, особистість втілює певну життєву програму, прагне подолати, хоч і не зняти повністю, вплив випадкового, здатного її змінити або зламати взагалі. А з іншого боку випадковість примушує індивіда створювати таку модель саморозгортання, яка була б пластичною, легко змінювалась та адаптувалась до непередбачених змін, спонукає до набуття ним цілісності (як необхідної для даного процесу особистісної якості) до пошуку духовних засад. Таким чином можна визнати детермінуючу роль випадковості у процесі самореалізації.

Усвідомлення залежності людини від непередбачених чи неспрогнозованих зовнішніх чинників знаходить своє відображення ще у міфологічній свідомості у понятті "доля", яка

утверджує абсолютну детермінацію людського буття волею богів. Людина визнається нездатною не тільки змінити наперед визначене власне життя, але й навіть пізнати свою індивідуальність для подальшої корекції майбутнього з метою повного розкриття здібностей. При чому повелінням долі підкорені не лише люди, а й самі боги. Віра в абсолютну визначеність вищими надприродними силами усього життєвого шляху індивіда є містифікованою, спрощеною формою його самодіяльності. Відповідно, доля заперечує втручання випадковості у життя людини, при цьому зберігаючи за ним свободу, дає можливість дізнатись, що з нею повинно трапитись у майбутньому і пропонуючи вибір: скоритися або протистояти їй.

Утім, у понятті "доля" розкривається більше характер взаємодії індивіда із суспільством, позначеної детермінативним впливом соціальної реальності, ніж із природою. Суспільні норми є загальними, спрямовані не на конкретного індивіда, а на людство в цілому, що передбачає наявність хоча б мінімальної індивідуальної свободи. А взагалі доля конституюється у контексті культурної домінанти детермінізму, зрозумілого у якості примусової каузальності, яка передбачає наявність зовнішньої детермінанти будь-якого процесу¹ і знайшла своє відображення у різних культурних інтерпретаціях. Вона розуміється, з одного боку, як фатально визначена необхідність, коли зовнішні по відношенню до індивіда умови суворо детермінують не тільки його діяльність, а й усе життя. З іншого ж боку, доля свідомо твориться індивідом вчинками, діями та й життєдіяльністю в

¹ *Можсейко М.А., Балцевич С.Я. Судьба // Всемирная Энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1034.*

цілому. Серединою між цими граничними уявленнями є ідея виконання людиною визначеного вищими силами призначення, в якій сутність самореалізації полягає у пошуку свого місця у суспільстві без активного впливу на об'єктивні обставини та втручання у власне життя.

Як відомо, механізми подолання деструктивної дії явищ випадковості у процесі самореалізації закріплюються у культурі. Річ у тім, що детермінантні соціальні чинники містять у собі набір готових моделей для самореалізації, її правила, норми, ціннісні настанови та регулятори. Вони нав'язують індивіду конкретний порядок, інституціалізований в конкретному соціумі, і є обов'язковим для дотримання. Проте, реалізація особистістю власних сутнісних сил можлива лише за умов існування індивідуальної свободи та наявності непередбачених наперед моментів. Готові моделі для самореалізації особистості повинні містити у даному процесі можливості здійснення вільного вибору її змісту та форм і можливостей їх змінювати у залежності від змін життєвих обставин. Такою сферою об'єктивної та суб'єктивної реальностей є культура, яка постає концентрованим і суперечливим досвідом людських сутнісних сил та містить у собі поліваріантність вибору, взаємозв'язків, відношень, узагальнені практики розв'язання суперечності "індивідуальне – соціальне", при чому як здійснені, так і ті, що потенційно могли б бути виконані.

Загалом, культура містить у собі готові моделі для реалізації особистістю власних сутнісних сил і цим самим сприяє подоланню напруги, яку викликають випадкові явища, що загрожують змінити життєву програму індивіда. Адже сучасні

процеси, які відбуваються в українському суспільстві, характеризуються переломними змінами, насамперед соціальними і культурними. Вони супроводжуються ломкою усталених традиційних форм життя, їх переосмисленням, переоцінкою цінностей та ідеалів, а також пошуком нових, адаптованих до нинішніх соціальних умов життєвих установок, форм та способів самореалізації. Сучасна культура "не тільки сприяє утвердженню вільного та творчого розвитку людини, але й, поклавши на її плечі всю відповідальність за рішення, які вона приймає, відкриває немалі можливості для стихійних форм її індивідуального самовираження"¹ та для втручання випадкових обставин у структурний процес самореалізації взагалі. Цей процес ускладнюється також неоднозначністю співвідношення традиційних та сучасних форм суспільного життя.

Особистість як соціальний організм володіє здатністю до самовизначення у життєвому просторі, а міра реалізації свободи у життєвому самоствердженні вирізняє особистість та "випадкового" індивіда. Останній формується в силу того, що його буття, життя визначаються не його власною самодіяльністю, є продуктом не його особистості, а випадку, який обумовлений випадковістю народження і соціальним становищем, які і визначають його долю². Розпредмечуючи культурний досвід, особистість оцінює життєві ситуації, в які потрапляють інші люди, виробляє своє специфічне відношення до них як до реалій власного життя. Проте, у процесі самореалізації їй доводиться приймати власні

¹ Григорьян Б.Т. *Человек. Его положение и призвание в современном мире.* – М.: Мысль, 1986. – С. 18.

² Кон И.С. *Открытие "Я".* – М.: Политиздат, 1978. – С. 115.

рішення, усвідомлюючи ймовірність їх хибності, котрі можуть рішуче змінити подальше життя.

У таких ситуаціях на перший план виходить свобода індивіда, яка полягає у тому, що основою для вибору повинні бути аналіз та оцінка ситуації, свідоме відношення до життєвих подій і, врешті-решт, індивідуальна відповідальність, адже для цього "важливо передусім зрозуміти, чи є на життєвому шляху людини те, що не залежить від неї, якщо є, то що воно собою представляє і які сили визначають непередбачені вільним волевиявленням людини повороти на її життєвому шляху"¹.

У сучасному динамічному та формалізованому світі існує величезна кількість готових стереотипних способів тлумачення різних життєвих ситуацій, у зв'язку з чим у індивіда доволі часто виникає бажання уникнути відповідальності, перекинувши її на випадкові обставини, на інших людей або на певні соціальні інституції. Фаталістична залежність від зовнішніх для індивіда детермінантів знімається сформованістю в нього внутрішньої мотивації саморозвитку, появою внутрішньої необхідності самореалізації, яка "витікає із нього самого, а не із зовнішніх обставин: він може здійснити себе не дивлячись ні на що – ні на тиск долі, ні на страх смерті, тому що він не може зрадити своїй справі чи своїй ідеї"². Здійснення родової характеристики людини, яка полягає у свідомому облаштуванні її життя та у здатності до самостійного вибору, сприяє утвердженню такої особистості, сформована життєва програма якої не зазнає

¹ Коган Л.Н. *Человек и его судьба.* – М.: Мысль, 1988. – С. 99.

² Губин В.Д., Некрасова Е.Н. *Философская антропология.* – М.: ПЕРСЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 165.

суттєвих впливів випадкових явищ. Потрібно визнати, що взагалі життя індивіда лише у другу чергу обумовлюється його позаособистісним буттям, яке, в принципі, складає лише його зовнішню оболонку, котра й містить у собі усе випадкове та невизначене. І лише, як зазначає Н. В. Хамітов, екзистенція як граничне буття людини і є саме тим прагненням до абсолютної незалежності, коли вона бажає самореалізуватися будь-якими шляхами в лабіринті необхідностей та випадковостей¹.

Таким чином, необхідною умовою для процесу самореалізації особистості є її внутрішня свобода, яка формується у структурному процесі цілепокладання, що містить у собі такі етапи як самопізнання, самоідентифікація, самосвідомість, самооцінка і самозаперечення. Осмислення індивідом ролі цих чинників і рівень сформованості внутрішньої свободи, ініціативності у перетворенні соціальної дійсності та складанні програми самореалізації сприяють утворенню певної його незалежності від несуттєвих життєвих обставин. Доволі змістовне дослідження впливу зовнішніх соціальних детермінант на формування внутрішньої індивідуальної свободи і залежності від випадковості здійснене І. М. Супоницькою, яка на основі порівняльної характеристики відношення до праці в американському та російському суспільствах доводить, що різні природне і соціальне середовища породжують різні цінності. А тому в одному суспільстві (наприклад, американському) більшість людей вірить, що успіх є результатом трудової діяльності індивіда, а самореалізація особистості залежить винятково від

¹ *Хамитов Н.В. Философия человека: от метафизики к метаантропологии.* – К.: Ника-Центр, М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. – С. 8.

її активності у вільному суспільстві рівних можливостей, а в іншому (зокрема, російському) покладаються насамперед на випадок, удачу, що врешті-решт перетворює їх на фаталістів¹. Набуття індивідом особистої свободи як обов'язкової умови самореалізації особистості втрачає своє змістовне значення для представників останнього типу суспільства, її результат у такому разі залежить уже не від самої людини, а від зовнішніх незапланованих та нерегульованих обставин.

Вплив випадковості на процес самореалізації особистості може бути як деструктивним, коли незаплановані чи непередбачувані зовнішні або внутрішні фактори не дозволяють здійснювати визначений нею конкретний вид діяльності, так і конструктивним, організуючим, коли обставини сприяють переходу до наступного етапу життєтворчості раніше, ніж індивід запланував. Особливістю самореалізації є те, що для цілісної особистості будь-який вплив випадкових факторів не може мати вирішального значення. Це досягається формуванням у неї такої якості як спрямованість у майбутнє, яка, у свою чергу, втілюється у практичні життєві плани та програму самореалізації, адже, як слушно зазначає Л. В. Сохань, і весь індивідуальний життєвий шлях "детермінується як дією обставин, що виникають стихійно, відповідно до цілей і форм життєдіяльності, так і обставин, що є результатом свідомої і планомірної діяльності". При рефлексії свого життя людина обов'язково опирається на минуле, але й одночасно прагне зазирнути у

¹ Супоницкая И.М. *Успех и удача: отношение к труду в американском и российском обществе.* – Вопросы философии. – 2003. – №5. – С. 14.

майбутнє, аналізуючи сьогоденні об'єктивні обставини та індивідуальні можливості.

Планування майбутнього вимагає від індивіда обов'язкового вивчення існуючих соціальних умов та можливостей, на основі яких прагне реалізувати осмислені й визначені цілі життєтворчості, зокрема отримати бажану освіту та кваліфікацію, здійснити трудову кар'єру, створити сім'ю, забезпечити власне існування необхідними матеріальними благами. Варто наголосити на суб'єктивності таких уявлення індивіда про минуле і майбутнє. Воно може бути помилковим, ілюзорним, але разом з тим визначена спрямованість є підґрунтям для особистісної саморегуляції світоперебудови, навіть зміни світовідношення, якщо теперішні умови не дозволяють розкритися здібностям людини. Саме спрямованість у майбутнє і зумовлює індивідуальну свободу кожної людини, адже, як зазначав Л. Н. Коган, "майбутнє – це шляхи, які ми вибираємо"¹. У плануванні майбутнього важко передбачити усі можливі варіанти його розгортання, але воно є пластичним, оскільки включає втручання різного роду випадковостей. Однак, коли в особистості сформована потреба у самореалізації, то планування майбутнього містить у собі визначальну спрямованість, втілення якої сприяє їх подоланню та, при потребі, й усуненню.

Програма самореалізації особистості, як і взагалі її життєва програма, представляє собою цілісне уявлення індивідом власного життєвого шляху, основні цілі, засоби досягнення та результати самодіяльності. У програмі закріплюються основні напруженості особистості, її цілі, відношення до світу та власного життя, що знаходить більш конкретне відображення у планах. Це своєрідний уявний образ майбутнього людини,

¹ Коган Л.Н. *Человек и его судьба.* – М.: Мысль, 1988. – С. 177.

результат її самопізнання, самовизначення, самоідентифікації та сформованої самосвідомості, основною характерною рисою якого є спрямованість на суб'єкта. Адже він є діючим індивідом, котрий перетворює об'єктивний світ і реалізує власні сутнісні сили, самоудосконалюється і набуває індивідуальної свободи у взаємодії з ним. Реалізація свободи передбачає подолання індивідом випадкових та стихійних явищ, що стає можливим при виконанні низки умов. Особистість насамперед повинна ставити реалістичні цілі та напрямки самореалізації, узгоджені із суспільними цілями, підібрати відповідні способи їх досягнення, а саме суспільство, у свою чергу, повинно створювати необхідні умови для всебічного розвитку кожного, а уже оволодівши знаннями про об'єктивні соціальні закони, індивід зможе прогнозувати динаміку соціальних процесів, зменшити залежність від стихійних суб'єктивних факторів. Виходячи з цього, ще однією доволі значною умовою постає вироблення індивідуальної здатності здійснювати "само модель", що включає у себе пізнання та усвідомлення власних здібностей, пошук ефективних шляхів самореалізації. Саме на основі правильного здійснення "само моделі" стає можливим робити певні прогнози, програми та плани, що сприяє усуненню суворо детермінативного впливу випадкових чинників.

Специфіка життєвих програм та планів полягає не тільки у тому, що вони дозволяють передбачати майбутній розвиток індивіда у конкретних соціальних умовах і стимулюють подальший розвиток основних структурних елементів процесу самореалізації, зокрема самопізнання, самооцінки та самовизначення. Це зумовлюється тим, що довгострокові плани містять

у собі невизначеність та неконкретність, а для подальшого саморозвитку індивід повинен мати можливість на основі результатів реалізації кожної життєвої цілі корегувати саму програму.

Доволі успішно протягом багатьох століть захисну функцію від впливу випадкових факторів на процес становлення та розвитку особистості відігравала релігійна культура, яка містить у собі необхідні як для соціальної, так і для індивідуальної духовної стабілізації системи моральних норм, правил поведінки, емоційно-вольових установок, спрямованих на подолання різного роду криз, ризиків тощо. Крім того, у більшості релігій заперечується сліпа віра в долю, у низку запрограмованих Богом спеціальних випадковостей у житті людини, які вона зобов'язана сприйняти як даність. Прикладом вищезазначеного є заборона магічних обрядів, що віщують людині про майбутні життєві події, ранньохристиянське трактування ролі води під час хрещення, яка змиває "печать сузір'їв", тобто визначеної наперед долі тощо.

§ 3.2. Осмислення тілесності та предметності як соціально-культурного чинника самореалізації особистості

У нинішній комп'ютеризованій, значною мірою формалізованій системі суспільних відносин свобода самореалізації особистості детермінується соціальними факторами, в результаті цього певний індивід не має можливостей для вибору сфер та механізмів реалізації своєї життєвої програми через належність до певної соціальної групи, раси, національності чи статі. У західній традиції особистість як "личина", як символ душі завжди

розглядалась в опозиції з її тілом, на відміну від східної, в якій це поняття об'єднує і духовні, і тілесні якості індивіда. Особливістю ж розвитку сучасних соціальних систем є зняття конфліктуотворюючих відносин між індивідами, які знаходяться на одному горизонтальному рівні у структурі суспільства. Це проявляється в утвердженні соціальних ідеалів свободи совісті, етнічної та расової терпимості, рівності прав дітей та дорослих, чоловіків та жінок тощо. Але з часом змінюється уявлення про біологічне та соціальне буття індивіда, при цьому розуміння тіла як чисто природної субстанцію поступається місцем новим дискусіям, в яких воно розглядається передусім як продукт соціально-історичного буття. Зокрема, якщо у класичній європейській філософській парадигмі людина фіксувалась тільки у формі "суб'єкта", що визначав по своїй суті безтілесний феномен, то об'єктом досліджень постнекласичної філософії стала проблема тілесності як соціально-культурного феномену, а термін "тіло" набуло іманентний категоріальний статус у понятійному комплексі філософії постмодернізму.

Проблема впливу тіла і зокрема статі на процес формування особистості та на її розвиток у різних аспектах знаходила своє відображення у працях Платона, Аристотеля, Епікура, Августина Блаженного, Ф. Авінського, М. Кузанського, Б. Спінози, Г. Гегеля. У марксистській традиції спостерігається соціально-діяльнісне трактування особистості, котре набувало риси соціологічного редуccionізму, негативізму відносно антропологічних характеристик людини¹. Тому,

¹ Табачковський В.Г. *Человеческое мироотношение: данность или проблема?* – К.: Наукова думка, 1993. – С. 59.

визначаючи існування можливостей самореалізації тільки у сфері трудової діяльності, проблеми впливу тілесності характеризувалися як другорядні й незначні. Проте уперше ґрунтовно почала вивчатись лише на початку ХХ століття у системі психоаналізу З. Фройда, який визнав людське тіло джерелом психічної енергії, "лібідо", що має сексуальну природу. Із появою постмодерністських концепцій відбувається розрізнення тіла, в якому взаємодіють як природне, так і духовне, що фіксується у термінах "тіло-власне" і "тіло-об'єкт" у Г. Марселя, "тіло-суб'єкт" і "тіло-об'єкт" у Ж.-П. Сартра, "тіло-плоть (Leib)" і "тіло-річ (Körper)" у М. Шелера. Тіло розуміється як об'єкт, в якому відбувається взаємодія природного і духовного в людині, на основі чого Ландґребе робить свій висновок про "нульову функцію" тіла у людському досвіді, відзначаючи, що тіло є абсолютно "тут", що є межею людини¹. Особливістю виявлення явища тіла, тілесності полягає у тому, що цей об'єкт дослідження не підлягає традиційному рефлексивному аналізу, оскільки його тлумачення як частини матерії не дозволяє з'ясувати специфіку прояву цього явища як соціально-культурної детермінанти людського буття.

Тіло осмислюється уже як трансцендентний об'єкт, адже, "опиняючись у примусовій рамці будь-якої природничонаукової стратегії, тіло втрачає власну "тілесність", в принципі не може бути тілесно сприйнятим і пережитим – тим самим не існує як тіло, народжуючись і набуваючи себе виключно "всередині" суб'єкт-об'єктної пізнавальної

¹ Тіло // *Історія філософії. Словник / За заг. ред. В.І. Ярошовця.* – К.: Знання України, 2005. С. 928.

формули"¹. Дослідники проблем тілесності пропонують вивчати як феномен у всіх її проявах, у тому числі і в структурі самореалізації особистості, а Р. Шустерман вважає, що тіло як один із суттєвих та значимих вимірів людяності потрібно взагалі визнати ключовим предметом гуманітарного дослідження та знання². Довгий час у християнській моралі, яка була і значною мірою залишається нині найвпливовішою в українському суспільстві, відносилась вороже до тілесності. Найбільш тенденційно це проявляється в її аскетичних формах. Це призвело до вироблення в індивідів гіпертрофованого відчуття "закритості" тіла, а їх самодіяльність направлялася передусім на підтримання тілесних "меж", стримуючи свободу самовираження. Соціально-культурний примус до пригнічення власної природи, до приховування прагнень стимулював переведення проблем тілесності в сферу інтимних переживань, роблячи, таким чином, внутрішній світ людини більш складним та загадковим.

У контексті досліджень тілесної детермінації самореалізації особистості виділяється проблема статевої нерівності в суспільстві. Це пояснюється тим, що провідну роль у формуванні соціальних та культурних норм відігравала релігія. У своїх уявленнях такі релігії як іудаїзм, християнство та іслам закріпили вищість чоловічого над жіночим: першим було створено чоловіка, а жінку йому дано лише для допомоги; першою ж гріх вчинила жінка, а отже, вона є і винуватицею втрати людиною

¹ Грицанов А.А. Тело. // *Всемирная Энциклопедия: Философия* / Главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. – М.: АСТ, Мн: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1060.

² Шустерман Р. *Мыслить через тело: гуманитарное образование // Вопросы философии.* – 2006. – №6. – С. 52.

життя у раю. Межі сфер самореалізації жінки релігією чітко окреслені: "Ти в муках родитимеш діти, і до мужа твого пожадання твоє, - а він буде панувати над тобою" [Буття. 3, 16]. Століттями укладались норми, в яких закріплювались соціальні ролі окремо чоловіків та жінок, що ставало об'єктом дослідження філософів, зокрема ще Платон зазначав, що "все величне, і те, що схиляється до сміливості, має чоловіче обличчя, те ж, що тяжіє до скромності і благопристойності, більше личить жінкам"¹, у відповідності з чим вони можуть займати уже визначені для них місця у суспільстві, суттєво обмежується свобода самореалізації. У культурі закріпилась тенденція вважати, що все найкраще створюється чоловіками, а, якщо автором певного шедевру є жінка, то її творчості були просто притаманні чоловічі риси.

Культура, виступаючи однією з найважливіших ланок механізму самореалізації особистості, являється саме її засобом, адже "включаючись у світ культури, "прочитуючи" її, освоюючи в ній людський смисл, індивід перетворює останню в універсальний засіб свого самоздійснення"². Отже, перед філософами, котрі досліджували статеву детермінацію особистісної самореалізації, постало завдання дослідити культуру, виявити механізми впливу на конкретного індивіда та суспільство в цілому релігійних та культурних стереотипів, що детермінували свободу лише за статевими ознаками.

¹ Платон. *Законы* // *Собр. соч. в 3 т. – Т. 3. Ч. 2., 1972. – С. 282.*

² Муляр В.І. *Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз).* – Житомир: ЖІТІ, 1997. – С. 129.

Не погоджуючись з традиційним баченням суспільної ролі жінки (вона, за тенденційними ствердженнями більшості філософів до XIX-XX століть, ніколи на повинна забувати про свою залежність від чоловіка, зобов'язана здобувати його прихильність та підкорюватися його волі і тим самим зберігати добробут сім'ї, а в результаті й добробут суспільства), з'являються нові погляди на цю проблему. Це пояснюється насамперед тим, що такий стан неспівпадіння соціально бажаного та індивідуального прагнення "породжує ситуації неповної самореалізації як в окремих видах діяльності, так і в самореалізації особистості в цілому"¹. Усвідомлюючи, що людина є творцем людських відносин, а не лише їх продуктом, тобто люди творять обставини в такій же мірі, як і обставини людей, слід відзначити, що "у процесі своєї життєдіяльності люди постійно удосконалюють суспільні відносини, своє життя і самих себе"². Цей процес пошуку розв'язання проблеми обмеженості у можливостях реалізації жінками власної життєвої програми сприяв демократизації суспільства та усвідомленню рівноправного становища жінок і чоловіків, їх рівних перспекти.

Саме спрямованістю на перетворення суспільства характеризується друга хвиля фемінізму, ідейним підґрунтям виникнення якої стали праці філософів-екзистенціалістів, зокрема Ж.-П. Сартра та натхненника неофемінізму Симони де Бовуар. Особливе місце серед

¹ Соболев П.П. *Жизнетворчество как способ самореализации личности // Жизнь как творчество - К.: Наукова думка, 1985. – С. 79.*

² Киселёва О.А., Недашковская М.А. *Жизненный путь как процесс самореализации личности // Жизненный путь личности. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 125.*

феміністичних течій займає постмодерністський фемінізм, який ставить метою не тільки боротьбу за рівноправ'я чоловіків та жінок, а й теоретичне осмислення саме культурної детермінації життєдіяльності жінок у суспільстві та шляхи її подолання. Фемінізм, визначається як універсальне явище культури, він бере на себе й світоглядну відповідальність за адекватне усвідомлення індивідом власної сутності, ролі й місця у суспільстві. Саме на основі досліджень статевої детермінації самореалізації особистості актуалізується нині проблема більш загального плану – тілесної детермінації. Розглянемо основні наукові розвідки постмодерністського фемінізму стосовно зняття негативного впливу соціально-культурної детермінації.

Важливим аспектом детермінації самореалізації особистості є феномен залежності формування самосвідомості в структурі цього процесу від присутності "іншого" з його біологічними, в тому числі й статевими, ознаками. Ж.-П. Сартр визначив роль свідомості особистості у процесі реалізації її "первісного проекту", вказуючи, що вільна свідомість забезпечує незалежність особистості від долі "заданої" первісним вибором"¹. На основі розробленої філософом екзистенційної діалектики взаємодії "я" та "інші", що визначає як двоїсте відношення структуру будь-якої індивідуальної ситуації, процес формування самосвідомості у структурі самореалізації здійснюється особистістю через свідомість "інших", адже "обираючи себе, ми обираємо всіх людей"². Відповідно, "щоб отримати істину про себе, я

¹ Руткевич А.М. *От Фрейда к Хайдеггеру: Критический очерк экзистенциального психоанализа.* – М.: Политиздат, 1985. – С. 65.

² Сартр Ж.-П. *Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева.* – М.: Политиздат, 1989. – С. 323.

повинен пройти через іншого", "інший є необхідною умовою для мого існування"¹. Джерела відношення у суспільстві між особистостями, зокрема і міжстатеві, коли проявляється залежність свободи самореалізації окремої особистості від інших, Сартр знаходить у позиції залежності. Вона полягає у тому, що "Я" повинно контролювати позиції "інших" та їх оцінки по відношенню до себе задля збереження власної свободи, це й спонукає її до утвердження власної суб'єктивності та перетворення "іншого" в об'єкт.

Симона де Бовуар, розробляючи ідеї Ж.-П. Сартра, у праці "Друга стаття" подала екзистенційні формулювання "іншості" та автентичності жіночої особистості. Вона висунула популярну в світі фемінізму ідею про поняття фалоса як вираження трансцендентального, котрий перетворює "Я" жінки в об'єкт, в "іншого"². Детермінацію свободи самореалізації особистості, які займають основне місце у працях філософа, Симона де Бовуар розглядає як проблему реалізації жінкою свого власного проекту через ідею трансценденції та трансценденційну позицію. Ця ідея передбачає "перевищення особистістю меж свого наявного буття, яке зводить її до простої об'єктивної детермінації, перетворюючи в об'єкт"³, чому заважає чоловік, який намагається перетворити жінку в "об'єкт споживання". Звідси й виводить Симона де Бовуар засоби розв'язання цього конфлікту: через перетворення жінкою – "Я" – чоловіка – "іншого" – в об'єкт, займаючи

¹ Там само. – С. 338.

² Ильин И.П. *Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа.* – М.: Интрада, 1998. – С. 140.

³ Жеребкина И. "Прочти моё желание..." *Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм.* – М.: Идея-Пресс, 2000. – С. 17.

чоловіче, активне у суспільстві місце, адже на пасивне прирікає жінку функція відтворення. Таким чином, завдяки здатності у процесі самореалізації виходити за межі приписаних соціальних ролей утверджується індивідуальна свобода та знімається негативний вплив соціально-культурних детермінант.

Одним з висхідних постулатів сучасної феміністської свідомості філософи визначають переконання, що пануючою культурною схемою, культурним архетипом буржуазного суспільства Нового часу служить "патріархальна культура", чи, як найчастіше вживається у феміністичній теорії, "патріархатна", пов'язуючи перший термін із значенням "старовинний", а другий — це виключно те, що пов'язане з пануванням чоловічого в суспільстві. Ця позиція утверджує наявність культури, що носить "маскулінний" характер, і яка разом зі своїми ієрархічними рядами є певним універсальним мірилом відносно будь-яких етичних та естетичних цінностей. Таке дослідження дозволяє розглядати культуру, що характеризується "патріархатністю", як важливий детермінуючий чинник свободи реалізації своєї особистості жінкою, оскільки самореалізація особистості є процесом індивідуального предметнення сутнісних сил культури завдяки діяльності відповідно до вимог культури. Постмодерністи ж заперечують установлення певного ієрархічного порядку чи систем пріоритетів при побудові власної моделі світу, яка базується на принципах рівної вірогідності та рівноцінності, що покликано подолати перекручені людські цінності, "деформовані, за їх уявленнями, сучасним рівнем і станом культури та цивілізації постбуржуазного

суспільства"¹. Саме на основі заміни принципу побудови жорстких ціннісних вертикалей на горизонтальну, що характеризується поліполярністю, плюралізмом та здатністю вести діалоги, постмодернізм визначив появу передумов зняття негативного впливу статевих та тілесних, як виду соціально-культурних, детермінант самореалізації особистості.

Постмодерністи, вивчаючи процес становлення жіночої суб'єктивності, намагаються розкрити репресивні механізми впливу на нього з боку патріархатної влади. Базовим для цього стає проект інтерпретації тіла як ефекту влади Мішелем Фуко. Сучасне "тіло" М. Фуко наділяє значно більшою свободою та, відповідно, більшою здатністю до самоконтролю, самокерування, проте змінився і тип влади контролю над "тілом" з прямого фізичного впливу на раціональніший та ефективніший – "нагляд", коли об'єктом насилля являється не тіло суб'єкта, а його душа. Механізмом такого контролю, складовою частиною якого є й контроль за методами гендерної індивідуалізації, за визначенням феміністичних дослідниць, являється культура. Визначаючи неможливість усвідомлення реальності та її складових поза мовою, надаючи великої уваги ролі дискурсивних практик, остаточною метою яких є максимальний контроль над індивідом, адже поняття "стать" – це результат дискурсу, Фуко показав, що сама стать особистості стала об'єктом контролю та підкорення, продемонструвавши, що навіть біологічні аспекти статі набувають соціальний характер, на основі чого можуть розглядатись як культурнообумовлені.

¹ Ильин И.П. *Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа.* – М.: Интрада, 1998. – С. 168.

Отже, "тенденція аналізу феномена сучасної влади, на їх думку, полягає не у тому, щоб атакувати владні інститути, групи, еліту чи клас, а скоріше – саму технологію влади, що виробляє гендерну нерівність у суспільстві"¹.

Виходячи з ідей М. Фуко про тіло, Джудіт Батлер через сприймання тіла як соціальної конструкції, доводить неможливим поділ на гендер та стать, а визначальним ознаками в межах культури повинні сприйматись тілесні ознаки. Індивід фактично відтворює насамперед не власне тіло як специфічну неповторну сутність, а конкретну соціокультурну матрицю, на основі якої й конструювалась матеріальність його тіла. На перший план соціально-культурної детермінації виступає утвердження індивідуальної свободи в структурному елементі цього процесу – в самоідентифікації. Далі вона приходить до висновку, що "якщо поділ на "жіноче" та "чоловіче" може бути усвідомлений як культурна конструкція, то не існує біологічної детермінації нашої тілесності взагалі"². Тобто існують не конкретно визначені функцій та структури людини, а матеріалізовані соціально-культурні норми у формі тілесності. Утім, ця суперечність так і не була розв'язана. Проте осмислюючи фукіанську ідею влади, Батлер надає особистості певної свободи від впливу влади, оскільки вона не є кінцево сконструйована нею, а даний процес конструювання є постійно повторюваним. Це дозволило їй переглянути значення питання про модель побудови жіночої ідентичності, вважаючи його безглуздом через

¹ Жеребкіна І. "Прочти моё желание..." Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм. – М.: Идея-Пресс, 2000. – С. 37.

² Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ столітті // Незалежний культурологічний часопис "І". Гендерні студії. – Число 17. – 2000. – С. 29.

наявність проблем загальної ідентичності. Лише шляхом подолання гетеросексуальної культури з усією системою її норм є необхідною умовою реалізації самоідентифікації особистості, а для цього потрібно змінювати і розуміння самої матеріальності тіла.

Свободу самореалізації особистості поза традиційними гендерними ідентифікаційними нормами досліджуються через трансформативну структуру суб'єктивності, основною характеристикою якої є концепція бажання Ж.Дельоза, в якій через механізм бажання здійснюється виробництво нових типів суб'єктивності. Процес реалізації особистістю своєї життєвої програми Дельоз розкриває через поняття "події", яке направлене на усвідомлення нею майбутнього, адже "стати гідним того, що відбувається з нами, а отже, бажати і звільнити подію, стати результатом власних подій і, відповідно, переродитися, отримати друге життя — це і є стати результатом власних подій..."¹. Бажання ж вимагає відпустити на волю своє власне бажання і виключити Іншого, адже він пов'язує бажання особистості з об'єктом, бути у ситуації "становлення-жінкою" та ввійти в подію бажання і мислити його досвідом. Використовуючи замість поняття "жінка" "становлення-жінкою", Дельоз визначає, що цей тип становлення вказує зокрема на "зв'язок з іншими фрагментами реальності, другими типами виробництв, де виключається єдина траєкторія розвитку ідентичності та реалізується шанс для сингулярної позиції стати множинною, реалізовуватися в

¹ Делез Ж. *Логика смысла*. — М.: Раритет, Екатеринбург: Деловая книга, 1998. — С. 200.

різноманітних ідентифікаційних формах", стан "становлення-жінкою" стає маркуванням будь-яких, в тому числі традиційно чоловічих, ідентифікаційних стратегій суб'єктивної реалізації¹. Ця концепція сприяла утвердженню думки про незалежну жіночу суб'єктивність в культурі, що направлено й на подолання "патріархатного" усвідомлення жіночої ідентифікації та демонстрацію свободи вибору стратегій для самореалізації особистості.

Розі Брайдотті вважає, що потрібно здійснити феміністичний аналіз сучасності, адже лише такий аналіз дійсно здатен артикулювати жіночу суб'єктивність, визнаючи при цьому симетричність у конструюванні жіночого і чоловічого в культурі. У власному варіанті осмислення дельозовської концепції бажання Розі Брайдотті вводить фігури бажання "вона-я" та "вона-інша", і поняття "вона" є основою суб'єктивності. "Вона-інша" заміняє позицію пана та раба на визнання "іншого", а "здійснити перехід від "вона-я" до "вона-інша" через транзицію себе і визнання іншої суб'єктивності – це і означає знаходитися в процесі "становлення-жінкою"². Тереза де Лауретіс підкреслює зменшення ролі індивідуальних якостей особистості, зокрема такої як воля, і вказує на зростання дискурсивних та культурних норм у суспільстві, а гендер, виробляючи нові категорії, які сплітаються з нормативними, у процесі конструювання соціально-визнаних суб'єктів, є продуктом не лише соціальних інститутів, а й мови, літератури, кінематографа, наукової теорії.

Проте, досліджувані явища втрачають свій суттєвий детермінантний вплив на формування

¹ Жеребкіна І. "Прочти моё желание..." Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм. – М.: Идея-Пресс, 2000. – С. 44.

² Там само. – С. 185

особистості насамперед у період досягнення нею зрілого віку, коли втрачається попередньо задана суспільством і культурою нормативна біполярність, життєві світи (і чоловічий, і жіночий) набувають все більше індивідуалізованих рис. Саме дослідження теоретиків сучасного фемінізму відтворюють такий традиційний підхід до проблеми виявлення сутності тілесної детермінації, який фактично полягає у відмові від тіла як найвизначальнішого чинника буття соціального людини. Це пов'язано насамперед з тим, що тіло визначається ними як одна з основних причин пригнічення жінки. Відкидання тілесності як ознаки жіночості теоретиками фемінізму дозволяє робити висновки про перевагу створюваних та контрольованих людиною соціально-культурних детермінант над первинно заданими біологічними та, відповідно, про утвердження внутрішньої індивідуальної свободи у такому структурному елементі процесу самореалізації особистості як самоідентифікація. Та, за твердженням дослідниці проблем тілесності у фемінізмі О.Є. Гомілко, "завдяки поняттю людського тіла як онтологічної сутності, а не як соціального конструктора чи біологічного субстрата можливий поворот у сучасній феміністичній теорії, який дозволить подолати соціально-культурні форми дискримінації жінки"¹. А негативний вплив тілесної й статевої детермінації самореалізації особистості зможе втратити свою особливу значимість.

Утім, хоча визначення тіла як цінності набуває актуальності у філософській науці передусім з феміністичних творів, але згодом розширюється

¹ Гомілко О.Є. Відмова від тіла: метафізична помилка сучасного фемінізму // *Філософська думка*. – 2001. – №1. – С. 99..

коло проблем, методи та напрямки досліджень. Як вказує О.Я. Муха, це пояснюється тим, що сприйняття, трактування, оцінка людиною тілесності, усвідомлення її ролі у структурі особистості та соціальному контексті, осмислення співвідношення тілесного з духовним, характеру їх взаємозв'язку – усе це утворює той найближчий контекст, з якого можна судити про особливості культури, епохи, світоглядної системи взагалі¹. Відтак, у філософській думці ХХ століття прослідковується розвиток погляду на тілесну детермінованість людського буття від феноменології гендера до постмодерністичного тілоцетризму з його деконструкцією тіла, і, врешті-решт, до метафізики особистості з утвердженням її свободи як відповідальності. Одією з граней особистості є її тілесне (фізичне) Я, котре містить переживання власного тіла як прояву індивідуальності, образ тіла, переживання фізіологічних дефектів, хвороб тощо. Форма тілесного відіграє важливу роль у формуванні самосвідомості особистості, адже саме тіло як її матеріальний субстрат обумовлює специфіку саморозвитку взагалі.

Особливим моментом для філософського дослідження феномену тіла є факт отримання від народження людиною конкретної біологічної оболонки, яка і складає основу її індивідуальності. До речі, сьогодні науковці відносять цей акт ще й до зачаття і пренатальної стадії розвитку особистості. Але, лише засвоюючи на основі біологічно заданої індивідуальності культурні норми, ідентифікуючись з бажаними для індивіда соціальними групами і спільнотами, вона отримує

¹ Муха О.Я. *Людське тіло в контексті маргіналізації культури (філософсько-релігійний аспект)*// *Наука. Релігія. Суспільство.* – 2004. – №1. – С. 136.

здатність для формування власної особистості, її саморозвитку та реалізації сутнісних сил. Можна погодитися з російським філософом В.О. Подорогою, який стверджує, що "якщо людське тіло й володіє рідкісним за своєю багатоманітністю зібранням ступенів свободи, то об'єктивуючі дискурси ставлять своєю задачею їх обмежувати і спростовувати"¹. Дійсно, можна визнати детермінуючу роль культурного феномену тілесності насамперед стосовно становлення самосвідомості особистості, саме ж тіло є основною сутнісною характеристикою індивіда. Тіло, яке виступає як відчуття та усвідомлення індивідом своєї фізичної ідентичності (як "носії Я"), безпосередньо відноситься до сфери його спонтанних самовідчуттів. А тіло, як зовнішній прояв індивідуальності, котрий залежний передусім від громадської оцінки впливу індивіда на оточення, має соціальну природу.

Особливістю тілесності виступає її пасивність у сприйнятті впливу зовнішніх для індивіда чинників. Феномен біологічного буття людини полягає у тому, що вона підкорюється своїй тілесності, на основі якої формується цілий комплекс вітальних потреб (харчування, житло, дітонародження, статеве задоволення тощо), які задовольняються людиною у її практичній діяльності. Реалізація біологічних задатків є складовою частиною процесу самореалізації особистості, через це задоволення потреби у самореалізації містить у собі обов'язкове задоволення її природних потреб. Проте, це вимагає одночасно і вольового подолання людиною

¹ Подорога В.А. *Феноменология тела: введение в философскую антропологию.* – М. : Ad Marginem, 1995. – С. 21.

своїх суто тваринних пристрастей, оскільки, ще як стверджував А. Маслоу, на основі реалізованих природних потреб у індивіда повинні виникати потреби вищого рівня, аж до потреби у визнанні та самоактуалізації. Людина для цього повинна навчитися розрізняти природу своєї тілесності та ментального устрою, а це стає можливим тоді, коли вона, зважаючи на те, що її тіло у певний спосіб обмежує індивідуальні можливості, неодмінно фіксує, як психіка пронизує всі рівні організації, сягаючи позасвідомого, свідомості, а також мови та будь-яких актів пізнання чи спілкування між індивідами¹. Тому можна визнати, що у процесі розвитку особистості відбувається боротьба між біологічними та культурними детермінантами її самореалізації.

Подолання біологічної природи індивідом не завжди призводить до справжньої самореалізації, оскільки воно не завжди має за мету реалізацію особистістю її сутнісних сил шляхом розпредметнення – опредметнення культури. Сьогодні людина з метою досягнення фізичної довершеності та досконалості навчилась структурно змінювати своє тіло через здійснення різного роду пластичних операцій, у тому числі й по зміні статі. Це призводить до того, що людина починає навіть пов'язувати розв'язання багатьох проблем особистісного буття з ефективністю новітніх біотехнологічних практик². Але це мало впливає на її самореалізацію, оскільки домінуючими залишаються культурні чинники, які впливають на даний процес. Як зазначає Л. Сафонік, тіло передусім несе на собі відбиток

¹ Лютий Т.В. Модуси тіла стосовно "розумності нерозумного" // *Філософська думка.* – 2006. – №4. – С. 76 – 89.

² Ніколаєнко Н.В. Конструювання людської тілесності в контексті проблеми свободи // *Практична філософія.* – 2010. – № 2. – С. 140.

своєї епохи, а дух часу просвічується крізь погляд людини, її манери, специфіку мовлення¹. Отже, можна стверджувати, що нині змінюється роль тіла як біологічно зумовленої первинної детермінанти вказаних процесів, котра полягає уже в його сприйнятті не як стримуючого чинника, а, насамперед, як допоміжного. Адже "людське тіло – загадкова субстанція, яка за певних обставин може витерпіти набагато більше, ніж ми собі уявляємо, якщо особистісна потреба довести справу до кінця, перемогти дуже яскрава, якщо є сильний дух, якщо надія, віра в себе не згасає"². Особистість, таким чином, не просто підкорюється своїй природі, а сама здійснює вплив на організм, яскравим свідченням чого є факти, що доволі часто зустрічаються у житті, коли людина, котра має велике прагнення реалізувати чи певну власну сутність, чи їх комплекс взагалі, долає навіть смертельні захворювання для досягнення поставленої мети.

Ще однією особливістю прояву тілесності як соціально-культурної детермінанти самореалізації особистості є здатність соціуму нав'язувати свої стереотипні уявлення про ідеального стандартизованого індивіда. Масова культура пропагує уніфікований набір індивідуальних тілесних якостей, котрі виражені у образах топ-моделей, силіконових моделей "Плейбой", мачо, метросексуалів тощо. Нині, як слушно зазначає Л. М. Газнюк, "вперше в історії суспільства створюється ціла система, оснащена матеріально, на підготовку бажаної тілесної конфігуративності,

¹ Сафонік Л. Тіло як соціальна знакова система. // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2005. – Вип. 8. – С. 83.

² Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і поза межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – С. 90.

яка повинна задовольняти одну вимогу – користуватись попитом"¹. Через зведення тілесної індивідуальності до набору визначених культурними нормами технічних атестацій, відбувається відчуження тіла, воно стає немовби предметним технізованим механізмом, за яким потрібно доглядати, лагодити чи здійснювати профілактику. Більше того, кожен конкретний тип культури формує соціальні зразки тих, кого можна вважати "справжніми" (здоровими і повноцінними) людьми, а кого – інвалідами і навіть просто хворими². Сприймаючи ці норми, особистість змушена піклуватись про своє тіло, таким чином відбувається підпорядкування її самореалізації програмам для фізіологічно "стандартних" та "нестандартних". До того ж відповідні соціальні установки свідомо чи несвідомо завжди сприймаються кожним індивідом, для якого в бінарній опозиції "природне – соціальне" осмислюється тіло як детермінуючий чинник самореалізації і навіть може перетворитися на мету.

Відображенням ідеального образу сучасної людини утвердилась гармонійна розвинена особистість. Доволі актуальною ця проблема була для радянського суспільства, в якому це стало і декларацією в партійних та урядових документах, і основною тезою багатьох художніх творів. Такий тип особистості повинен був містити у собі духовне багатство, високу моральність і фізичну досконалість (відома формула із кінофільму "Кавказька полонянка": студентка, комсомолка, спортсменка, красуня). Можливість реалізовувати у

¹ Газнюк Л.М. *Соматичне буття персонального світу особистості*. – Харків: ХДАФК, 2003. – С. 89.

² Тульчинский Г.Л. *О природе свободы. // Вопросы философии*. – 2006. – № 4. – С. 20.

повному обсязі свої сутнісні сили людям із фізичними вадами у реальному суспільному житті ставилась під сумнів, винятком ще ставали інваліди Великої Вітчизняної війни, проте це мало більш компенсаторний характер як утвердження ідеї відданості справі Радянської Батьківщини. Реальним доказом ігнорування проблем інвалідів у тогочасному суспільстві є відсутність необхідних для таких людей зручностей (спеціальних під'їздів до державних установ, магазинів, будинків, зручних біопротезів та візків тощо) і спеціалізованих адаптативних служб для їх органічного вливання у соціальну життєдіяльність. Нині відбувається зміна відношення до змісту цієї проблеми, але проведення необхідних передусім соціальних і культурних заходів здійснюється не у повному обсязі. Таким чином, самореалізація особистості, котра не відповідає "тілесним" зразкам, встановленим в сучасній культурі суспільства, суттєво детермінується низкою правил, норм, переважна більшість з яких носить дегуманізований характер. Невідповідність культурних цінностей вимогам суспільства відносить розв'язання цієї проблеми в площину утвердження індивідуальної свободи, котра передбачає насамперед становлення волі, формування самосвідомості та самоповаги, вироблення засобів здійснення об'єктивної оцінки. Це, у свою чергу, дозволить вплинути на існуючі детермінуючі самореалізацію особистості культурні норми, зразки та моделі з метою такої їх зміни, коли роль тілесного не ігноруватиметься чи заперечуватиметься, а осмислюватиметься і набуде гуманістичного змісту.

Перша декада ХХІ століття поставила перед філософами нове завдання: проаналізувати і

всебічно вивчити проблему конструювання людської тілесності та її впливу на формування людини новітнього типу. Рухи "трансгуманізму" та "імморалізму" об'єднують представників різних галузей для досягнення однієї мети – за допомогою генної інженерії, нанотехнологій, комп'ютерних та інформаційних технологій максимально продовжити людське життя. Чи буде володіти свободою така "надлюдина" чи "постлюдина", чи вплине це на процес самореалізації особистості? На нашу думку, існує серйозна загроза повної руйнації культури, відповідних уявлень про сутнісні сили та про зміст і характер самореалізації особистості, а відтак, це призведе до втрати людського в людині. Романтичні образи надлюдей-супергероїв, таких як Тарзан, Супермен, чийм ключовим способом самореалізації було допомога слабшим людям, поступаються місцем значно кровожерливішим Термінатору та Робокору, для яких процес самореалізації наразі неактуальний взагалі.

Визначення ролі культури в "тілесній" детермінації самореалізації особистості з'ясовується насамперед через дослідження особливостей одного з її видів – статевої самоідентифікації. У найдавніших історичних пам'ятках, в яких описується тогочасне суспільство, можна знайти відображення нерівного становища індивідів у залежності від статі, а відповідно до цього свобода вибору ними сфер діяльності суворо обмежувалась. Це характеризується особливостями формування та становлення особистості, адже, як слушно зазначає Т.М. Титаренко, "зріла, розвинена особистість досить повно відтворює біологічну, соціальну та психологічну функції своєї статі, глибоко відчуваючи цілісність своєї чоловічої або

жіночої сутності"¹ і навіть містити риси протилежної статі.

Чоловічі та жіночі способи поведінки, цінності та професійні орієнтації у суспільстві сьогодні уже менш виражені, ніж кілька століть тому, але їх виявлення, засвоєння та здійснення суттєво ускладнене глобальними структурними соціально-культурними змінами. Як уже зазначалось, одним з основних структурних елементів самореалізації особистості є самоідентифікація. Ще в дитинстві відбувається уподібнення (на той момент ще неусвідомлене) у формі переживань та дій індивідом себе іншим представникам соціальних спільнот та груп, котрі виділяються зокрема й на основі тілесних ознак. Це виражається як частковий випадок стосовно народжених із певними фізіологічними вадами, коли насамперед усвідомлюється неможливість співвіднесеності із стандартизованими культурними нормами. Але кожен індивід обов'язково ідентифікується у соціальному відношенні як чоловік чи жінка, залежно від того, які біологічні риси у нього найбільш виражені. Нині все більш привертається увага до культури як важливого детермінуючого чинника тілесної самоідентифікації та подальшої самореалізації особистості, оскільки не завжди біологічна стать, котра людині задана від моменту її появи на світ, може відповідати психологічній, а згодом і соціальній. І, як зазначає Ю.А. Семенова, саме адекватно реалізована тілесна самоідентифікація є підґрунтям для успішної та гармонійної самореалізації людини, через те, що тілесність є фундаментальною характеристикою

¹ Титаренко Т.М. *Життєвий світ особистості: у межах і поза межами буденності*. – К.: Либідь, 2003. – С. 123.

людського існування¹. Детермінативна роль культури полягає у тому, що вона подає критерії, форми та вимоги до поведінки чоловіків та жінок, саме через культуру засвоюються соціальні код і закон, які примушують особистість тримати тіло у межах норм своєї статі. Усвідомлення індивідом своєї статевої ідентичності відбувається на основі і соматичних ознак при виникненні образу тіла, і поведінкових та характерологічних властивостей, які отримують оцінку відповідно до нормативних стереотипів фемінності й маскулінності. Останні представляють собою ідеальні набори чоловічих та жіночих якостей та характеристик, які дуже тісно взаємопов'язані з нормами культури чи субкультури. Ґрунтуючись на них, індивід сприймає та оцінює специфіку будови власного тіла. Залежно від визнання своєї приналежності до статі пропонуються вироблені поколіннями моделі та способи самореалізації, а також обумовлюються традиційні окремо для чоловіків та окремо для жінок сфери, в яких вона протікає.

Можна констатувати, що існують різні форми виявлення феномену статі, основним з яких є біологічна, психологічна та соціальна, які знаходяться у взаємодетермінуючих одна одну зв'язках. Варто відзначити значення психологічної складової статі, яка зумовлює спрямованість діяльності індивіда. Зокрема, чоловіки мають вищі рівні домагань та очікування успіху, ніж жінки, які, наприклад, більш спрямовані на власну життєтворчість як душевне пізнання. Проте домінуючою детермінантою виявляється соціокультурна.

¹ Семенова Ю.А. *Тілесна самоідентифікація в умовах культурних трансформацій. Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Харків, 2004. – С. 5.*

§ 3.3. Роль релігії у процесі самореалізації особистості: індивідуально-ціннісний вияв

Теїстичне світорозуміння залишається і в сучасному суспільстві важливим чинником саморозвитку та самореалізації особистості. Дослідження впливу релігії на формування духовності особистості як базового чинника самореалізації завжди займало певне місце в системі наукового пізнання й знайшло своє відображення у працях філософів від античних часів до сучасності.

У сучасній вітчизняній філософії все більш актуальним є дослідження проблем впливу релігії на людину в умовах глобалізації й технологізації суспільства. Ці дослідження ускладнюються відсутністю єдиного чіткого підходу до виявлення основних механізмів взаємодії індивіда із релігійними інститутами. По-перше, у марксистській філософії відстоювалась позиція, що система настанов, принципів, норм, оцінок, знань, уявлень релігійного світогляду не дозволяє становленню багатогранної особистості, здатної до цілісної самореалізації. А, по-друге, християнська традиція, яка існувала в українському суспільстві впродовж тисячоліть, розвиваючись у співпраці із російським православними та західними католицькими богословами, була перервана після революції 1917 року, а тому твори тієї епохи вже не відображають у повній мірі трансформаційні процеси, що відбуваються у сучасному світі. Основою ж для нинішніх наукових розвідок можуть послугувати студії Київської світоглядно-антропологічної школи, очолюваної В. І. Шинкаруком, які в дослідженні людського світовідношення робили акцент на практично-духовній площині, духовному світі людини.

Утім політичні процеси щодо примусового витіснення релігії з духовного життя суспільства стали відображенням глобальної переоцінки цінностей, які супроводжувались послабленням моральної відповідальності. Різке збільшення можливостей людини пізнавати і перетворювати світ призвело до розширення меж вільного вибору, усвідомлення людиною власної значущості у здійсненні своєї долі. У процесі ж самореалізації на перший план виходять індивідуальна воля як відображення світової волі, особисті бажання, прагнення, утверджується егоїзм як відношення людини до довкілля. Це призвело до ситуації, коли сама ідея Бога стала зайвою, а гаслом людини, яка відчула повну свободу, стало "Якщо Бога немає, то усе дозволено" (Ф.М. Достоевський). Відсутність Бога знімає з людини будь-які моральні зобов'язання, тому "усе – любов, дружба, честь, гідність, обов'язок – було деформовано в ракурсі цього уявлення про свободу"¹.

Значний вплив на витіснення релігії з духовного життя суспільства в сучасному суспільстві справили індустрія реклами, засоби масової інформації та новітні PR-технології, які сформували в людини постійне прагнення до безмежного вдосконалення зручностей, що в основному стало витіснити віру в Бога. Це призвело до визнання, за висловом В.С. Лук'янця, що "Бог як найвища мета для людини постмодерної епохи помер, а якщо він все ще існує для людини споживацької цивілізації, то лише як гарант щоразу більших і більших

¹ Саух П.Ю. *XX століття. Підсумки.* – Київ-Рівне: без видавництва, 2001. – С. 49.

матеріальних благ і комфорту"¹. Релігія втрачає свою значимість для самореалізації особистості.

Власне, у ХХ столітті людство ніби аналізувало, яка віра йому потрібна надалі, а сама релігійна історія після такої зневіри призводить у наш час до нового витка свого розвитку, що знаменується поверненням уваги до світових релігій, появою нових релігійних шкіл та течій, а на політичній арені впливову роль починають відігравати релігійні діячі, зокрема Рухолла Мусаві Хомейні, мати Тереза, папа Римський Іоанн Павло II.

Отже, протягом віків різні вчені звертались до проблеми впливу релігій на процеси формування особистості. Одні абсолютизували її роль, інші применшували. На наш погляд релігія завжди детермінувала процес самореалізації особистості. Саме тому ми погоджуємось із Т.В. Нагорною, котра у проблемі взаємовідношення людина – соціум наголошує на доцільності використання релігії як одного з можливих засобів залучення членів суспільства до загальнолюдських цінностей, формування творчої особистості². А отже, дослідження детермінативної ролі релігії дозволяє об'єктивно оцінити можливості її впливу на цілісність самореалізації. Також актуальність цієї проблематики характеризується виникненням у сучасному українському суспільстві підвищеної уваги людей до питань самореалізації у контексті

¹ Лукьянец В.С. *Наукоемкое будущее. Философия нанотехнологии. Загадка Silentium Universi // Практична філософія.* – 2003. – №3. – С. 12.

² Нагорна Т.В. *Релігійний чинник у процесі формування творчої особистості в сучасному навчальному закладі // Наука. Релігія. Суспільство.* – 2005. – № 2. – С. 125.

духовних практик для самопізнання та самоудосконалення у межах релігійно-філософських систем, особливо східних, що дає можливість зробити припущення про появу ознак нової субкультури, що має виразне релігійно-містичне забарвлення. У зазначеній площині дослідження процес самореалізації виявляє свою антиномію. Вона полягає у тому, що водночас у масовій свідомості зв'язок "християнство – особистість" визначається як несумісний, самореалізація визнається суворо детермінованою та абсолютно ірраціональною, релігійний шлях саморозвитку уявляється притулком для слабких людей, схильних до самообману, бездіяльних, таких, що втікають від вирішення проблем і, взагалі, далеких від самореалізації¹. Варто відзначити, що специфіка предмету дослідження релігійної детермінації самореалізації особистості полягає в об'єктивності та позаконфесійності підходів до його розгляду, оскільки релігія тут постає як соціально-культурний феномен. Аналізуючи ж сучасне українське суспільство, можна виділити такі риси цього процесу як відносна толерантність у міжконфесійних стосунках за умов провідної ролі християнства у формуванні культури.

Релігійна детермінація самореалізації особистості проявляється у тому, що, по-перше, теїстичний світогляд має у своїй структурі самоідентифікацію людини та відчуттєве відображення нею оточуючої дійсності як

¹ Черняева С.А. Христианская самореализация личности: предмет и основные принципы // Психологические проблемы самореализации личности. Вып. 4 / Под ред. Е.Ф. Рыбалко, Л.А. Коростылевой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 193.

світовідчуття, оціночне відношення до буття як світосприйняття та пояснення світу, людини, її природи та місця у світі як світорозуміння. Це сприяє утвердженню індивідуальної свободи як умови цілісності самореалізації. Разом з тим, цей світогляд заперечує можливість існування інших світоглядних систем, що вбачає необхідність визначення місця релігії та специфіки детермінації нею самореалізації особистості.

Якщо досліджувати роль релігії у самореалізації віруючого необхідно передусім визначити у першу чергу характер її впливу, як елемента духовної сфери культури, на цей процес. Адже, будь-яке суспільство у процесі розвитку постійно спирається на сакралізовану матрицю, котра відіграє суттєву нормативно-спрямовуючу функцію, формуючи передусім ціннісну ієрархію суспільного та індивідуального ідеалу, а через нього впливає на мету діяльності, саму діяльність, а отже, й на реальну дійсність¹.

Як зазначалось у попередньому розділі, особливе місце у структурі самореалізації особистості посідає культура, через освоєння якої даний процес постає як цілісний, та яка являється засобом механізму самореалізації. Культура виступає тим "оптичним склом", тією особливою формою детермінації життєдіяльності індивіда, в ході якої він самореалізується². Особистість постає перед необхідністю з культурних надбань людства, з єдності усіх матеріальних і духовних досягнень вибирати

¹ Дичковська Г., Пятківський Р. *Формування мети діяльності та феномен сакралізації // Соціальна психологія. – 2005. – №2. – С. 83.*

² Муляр В.І. *Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир: ЖІТІ, 1997. – С. 132.*

спрямованість, сенс і зміст власного життя, свої ідеали та цінності. У цій площині впливу на становлення і розвиток культури особливе місце посідає саме релігія, яка протягом тисячоліть є складовою структури соціального управління і виступає важливою соціокультурною детермінантою. Відтак, детермінуюча роль релігії, по-друге, полягає у тому, що вона разом із філософією, мораллю, правом, мистецтвом надає індивідам та їх групам цілісну систему соціокультурної регуляції, які набувають форми ціннісних орієнтацій.

Як уже зазначалось, включеність в культуру нав'язує кожному індивіду зразки для самореалізації, а тому навіть особистість, котра не ідентифікує себе як віруюча, також зазнає впливу релігійних детермінант. Але ці впливи не є визначальними, оскільки особистість, будучи невключеною у відповідну соціальну спільноту, не засвоює у необхідному обсязі норми, цінності, сенсожиттєві установки, не відчуває релігійних емоційних переживань при задоволеності потреби в самореалізації. Утім, якщо в особистості індивідуальна свобода несформована, релігійна детермінація самореалізації може мати негативні наслідки. Це проявляється у тому, що вона знаходиться у стані невизначеності, не усвідомлює необхідності пранення до вищого рівня своєї цілісності, долання обмеженості власного буття. Такий стан має тенденцію переростати у відверте несприйняття релігії як соціально-культурного феномену, утверджує нетолерантне відношення до віруючих, змінює спрямованість самореалізації особистості, яка в такому разі не характеризується цілісністю.

Релігія займає особливе місце в культурі, оскільки є важливим елементом її духовної

сфери, породжена культурою та не може існувати поза нею. Але вона проявляється лише після особистісної ідентифікації, коли індивід виходить з уявлення "від себе" до "на себе", залишається важливим чинником формування внутрішнього духовного світу особистості. У духовності розкривається прагнення людини осягнути, усвідомити істинність власного буття. "Духовність постає як невсипуща "турбота" людини про себе, як погляд, спрямований особистістю всередину себе з метою самовдосконалення, самотворення"¹. По-третє, детермінуюча роль релігії полягає у тому, що віруюча людина живе духовним життям, яке утворює подолання смертності людини. А відтак основною мотивацією самореалізації стає духовне зростання, кінцевою метою життя – вихід душі з тіла і перехід до якісно нового способу буття у потойбічному світі. Це пояснюється тим, що найважливішою ідеєю релігійного світогляду є ідея божественних сил як духовних, ідея панування духовного над тілесним, оскільки надприродне ототожнюється з духовним². Зокрема, у християнстві людина через Святе Хрещення та Божественне Причастя виходить за межі біологічного існування, здобуваючи свою духовну іпостась, усвідомлює, що смерть скасована Воскресінням Христовим, що вона увійде в інше життя – життя в любові

¹ Табачковський В.Г. *Особистісні виміри людського: духовність, свобода, творчість, моральність* // *Філософія: світ людини* / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003. – С. 223.

² Шинкарук В.И., Яценко А.И. *Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения*. – К.: Политиздат Украины, 1984. – С. 45.

Божій, без тління та смерті¹, а, відповідно, сенсом життя визначається набуття і реалізація особистістю ще у земному бутті богоподібних духовних цінностей, опора на які передбачає вихід за межі суто людського у надлюдське, божественне. Разом з цим релігійне ж розуміння сенсу життя як основи програми самореалізації певною мірою позбавляє людину свободи, позаяк сенс людського буття визначений наперед Богом і людина має можливість його реалізовувати, але не обирати для себе інший².

Віруюча людина у процесі самореалізації осягає сутність вічного та тимчасового, переживає конфлікт добра та зла, поєднуючи таким чином у своїй особистості творчість і пізнання, розвивається до кінцевого етапу, котре виражається у бутті святого, генія або героя. При цьому мета життя людини полягає у духовному самовдосконаленні й виходить насамперед із утвердження факту, що світ створений Богом. Богоподібність, у свою чергу, вимагає від людини не уникати світ, а творчо його змінювати під духовні запити як людства, так і безпосередньо окремого індивіда. У творенні релігійних ілюзій, в яких здійснюється новий духовний досвід переживань, надій, сподівань, і виявляється спрямованість самореалізації особистості на майбутнє. Вона передбачає в досліджуваному

¹ Комарова А.І. *Духовність, духовний розвиток особистості і православ'я // Духовність як основа консолідації суспільства. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / Керівники авторського колективу: А.І. Комарова, В.Г. Табачковський, І.М. Кучерук, Л.П. Виговська. – К.: Науково-дослідний інститут "Проблеми людини", 1999. – Т. 16. С. 39.*

² Загороднюк В.П. *Людина як істота, котра трансцендентує // Філософія: світ людини / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003. – С. 319.*

процесі утвердження індивідуальної свободи (в своїх ілюзіях, мріях людина є вільною), виконує детермінуючий вплив на його структурні елементи самосвідомість і самодіяльність, формує здатність здійснювати відповідальний вибір.

Визначною функцією продуктів духовного виробництва є світоглядна, а тому особистість, що володіє духовною культурою, має і достатньо розвинену світоглядну свідомість (релігія являється однією з форм суспільної свідомості), яка сприяє утвердженню свободи в практичній і духовній діяльності, творчому освоєнню дійсності, виробленні здатності самостійно складати свою життєву програму, планувати власне майбутнє. Духовно-практичне освоєння світу вірною людиною здійснюється шляхом його подвоєння на "земний" і "небесний", поцюсторонній та потусторонній. На основі цього проявляється наступний чинник релігійної детермінації особистості. Таке релігійне уявлення про роздвоєнність світу призводить до визнання особистістю визначного впливу на процес самореалізації дії зовнішніх надприродних сил. При цьому релігія пропонує подолати негативні прояви цього впливу через підкорення та умилювання, до чого можна віднести молитви, ритуали, пожертвування тощо. Осмислення сутності, змісту та виявлення культури відбувається у чітко означеному процесі співвідношення людини із суспільством через світогляд і діяльність першої як власника внутрішнього світу, котрий створює особистість, при цьому стимулюється самосвідомість і самовизначення людини в об'єктивному світі

соціальної реальності¹. А тому потрібно визначити, що особистість, яка керується світоглядними переконаннями, сама визначає свою позицію, цілі та лінію поведінки на основі вільно прийнятих принципів. Основою релігійного розуміння світу виступає віра як здатність людської свідомості. Релігія як загальна віра підносить самосвідомість особистості до універсального духу як джерела і обґрунтування загальної істини життя, носія загального блага та освячує його². Як зазначає В. І. Шинкарук, віра виступає психологічною установкою на сприйняття уявної реальності як дійсної, і у цьому плані релігія є не просто фантастичним відображення у свідомості людини тих зовнішніх сил природи і суспільного життя, котрі панують над нею, але й сприйняття цих образів як реальної дійсності³. Цим самим особистість набуває певну незалежність від емпіричної дійсності, від панування ситуацій, що складаються стихійно⁴. Відтак, релігійна віра виступає особливим детермінантом самореалізації особистості, який заперечує негативний вплив випадковості на цей процес та виявляє рівень її індивідуальної свободи.

Осмислення проблеми розвитку особистості віруючого можливе у першу чергу через аналіз процесу її самореалізації, який імпліцитно містить у собі ідею свободи. Тому на сьогодні

¹ Козленко В.М. Духовна свобода і свобода світогляду // *Філософська думка*. – 1998. – № 2. – С. С. 57-58.

² Скорцов Л.В. *Культура самосознания: Человек в поисках истины своего бытия*. – М.: Политиздат, 1989. – С. 61.

³ Шинкарук В.И. *Философия и мировоззрение // Человек и мир человека*. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 13.

⁴ Соболева Н.И. *Жизненный выбор личности как проблема ее мировоззрения // Жизненный путь личности*. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 117.

актуальними є питання про співвіднесення релігії та свободи як у загальному розумінні, так і в конкретній реалізації особистістю інтенцій свободи тієї чи іншої релігії у певному соціально-культурному просторі. Поняття свободи було предметом дослідження багатьох християнських філософів та богословів, яке розглядалось передусім у контексті гріховності людської природи, свободи волі, здатності до вибору між моральними та аморальними вчинками, між добром та злом тощо. Основою у взаємовідносинах людини і Бога визначалась передусім свобода волі, котра ставала предметом дослідження у філософсько-етичних творах Августина Аврелія, Іоана Дунса Скота, Якоба Бьоме, С. К'єркегора, М. Бердяєва, Тейяра де Шардена та ін.

З'ясування специфіки релігійної соціально-культурної детермінації самореалізації особистості у сучасному суспільстві потрібно здійснити через аналіз культурної ситуації постмодерна, основною особливістю якої є насамперед множинність та різноманітність "життєвих світів" і, відповідно, диверсифікації цілісної культурної системи на велику кількість субкультурних утворень. Таким чином, відбувається взаємодія між культурними системами постмодерну з її прагненням до поліцентризму та релігії – до моноцентризму. У філософських поглядах постмодерністів, зокрема М. Фуко, Ж. Дельоза та Ж. Лакана прослідковується засудження релігії, насамперед за її універсалізм, та вимога ліквідації її соціальних функцій та ролей. Така позиція обумовлена тим, що релігійна культура утверджує ієрархічну упорядкованість усіх своїх

структурних елементів навколо єдиного універсального сакрального ядра, що сприяє формуванню в індивіда такої релігійної свідомості, в основі якої полягає цілісне світосприйняття. Це сприяє до підкоренню процесів саморозвитку і самореалізації певному сакральному смислу, що таким чином детермінує індивідуальну свободу, щоб вона не переходила у сваволю, а самі процеси були послідовними, чіткими та динамічними. Отже, у цьому полягає наступний чинник релігійної детермінації самореалізації особистості.

Важливим поняттям, що дозволяє розкрити сутність феномену релігії як детермінуючого чинника становлення і розвитку особистості є духовний світ людини, який, як і її духовне життя, має нелінійний характер зв'язку з буттям, а зокрема у процесі трансформації у власній свідомості матеріального світу вона потребує розкрити сутність земного і тимчасового та неземного й вічного через входження у трансцендентне. А людська здатність до трансценденції, яка пов'язує особистість із Вищим існуванням і спонукає до подолання власної обмеженості, уможливорює як існування справжніх міжлюдських стосунків, так і сприяє становленню власного "Я".

Як відомо, особливою рисою духовності особистості є прагнення вийти за межі загальноприйнятого, усвідомити своє місце у світі та соціумі, гармонізувати внутрішній світ відносно до невідповідності бажаного та дійсного, через що і з'являється думка про щось більш довершене, ніж сама людина. Водночас слід відмітити, що особистість у сучасному динамічному світі, який пропонує втілити готові моделі самореалізації через засвоєння готових

штампів, прагне вивести цей процес з формально-логічного рівня. Одним з варіантів зняття такої особистісної напруги є перехід на інтуїтивно-евристичний рівень, пошук ірраціональних методів освоєння оточуючого світу, які людина може знаходити у релігії, особливо в нестабільних перехідних суспільствах. А в релігійній вірі, як слушно зауважує Н.А. Калюжна, "людина реалізує свою споконвічну спрямованість на освоєння світу і себе у цьому світі через звертання до Бога як трансцендентної сутності"¹. Можливість пізнання світу шляхом трансцендентування меж людського досвіду, визнання існування когось більш досконалого, ніж сама людина, тобто Бога. Релігійна детермінація самореалізації особистості полягає у визначенні трансцендентальної ідеї Бога як істини в особистісному пізнавальному досвіді. Трансцендентне, яке при цьому є зовнішнім "позалюдським для людини", таким чином стає внутрішньо притаманним її існуванню, залишаючись, проте, над особистістю. Саме у такому взаємозв'язку і проявляється трансцендентне, котре, власне, і об'єднує в собі і особистість людини, і Бога, а в образі останнього індивід усвідомлює межі свого Я, його обмеженість та безмежність водночас, усвідомлює, прагнучи вийти за свої межі в екстазі творчого акту².

¹ Калюжная Н.А. Человек религиозный и человек метафизический: вера и типология личности // *Философские науки*. – 2006. – №8. – С. 28.

² Хамитов Н.В. *Философия человека: от метафизики к метаантропологии*. – К.: Ника-Центр, М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. – С. 9.

Пізнання й розкриття сутності Бога шляхом включеності у релігійну екзистенцію одночасно спрямоване на внутрішнє саморозкриття особистості, на пошук гармонізації власної життєтворчості, що вимагає від людини актуалізації її сутнісних сил, а до структури даного процесу, окрім мислительних та образних засобів, входять способи креативного світоосягнення і здатності до трансцендентності. Емпіричне буття людини таким чином реалізує потребу, що полягає у пошуку опори на найвище, абсолютне світорозуміння та смислоосягнення. У такому зв'язку з Абсолютом виявляється релігійне самоствердження людини як біосоціодуховного суб'єкта.

Наявність існування трансцендентального не визнає владу "потойбічного" над людиною, її повну підкореність волі Вищого замислу. Навпаки, людська здатність до трансценденції сприяє становленню та самореалізації особистості, оскільки вона містить у собі езотеричну втаємничену природу, пронизану відчуттям святості, не зосереджується на самій особистості, виходячи за її межі. Таким чином можливість людини виходити за межі граничного буття знімає її внутрішні суперечливості та протиріччя, котрі є основою дисгармонії та страждань, призводить до появи цілісності як найважливішої особистісної якості. Основою свободи та вільного вибору в процесі творчості людиною власного життя виступає ідея як життєорганізуюче ядро. Будучи вищою формою інтеграції буття особистості, цілісністю багатоманітності її життєвих вчинків, ідея не лише синтезує духовне життя людини та її плани, акти вибору, переживання, але й синтезує

конкретну життєдіяльність у площині конкретної долі. У релігії найвищою ідеєю є Бог, Абсолют.

Від визначення місця людини в конкретній моделі сакрального універсуму залежить суть процесу становлення особистості, її активність в освоєнні світу, самопізнанні, здатності до розвитку, до самовдосконалення і, врешті-решт, визначаються характер та спрямованість самореалізації, оскільки "сакральне – найвищий зразок для поведінки людини чи покоління людей, згідно до якого будується життя, визначається образ дії"¹. У найдавніших релігійних моделях людина була підкорена суворим законам, а роль людини залишалася пасивною, повністю підкореною вищій силі. Але вже буддизм, іудаїзм та християнство надають людині роль активного перетворювача дійсності.

У буддизмі людина виступає як господар долі, який відповідає за своє життя, а карму людини не може змінити навіть Бог. Особистість взагалі заперечується, визнається беззастережна "самість", будь-яка унікальність людини оцінюється як зло, як завада², проте уявлення кожного про індивідуальний життєвий шлях має незавершену форму, що спонукає людину до самопізнання та самореалізації. Іудаїзм відводить людині роль перетворювача світу, вдосконалюючи духовний розвиток людства, власний духовний світ і саму світобудову, через дотримання моральних законів людина стає

¹ *Иванова Н.Я. Философский анализ проблемы смысла бытия человека. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 37.*

² *Гуревич П.С., Фролов И.Т. Философское понимание человека // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. / Редкол. И.Т. Фролов и др. – М.: Политиздат, 1991. – С. 9.*

вільною. На відміну від буддистського розчинення людини у світі Абсолюту, в іудаїзмі вона існує як окрема одиниця, реалізуючи себе перед Богом як особистість¹. Людина має необхідну свободу для усунення перешкод та удосконалення певних елементів цього світу, адже за Танахом тут людина наділена свободою вибору, Бог нічого не нав'язує їй. У християнстві основою активності є виконання заповідей Ісуса Христа, людина вільно обирає альтернативний шлях і має свободу не коритися злу. Самореалізації визначається як здійснення Божого замислу щодо індивіда й передбачає усвідомлення ним свого християнського покликання, прийняття його, пошук шляхів його реалізації у конкретних соціальних умовах.

Відповідно до належності до певної релігії визначається світовідношення окремого індивіда та виокреслення ним своєї ролі у процесі життєтворчості. Виявляючи дані ознаки, було здійснено спроби класифікувати релігії за характером активності особистості в них стосовно реалізації власних сутнісних сил, здійснення власної життєвої програми. Е. Фромм, зокрема, визначав, що розкриття сутнісних сил особистості залежить від якості релігії: вона або сприяє даному процесу, або паралізує його. При цьому філософ розрізняє авторитарну та гуманістичну релігії. Перша заключає в собі такі релігії, які характеризуються покладанням особистістю своїх сутнісних сил вищій силі на основі поклоніння, послуху. Людина як недосконала істота може себе усвідомити лише через трансцендентне, її воля підкорена

¹ Вайнтрауб І. Біблійна концепція людини // *Людина і світ*. – 2002. – № 7-8. – С. 46.

божественній силі. Самореалізація особистості у даній моделі релігій детермінована проектуванням своїх задатків на Вище, Божественне, надприродне. На противагу даній моделі постають релігії, об'єднані в гуманістичній моделі, в якій людина, володіючи свободою діяльності щодо перетворення світу, стає співтворцем Бога. Культурі, догмати постають на другий план, а у центрі постає особистість, для якої Бог є перш за все ідеальним образом того, до чого вона повинна прагнути, кінцевою метою особистісного становлення. "Бог – це символ духовної реальності, яку ми прагнемо досягнути, але не можемо описати чи визначити."¹ Отже, дані релігії стимулюють активність особистості, можливості її самореалізації, інтеріорізують зовнішні детермінанти.

Професор О.С. Онищенко виділяв чотири релігійні моделі², серед яких є містико-аскетична, в якій домінує загальна орієнтація віруючих на максимальне самообмеження індивіда відповідно до релігійних установок, визначення присвяти духовному самовдосконаленню як основної мети самореалізації особистості, що породжує релігійних аскетів, ченців, самітників та, навіть, фанатиків. Іншою релігійною моделлю була виділена поміркована, що акцентувала увагу на дотримання сформованих уже родових традицій, культових приписів, обрядів, що передбачає свободу вибору сфер та механізмів самореалізації

¹ Предко О.І. Релігія у контексті гуманістичного психоаналізу Е.Фромма // Вісник Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка. Філософія. Політологія. – 2003. – № 52–53. – С. 60.

² Онищенко О.С. Несумісність атеїстичних і релігійних моделей життєвого шляху особи // Філософська думка. – 1982. – № 1. – С. 20 – 22.

поза межами формального збереження даних традицій. До цієї моделі відносяться більшість світових релігій.

Особливою характеристикою наступної – раціонально-реалістичної – моделі є найповніша самореалізація на основі раціонально визначених релігійних принципів, відкидаючи неприйнятні для цього приписи, що передбачає прагнення знайти нові форми соціального та релігійного життя, тобто соціальна активність особистість являється однією з основних передумов даного процесу. Перехідною моделлю залишається напіврелігійна-напівсвітська, в основі якої уже віра не в Бога, а у певну надприродну силу, відповідальність перед якою визначає свободу вибору сфер, методів та засобів самореалізації, детермінуючи її, перш за все на рівні духовності, виключаючи вплив релігійних інститутів соціальними механізмами. Визначаючи останні дві моделі життєдіяльності віруючих як такі, що виникли в основному на ґрунті релігійного модернізму¹, які покликані подолати "вертикальний" погляд на відносини Людина – Бог та поєднати з "горизонтальним", в якому Бог знаходиться в самій людині та її благородних справах, слід відзначити особливу роль активності особистості, яка визначає рівень свободи останньої.

Міра релігійної детермінації самореалізації віруючого залежить не лише від міри свободи у сакральних моделях цього процесу, але й від такого чинника як спосіб відношення особистості до обраної віри та формування індивідуальної, неповторної віри кожного. Відповідно до способів

¹ *Онищенко О.С. Несумісність атеїстичних і релігійних моделей життєвого шляху особи // Філософська думка. –1982.–№ 1.– С. 21.*

світовідношення можна виділити й різні типи релігійної особистості, зокрема "екзистенційний", коли вона відчуває себе відокремленою та відособленою і переживає власне буття як неповторне, виявляється нездатна ідентифікувати себе з жодною конфесією; "стійкий", коли вона не сумнівається ні в існуванні Бога, ні у своїй вірі, завжди відчуває присутність Всевишнього у світі та власному житті, що сприяє утвердженню індивідуальної волі та внутрішньої свободи; "харизматичний", коли вона вірить у присутності Спасителя в особистому досвіді, виявляється нездатною приймати будь-які життєві рішення та брати на себе відповідальність за них; "проста людина", коли вона є членом певної релігійної громади, але не переживає трансцендентне спілкування з Богом, неусвідомлено здійснює обряди як належне. Лише перші три типи зазнають суттєвого детермінативного впливу релігії у самореалізації, але формування внутрішньої свободи індивіда як ознаки цілісності цього процесу можливе в "екзистенційному" та "стійкому" типах.

Самореалізація особистості для віруючої людини процес більш складний, оскільки, з одного боку передбачає певну пасивну життєдіяльність через наявний провіденційний характер релігії, а з іншого – існування найвищого ідеалу, наближеність до трансцендентної ідеї надприродного, втіленої в усвідомленні Бога, виключає конкретного індивіда з площини буденності, надаючи процесу самореалізації вищого змісту (реалізуючи себе, людина реалізує й іскру Божу в земному світі, оскільки духовне "Я" особистості уявляється

атомом Абсолюту). Реалізація сутнісних сил особистості визначається для віруючого як реалізація Духу (загального) в душі окремого індивіда (в одиничному), як реалізація абсолютної свободи на певних її рівнях. Душа – це поняття, яке "виражає індивідуальну своєрідність внутрішнього світу людини, здатність до переживання, співпереживання або відчуження"¹ і є джерелом морально-комунікативних можливостей, спрямованістю на досягнення реалізації найближчих особистісних перспектив розвитку. Це виходить із визначення поняття "свобода" у його широкому значенні як відсутності будь-яких обмежень, а у вузькому – як здатності усвідомлювати наявність певних меж і можливості виходити за них. Першу можна визначити як свободу Бога, а, отже, й бути абсолютно вільним означає перебувати в Богові², а оскільки людина є Божою подобою, то ступінь її свободи визначається як міра подібності людини до Господа, що передбачає такий шлях розвитку особистості як оволодіння даною свободою і наближення до Нього.

На основі спрямованості самореалізації віруючого на реалізацію Духу визначається наступна детермінуюча роль релігії у цьому процесі. Вона полягає у тому, що релігія спонукає індивіда до відмови від такої моделі самореалізації особистості як буття-в-собі й буття-для-себе, яка втілюється у егоїзмі чи себелюбстві, при цьому пропонується обрати або буття-для-інших (самозречення, служіння Богу, що набуває форми монашества, усамітнення,

¹ Хамітов Н. Душа // *Філософський енциклопедичний словник.* – К.: Абрис, 2002. – С. 179.

² Возна Л., Муляр В. *Солодкість і гіркота свободи* // *Віче.* – 1993. – № 1 – С. 113.

відмови від світського "миру") або загальнопоширену модель, яка інтегрує в собі дві попередні: буття-для-себе з чіткою спрямованістю на буття-для-інших. Для визначення, яка модель найбільш притаманна для конкретного індивіда, він повинен бути включений у ті духовні процеси, що відбуваються під впливом релігії, та визначити своє місце і свою роль в них, ідентифікувати себе як віруючу особу.

Важливу роль для особистісного самовизначення представника західної цивілізації відіграло християнство, зокрема його увага до духовного світу людини. Так, в Нагірній проповіді Ісуса Христа висловлюються вимоги, які має ставити сама людина до свого внутрішнього світу, замість старозаповітних моральних законів, що визначають сутність і форму гріха. Християнство ставить на перше місце внутрішній покликання до гріха, який особистість у своєму розвитку повинна подолати. Замість "не чини гріх!" постає "не думай чинити гріх!". Така здатність людської душі тлумачиться через її божественне походження, адже "І сказав Бог: "Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою... І створив Господь Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, – і стала людина живою душею" [Буття 1.26, 27]. Саме в існуванні духовного світу в людини, свідомості, здатності мислити тлумачиться сучасними теологами її подібність до Бога, що спонукає до самопізнання, надаючи цьому процесу рис включеності в глобальне світоіснування та богодіяльності. А отже і розкриття індивідуальних якостей в процесі самореалізації особистості може визначатися як

величне надприродне явище, оскільки індивідуальність несе на собі Божу печать. С. Черняєва навіть вводить поняття "християнська самореалізація особистості" і визначає основні її закономірності, зокрема постійне самовдосконалення особистості, відповідальність людини за власний розвиток, синергійність розвитку, необхідність покаяння як "розумозмін", високий рівень індивідуалізації¹. Для порівняння, самореалізація мусульманина відбувається за такими ж закономірностями, але передбачає вивищення ролі родинної самоідентифікації над індивідуалізацією. Детермінуюча суть релігії в процесі самореалізації особистості полягає у визначенні його структурного компонента самопізнання як способу залучення до утаємничених, езотеричних знань про світ і про самого себе. Це з одного боку активізує самопізнання, а з іншого забороняє виходити за встановлені рамки, оскільки все що знаходиться поза ними є гріховним.

Процес самопізнання особливо важливий для особистості тому, що таким чином створюються нею самою можливості для реалізації сутнісних сил у практичній діяльності, що впливає на рівень її самореалізації. Будучи включеним у систему світовідношень, індивід усвідомлює недосконалість відношення до самого себе, оскільки воно уже передпокладене собі, а релігія "з необхідністю розгортає уявлення про те, завдяки чому воно покладене, і певні настанови, регулятиви, норми відносно цього покладального буття тою мірою, якою це взагалі піддається

¹ Czerniajewa S. A. *Samorealizacja osobowości i chrześcijańska pomoc psychologiczna* // *Warszawskie Studia Teologiczne*. – 2005. – XVIII. – S. 281-294.

свідомо раціональному опрацюванню"¹. Людина народжується з даним Богом потенціалом, набором здібностей, які повинні бути реалізовані завдяки розуму, адже саме це служить виправданням суто людського існування. У християнстві божественна першопричина в людині є інтимною, внутрішньо направленою на всеохоплюючий особистісний самоаналіз, що поєднується з надсвітовою особистістю – через контакт з Богом відбувається створення людиною себе.

Основою для такого контакту може послужити процес пошуку людиною свого власного справжнього імені, яке дається їй Господом. Як зазначає Олив'є Клеман, "Бог зве кожного його іменем; це те саме ім'я, якого ми не знаємо, яке знає тільки Бог"², що фіксується у Біблії: "Я знаю тебе на ім'я, а також знайшов ти милість в очах моїх" [Вих. 33,12 та повторюється Вих. 33,17], "Ще поки тебе вформував в утробі матерній, Я пізнав був тебе, і ще поки ти вийшов із нутра..." [Єр. 1, 5], "Та не тіштесть тим, що вам коряться духи, але тіштесть тим, що ваші ймення записані на небі" [Лк. 10, 20]. Тему покладання Богом імені слід розуміти не просто як процес називання людини, а перш за все як таємне призначення кожному його месіанської ролі в своєму житті. Людина повинна у процесі своєї діяльності пізнавати власні сутнісні сили, здійснювати постійні пошуки себе у цьому світі, самореалізовуватись, цим самим дізнатись своє

¹ Шалашенко Г. *Філософська антропологія та релігійні уявлення про людину* // *Філософія: Світ людини* / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003. – С. 107.

² Клеман О. *Особистість у Євангелії* // *Людина і світ*. – 2003. – № 6. – С. 18 – 22.

справжнє ім'я. Якщо людині вдається пізнавати себе та реалізовувати своє покликання, то саме Боже провидіння допомагатиме їй на цьому світі, і вона отримає винагороду на тому.

Самопізнання у переважній більшості релігій тісно пов'язане із виявленням та засвоєнням людиною езотеричних знань, що є єдиним шляхом духовного поєднання елемента, атома – Людини із цілим, універсальним – Богом. У релігії цей процес завжди утаємничувався, даними знаннями могли володіти лише обрані, зокрема першими з них у християнстві були апостоли, адже у своєму зверненні до них Ісус Христос зазначає, що "вам дано пізнати таємниці Царства Небесного" [Матв. 13.11], "Очі ж ваші блаженні, що бачать, і вуха ваші, що чують. Бо поправді кажу вам, що багато пророків бажали побачити, що бачите ви, і почути, що чуєте ви, – і не чули" [Матв. 13.16-17]. Проте необхідно вказати, що езотерична традиція була властива в основному первісному християнству, яке у процесі свого розвитку прагнуло відмовитися від неї. Але в українському суспільстві така практика обумовлювалась потужним впливом первинної політеїстичної ("язичницької") релігії, що втілювалось у синтезі обох релігійних течій, в результаті чого запозичене нами релігійно-філософське вчення християнства доповнилось місцевими езотеричними знаннями та традиціями, які "охристиянізувались". Це відображається як у синтетичному поєднанні святкування свят та обрядів обох релігій, так і у наявності у масовій свідомості віри у білу та чорну магію, гадання, забобони і т.д., що суворо забороняється канонами Нового Заповіту. Це доводиться фактом існування великої кількості літератури езотерично-містичного змісту та

нового виду для нашого суспільства підприємницької діяльності, який, проте, має глибоке історичне коріння, як екстрасенсорика, ворожіння, чаклування, проведення різноманітних магічних сеансів тощо.

Суть детермінативної ролі релігії на процес самореалізації особистості у описаному зрізі полягає у спонуканні індивіда до глибокого вивчення ним священних текстів, для того, щоб через трансцендентування, медитації та інші види духовних практик, через процес "просвітлення" отримати утаємничені знання, виявити свої найвищі духовні сутнісні сили та реалізувати їх. Вивчення Танаху і Талмуду для іудеїв та Біблії і Євангелія для християн, Корану для мусульман також сприяють розкриттю розумного як необхідності становлення та самореалізації особистості. Основними зразками поведінки індивіда визначаються ті, які формуються на основі його наслідування Богові, що можливо у самодіяльності, реалізації людської любові та справедливості, що включає також і милосердя, і прощення, й інші чесноти. Регуляторами саморозгортання особистості в соціумі виступають норми, які зафіксовані у священних текстах, розумне освоєння яких є обов'язковим для віруючих.

Релігійна детермінації самореалізації також спонукає особистість до осмислення ролі у цьому процесі індивідуальної свободи, свободи волі, вибору та відповідальності. Важливу роль у спробах виявлення та зняття детермінованості життєдіяльності особистості зовнішніми обставинами зіграло християнство, яке відображене у вченні про свободу волі. "Поширення християнства стало поширенням

вартості свободи благої волі особи як кореневої основи здійснення її гідності"¹, яка усвідомлювалась ними як відмова від певного роду соціальної діяльності, що розкривається у понятті "марнота світу", і яка призводила людину до несвободи. До марноти світу відносили зокрема політичну, певну практичну діяльність. Свобода ж з'являється у духовній діяльності, де виникає суперечність між основною ідеєю, що повинна робити людина за покликанням Бога, та труднощами, які постають при практичному втіленні даної ідеї. Свобода самореалізації християнина визначається як практичне виявлення тих власних сутнісних сил, які виходять із віри, надії, любові, і є формою реалізації благої волі Господа, що передбачає здійснення свободи як свободи вибору між добром і злом, між зовнішніми детермінантами і внутрішньою духовною свободою. І, як зазначають П.С. Гуревич та І.Т. Фролов, саме християнські мислителі підкреслюють, що абсолютно вільному Богові відповідає людина, яка володіє дарованою їй Творцем свободою волі².

Крім богоданності людської душі релігія акцентує свою увагу на цінності людського життя, та відповідальності кожного індивіда за правильне розпорядження ним. У більшості релігій людина не має права позбавити життя ні себе, ні будь-кого іншого. Поділяючи життя на

¹ Карась А. Рівні свободи і суспільні форми здійснення людини // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2005. – Вип. 8. – С. 10.

² Гуревич П.С., Фролов И.Т. Философское понимание человека // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. / Редкол. И.Т. Фролов и др. – М.: Политиздат, 1991. – С. 15.

земне та неземне, форма останнього, яке є вищого рівня і, за звичай, вічним, позбавленим буденних обставин і способу життя, визначається правильним (з точки зору релігійних установок) проходженням земного життєвого шляху. Усі труднощі, які виникають на цьому шляху, який невпинно нас наближує до смерті, тлумачаться як необхідність для того, щоб Бог міг проникнути у душу віруючого, спустошити, звільнивши місце для себе¹. Долаючи ці труднощі віруючий бере відповідальність не лише за реалізацію власних сутнісних сил, але й за реалізацію Божественної іскри у своїй душі.

Однак, констатуючи підвищену відповідальність людини за власний вибір життєдіяльності, потрібно відмітити її відчуття вторинності до розпорядження ним, оскільки людина не являється власником свого життя. Бог дав життя і лише він має право його забратим. Найвищою цінністю визначається здатність віддати своє життя за ідею Бога та віри, за духовний розвиток людства. Зразком для християн є жертвна смерть Сина Божого для утвердження нового рівня людської духовності. Самопожертва задля реалізації своєї великої життєвої цілі є властивістю особистості, що досягла високого рівня зростання.

Але самовіддане служіння Богу, віддання власного життя ідеї утвердження небесного царства на землі має здатність переростати у фанатизм, який заперечує можливість цілісного становлення особистості, що є важливим детермінантом її самореалізації. Однією з

¹ Тейяр де Шарден П. *Феномен человека: Сб. очерков и эссе.* – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. – С. 57-58.

найголовніших особистісних якостей фанатика є ненависть, яка повністю його поглинає, гальмує розвиток та спотворює реалізацію сутнісних сил. При цьому у самосвідомості змінюється уявлення про світ та місце індивіда у ньому, оскільки релігійний фанатизм викликається, як правило, певними внутрішніми причинами, зокрема, невдалим особистим життям, незадоволеністю кар'єрою, соціальним положенням тощо, але індивід прагне умотивувати свою поведінку та діяльність зовнішніми обставинами.

Як уже зазначалось вище, вплив релігії на самореалізації залежить від того, яке віросповідання обирає людина. Особливе місце в сучасному українському суспільстві починають займати багаточисельні релігійні секти, які суттєво впливають на інформаційний простір суспільства, будують власні культові установи, мають своїх прихильників. Серед їх числа виділяються такі, що сповідують деструктивні (псевдорелігійні) культури, які не сприяють розвитку особистості, а, навпаки, руйнують її, на відміну від традиційних, які спонукають особистість до духовного самоудосконалення. Саме перші об'єднують у собі людей, схильних до фанатизму, підсилюючи його. Це явище ґрунтується на наявному різного рівня духовних потреб в різних індивідів. Переважна більшість людей усвідомлює їх і прагне віднайти необхідні способи для задоволення, розв'язуючи такі життєво важливі питання як сенс буття, призначення людини, пріоритетні цінності тощо, проте частина намагається знайти прості та універсальні рішення. При цьому вони ігнорують те, що шлях з'ясування духовних основ для особистісної самореалізації є суто індивідуальним, адже кожен повинен самотійно

усвідомити сенс власного життя та шляхи саморозвитку, які не є наперед заданими, що домінуючим фактором впливу на цей процес є стан невизначеності людини у світі.

У житті людини, особливо у молодості, трапляються ситуації, коли їй пропонуються різними культурними й релігійними програмами готові відповіді на питання про смисл буття і досить часто вони подаються такого роду деструктивними культами. Як зазначає Л. В. Куліков, "для молодих людей із загостреною потребою в самореалізації деструктивні культури мають додаткові привабливі сторони, оскільки в них зрощується ідея обраності, високого покликання кожного послідовника"¹. Проте, у цих культурах відсутня свобода особистості, одним із проявів якої є свобода вибору сфер та способів її самореалізації, оскільки індивід зазнає з боку релігійної громади секти жорсткого обмеження та регламентації отримання інформації, ставляться вимоги до його поведінки, діяльності, здійснюється вплив на внутрішній світ, кінцевою метою якого ставиться некритичне сприйняття реальної дійсності, виконання установок адептів таких релігійних об'єднань. Свобода самореалізації у таких культурах реалізується лише за рахунок пригнічення свободи інших, які на їхню думку, є відсталішими у духовному розвитку. Це призводить до утвердження нетерпимості та агресивності стосовно інших як основної мотивації у діяльності релігійних фанатиків. І, як наслідок, такий індивід знімає із

¹ Куліков Л.В. *Власть псевдорелігій // Росія. Планетарные процессы / Ред. В.Ю. Большаков. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. – С. 673.*

себе відповідальність за свої вчинки, за долі інших людей, а отже, і за власну, адже справжня реалізація свого внутрішнього потенціалу можлива лише при самодіяльності особистості на основі загальнолюдських цінностей та повазі до інших.

Відповідальність є обов'язковою умовою справжньої свободи. Релігія передбачає особистісну відповідальність перед собою, перед громадою (на найвищому її рівні – суспільством) та перед Богом. Утім, це особлива риса високодуховної людини. Відповідальність перед Богом – це те, що якісно вирізняє релігію від інших способів детермінації самореалізації особистості та особистісних змін взагалі, тому що, як зазначає Д.О. Леонт'єв, людина не дивиться у себе, не працює зі своїм суб'єктивним переживанням, у якості медіатора змін у даному випадку виступає ідея Бога як того, перед ким ми несемо відповідальність за те, що з нами відбувається¹. Це обумовлює вибір особистістю засобів для її самореалізації.

У християнстві питання відповідальності за реалізацію власних сутнісних сил тлумачиться у формі притчі про таланти, згідно якої господар дав рабам таланти за їх спроможністю, а по його поверненню двоє повернули вдвічі більше, ніж отримали, а третій, який просто закопав у землю свою долю, повернув лише отримане. Невикористаний талант був відібраний господарем і повернутий тому, хто зміг найкраще розпорядитись своїм багатством. І тут Ісус

¹ Леонт'єв Д.А. *Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира // Первая Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений / Под ред. Д.А. Леонтьева, Е.С. Мазур, А.И. Сосланда. – М.: Смысл, 2001. – С. 101.*

Христос закликає людей використовувати та розвивати дані Богом таланти, тобто реалізовувати власні сутнісні сили, несучи при цьому повну відповідальність перед ним, "бо кожному, хто має, дасться йому та й додасться, хто ж не має, – забереться від нього й те, що він має" [Мт. 25, 29], а хто відмовляється від самореалізації, зупиняється у своєму розвитку, той відмовляється і від Христа та його справи, адже, як проголошено у Євангелії, "Хто не зо Мною, той супроти Мене; і хто не збирає зо Мною, той розкидає" [Мт. 12, 30]. Таким чином віруючий розуміє, що відмова від самореалізації призводить до покарання Всевишнім та застосування санкцій з боку релігійної общини, до якої він належить.

Детермінативна роль відповідальності у релігії посилюється через уявлення про гріх як стримуючий та водночас стимулюючий фактор. Зокрема у християнстві передумовою самореалізації виступає необхідність усвідомлення людиною її власної гріховності, що вимагає від людини її особистісного розвитку, у першу чергу духовного, шляхом покаяння та пригнічення інтенсивного задоволення ряду природних потреб, що втілюється у забороні надмірного споживання їжі, веденні неупорядкованого сексуального життя, любові до наживи тощо. Плотські, тілесні устремління людини визнаються гріховними, вони протиставляються "зову душі", який і є вираженням змісту свободи. А відтак, присмирення тілесних жадань – метод звільнення від мирської суєти та набуття "істинної" свободи. Зразковим ідеалом вільної людини і, відповідно, християнською культурною моделлю

самореалізації особистості, за таким розумінням, є аскет, що катує власне тіло, яке є для нього "прах і тлен"¹, атрибутом такої моделі є спасіння від гріхів як своєї душі, так і душ інших.

Звільненням від відповідальності є віра в долю, що передбачає визначеність наперед всіх дій. Процес самореалізації особистості – складний за своєю структурою та механізмами, але крім його культурно-соціальної детермінації спостерігається залежність від зовнішніх обставин та випадків, що породжує сумніви та невизначеність, особливо це спостерігається у моменти вибору сфер покладання сутнісних сил особистості.

Вибір – це відкриття особистістю життєвих перспектив, власної свободи, адже вона досягає своєї довершеності в цілеспрямованості та визначеності власної життєвої позиції. Свідомий вибір на основі ціннісних установок є раціональним актом, проте існує ситуація, коли людина не може визначити правильну альтернативу, зокрема вибір одного з двох приємних варіантів життєвої ситуації, чи однієї з двох неприємних можливостей, чи вибір, який не можна досягнути як єдино вірний. У даних життєвих обставинах індивід потребує переконаності у правильності свого рішення. Подібна ситуація відбиває прагнення людини включитись у несвідоме, ірреальне, надприродне.

Стан трансцендентного спілкування з Богом через молитву, сон, ритуальне дійство тощо передбачає здатність людини отримати "знак", який би зміг вказати на необхідний варіант вибору. У такий момент в особистості у найвищій

¹ Бычко И.В. В лабиринтах свободы – М.: Политиздат, 1976. – С. 49-50.

мірі проявляється потреба в релігійному осягненні буття, оскільки людині так і не вдалося створити методологію розв'язання даного конфлікту її внутрішнього світу. Християнство, наприклад, заперечує можливість людини дізнатися свою долю, але підкреслює високий рівень відповідальності за власний вибір. Так, зокрема, знаходячись перед вибором жити у зневірі, чи померти за спасіння людства, Син Божий під час молитви у Гетсиманському саду просить Бога: "Отче Мій, коли можна, нехай обмине ця чаша Мене..." [Мт. 26.39], але у наступній же молитві через усвідомлення власної месіанської ролі виявляється готовність Ісуса Христа до самопожертви, підкреслюючи найвищий рівень духовної відповідальності: "Отче Мій, як ця чаша не може минути Мене, щоб не пити її, – нехай станеться воля твоя!" [Мт. 26.42].

Отже, сучасні соціокультурні зміни, вплив науково-технічного прогресу, невідповідність освіти соціально-культурним змінам, вплив соціально-культурних криз та випадкових факторів на структурні елементи самореалізації особистості долаються через формування нового типу індивідуальності з характерним відчуттям індивідом граничності буття, виховання у молоді здатності до свободи як особливої характеристики людини-екзистенційної істоти, формування особистісної ознаки – універсальності.

Тілесно-статєва детермінація самореалізації особистості повністю підкорюється культурній і є її складовою. Цілісність самореалізації особистості залежить від адекватної тілесної самоідентифікації. У культурі містяться "тілесні" і

зокрема статеві еталони, котрі визначають і модель самореалізації особистості. Відповідність обраної моделі цим еталонам контролюється системою культурних норм та правил, більшість з яких носить негуманний характер.

Релігійна детермінація самореалізації також спонукає особистість до осмислення ролі у цьому процесі індивідуальної свободи, свободи волі, вибору та відповідальності. Усвідомлення людиною власної обмеженості, невідповідності бажаного та дійсного долається її здатністю до трансценденції як особливого способу спілкування з Богом. Релігія пропонує людині істину про вищу значущість самореалізації, засвоюючи цю істину, вона має усвідомити також особливе значення свободи волі в ньому та, власне, і саму індивідуальну свободу. Одним з найважливіших атрибутів останньої є відповідальність, детермінативна роль якої посилюється через установки гріховності певних вчинків, що виявляє себе як стимулюючі фактори самореалізації особистості.

ВИСНОВКИ

Вихідним положенням у нашій монографії для з'ясування основних засад теоретичного осмислення феномену свободи самореалізації особистості є визначення самореалізації особистості як умови свободи особистості взагалі. Відповідно, основною роллю, яку відіграють соціально-культурні детермінанти при самореалізації особистості, виявляється організуюча. Адже вони насамперед спонукають до утвердження індивідуальної свободи як екзистенційної ознаки. Критерієм же здійснення цієї ролі як домінуючої, на наш погляд, визначається цілісність самореалізації особистості, тобто виявлення індивідуальності при розкритті всього комплексу здібностей та вмінь особистості. Цілісність як критерій і як якісна характеристика процесу самореалізації залежить передусім від утвердження індивідуальної свободи у всіх його структурних елементах. Індивідуальна свобода уже виступає якісно новою ознакою сформованої особистості, котра реалізує сутнісні сили на основі самообмеження та самодетермінації, що вже вирізняє сваволю від реальної свободи. Власне, подальше розгортання самореалізації регулюється за принципом досягнення особистістю єдності внутрішньої та зовнішньої реальностей.

Основним засобом цілісної самореалізації особистості виступає культура, яка містить у собі у сконцентрованому і трансформованому вигляді накопичені попередніми поколіннями знання, норми, цінності й моделі поведінки індивідів, відображає духовний світ кожного з них, соціальних спільнот та груп і усього суспільства взагалі. Перебування людини у культурі визначає

самореалізацію як процес, який розвивається в предметно-процесуальній формі, адекватно до індивідуальної й соціальної природи особистості. Така залученість до культури характеризується, на наш погляд, здатністю особистості засвоювати й и визначати найзмістовніші зовнішні та внутрішні для неї чинники детермінації. Культура утримує в собі й моделі самореалізації особистості, які передбачають наявність свободи вибору її змісту та форми, й виявляють стримуючі моменти, що не дозволять переходити свободі у свавілля.

Роль культури полягає у відтворенні такої особистості, яка цілісно засвоювала б існуючі багатогранні соціальні зв'язки. Детермінуючий вплив культури як засобу самореалізації особистості визначається її такою характерною рисою як універсальність, тобто здатністю одночасно впливати на розум, почуття, волю, свідомість та підсвідомість. Обов'язковою умовою утвердження індивідуальної свободи як форми самореалізації особистості є вироблення здатності вибирати у процесі засвоєння культурних норм та цінностей тих, які найефективніше сприятимуть розкриттю індивідуальності. Також до чинників утвердження індивідуальної свободи можна віднести різносторонність та глибину відношення індивіда до світу культурно-історичних цінностей, повноту та універсальність розпредметнення загальнолюдської культури, рівень її перетворення в творчо-діяльні здібності. Базовою функцією культури в досліджуваному процесі виступає, на нашу думку, трансформація самої особистості, вивільнення її духовних сил, індивідуальних вмінь і навичок від

стримуючих зовнішніх факторів та їх спрямування на зміну тих існуючих соціальних умов, які на конкретному етапі саморозвитку особистості не задовольняють її самореалізації.

У процесі самореалізації особистості духовна культура суспільства є передумовою становлення її як вільної, активної діяльності, внаслідок чого людина освоює духовні надбання людства як суб'єкт культури. Вона надає особистості можливості практично необмеженого вибору духовних цінностей, які найбільше відповідають її прагненням та ціннісним орієнтаціям. Тому передумовою позитивної, цілісної самореалізації особистості є належний ступінь засвоєних нею духовних цінностей культури, рівень її духовності.

Специфіка значущості духовної культури як чинника взаємодії особистості й соціуму при самореалізації особистості полягає у наступному. По-перше, духовність особистості виражає її здатність до приросту культурних надбань та самотворення, що передбачає наявність свободи в процесі цілісної самореалізації особистості, адекватної до її духовних запитів. Це виявляє духовність як основного, базового фактору самореалізації особистості. По-друге, духовність, основу якої складає ієрархія ціннісних орієнтацій та сенсожиттєвих настанов особистості, визначає характер самореалізації особистості, яка виявляє себе як внутрішньо-зовнішня структурована цілісність. По-третє, важливою детермінантою цілісності людської самореалізації є міра прагнення особистості до такого виду духовного саморозкриття як виявлення "людського в людині". Така духовно розвинена особистість не визнаватиме над собою тотальної влади зовнішніх обставин, долатиме

обмеження свого життя до "тут і тепер", виходитиме із "нарцистичного" стану самозаглиблення та самоствурбованості, прямуватиме до світу, в якому утверджені універсальні надособистісні цінності. Через систему образів, проєкцій майбутнього духовність надає людині свободу постійно знімати будь-які соціально-культурні обмеження, щоб виявити свою дійсну гуманістичну індивідуальну сутність і здійснювати цілісну особистісну самореалізацію, долати успадковану від природи й від наявного життєвого досвіду власну обмеженість. По-четверте, можливість виходу за межі впливу зовнішніх детермінант реалізується через здатність особистості до трансцендентного освоєння світу. Завдяки цій виробленій здатності особистість у процесі самореалізації намагається вийти за межі власного досвіду і наблизитися до абсолютного суб'єкта з метою знайти надійну опору всього існуючого. Таким чином основою самореалізації виступають вищі духовні цілі, котрі у момент виявлення індивідуальних здібностей переростають в ідеали-зразки. По-п'яте, внутрішнім регулятивом самореалізації особистості виступає людська здатність ціннісно-сміслового ставлення до світу, тобто здатність розрізняти, засвоювати і виробляти цінності та смисли. Визначення сенсу життя є особливою проблемою свободи самореалізації. Тут через внутрішній особистісний самоконтроль надається їй гуманістичний зміст і не дозволяється переростання у свавілля. Ціннісні орієнтації, основою яких виступає система цінностей особистості, визначають ступінь індивідуальної відповідальності за вибір шляхів та зміст особистісної самореалізації. Комплекс

ціннісних орієнтацій особистості характеризує цілісність, стабільність, стійкість до випадкових зовнішніх факторів її переконань та прагнень, що, у свою чергу, обумовлює активність і направленість у самодіяльності та впливає на утвердження індивідуальної свободи у процесі самореалізації.

У дослідженні проаналізовано такі значущі компоненти структури самореалізації особистості, як: самодіяльність, цілепокладання та етапи його циклічного протікання (формування самосвідомості, самопізнання, самовизначення, самоідентифікація, самооцінка), сформованість потреби самореалізації.

З'ясовано, що самодіяльність є таким характером діяльності, де свобода набуває свого буття, де вона можлива не лише як свобода духу, а й практична, матеріально- і соціально-перетворююча діяльність, вона виступає одночасно і перманентним породженням свободи, і втіленням її. Самодіяльність знімає детермінованість свободи самореалізації особистості завдяки здатності виходити за рамки обмеженої буттєвості, тобто наперед заданих умовностей людського існування, здатність знімати та долати обмеженість даної дійсності.

Цілепокладання у процесі самореалізації сприяє досягненню особистістю внутрішньої свободи, оскільки є реалізацією внутрішньої життєвої мети при її самоздійсненні. Самореалізація особистості передбачає свідому постановку мети самодіяльності, визначення індивідуально значимих складників у структурі надіндивідуальних цілей, для досягнення яких докладаються зусилля багатьох людей на рівні соціальних груп і спільнот. Суттєвою біологічною і водночас соціально-культурною детермінантою

формування самосвідомості, як структурного елемента самореалізації особистості, виступає іманентна життю людини ідея смерті, оскільки остання ставить людину перед вибором: або підкоритись ірраціональним страхам і сприймати життя як мучіння, або екзистенційно утверджувати себе у житті, перетворюючи тему смерті на безсмертя. Ефективним засобом утвердження індивідуальної свободи та подолання детермінованості буття людини соціальними факторами, виступає елемент самосвідомості – самоповага, яка активізує соціальне порівняння і сприяє усвідомленню власної відмінності від інших. Свобода самореалізації особистості також залежить, на наш погляд, від ефективності самопізнання, яку обумовлює багатство соціальних зв'язків індивіда, його відношення до інших, за умови, що цей "Інший" виступає для нього ціллю, коли він проявляє інтерес до його індивідуальності та турботу про нього самого. Самовизначення у процесі самореалізації виступає з однієї сторони установлювачем внутрішніх обмежень, а з іншої – способом розширення меж власних можливостей. Сутність самоідентифікації в процесі самореалізації полягає у виробленні з одного боку, уявлення про себе як про суб'єкта, чия діяльність розгортається у середовищі, в якому уже діють інші суб'єкти, а з іншого боку формується її ідеальний образ, який би сприймався ними адекватно. Самоідентифікуючись, індивід включається в пошук компромісу між соціумом, який прагне повністю контролювати діяльність окремого індивіда, та особистістю, яка є у самореалізації здійснює свою свободу, що прагне перерости у свавілля. З етапу визначення самооцінки

розпочинається творчо-динамічна самореалізація особистості, оскільки, на відміну від пізнання і самопізнання, у процесі предметності – розпредметнення індивідом культури відбувається усвідомлення того, чим ті чи інші предмети можуть стати для нього у процесі саморозвитку. Завершення етапу самооцінки означає перехід самореалізації на якісно новий цикл, котрий починається із першого етапу – формування самосвідомості.

Однією з найважливіших внутрішніх детермінант процесу самореалізації особистості є формування в структурі самої особистості потреби в самореалізації, оскільки вона об'єднує в собі комплекс внутрішніх якостей, які мотивують життєдіяльність індивіда, спонукають його до змін як у структурі соціальних зв'язків та відносин, так і в структурі особистості.

Одним з атрибутів свободи, основним способом вираження та здійснення справжньої вільної сутності людини при самореалізації особистості виступає, на нашу думку, її вибір: ціннісний вибір, вибір сфер та механізмів самореалізації. Вибір визначається як сутнісна характеристика усього людського буття, бо останнє постійно ставить перед індивідом завдання здійснювати у цьому значною мірою детермінованому світі відповідальні вибори, основоположною характеристикою яких визначається індивідуальна свобода. Вибір в процесі самореалізації особистості постає як безперервний акт прояву індивідуальної свободи та волі. Основними чинниками здійснення кожного індивідуального вибору є зовнішнє середовище й суб'єктивні життєві обставини з одного боку та здатність людини до

трансцендентування за межі цих внутрішніх і зовнішніх детермінант, з іншого.

Основною передумовою здійснення вибору при самореалізації є незадоволення особистості наявним способом життя, відсутністю можливостей здійснення цілепокладання. Вибір одних можливостей для самореалізації та, відповідно, відмова від інших разом із самообмеженням заради високої мети виявляють творче відношення до власного життя індивіда, на основі якого він може досягнути оптимальної реалізації особистісних сутнісних сил. Відповідальність в особистісній самореалізації виступає такою формою активності, яка дає можливість жити не ситуативно, а зберігати автономію від світу і проявляти ініціативу, тобто цілісно й гармонійно вписатись у соціальний світ. Передумовою формування в особистості почуття відповідальності виявляється можливість здійснювати вибір. Це вимагає свідомого надання переваги одному із запропонованих соціально-культурними умовами життя індивіда варіанту самореалізації.

У сучасному суспільстві відбуваються глобальні трансформаційні процеси, основними ознаками яких є кризовість, невизначеність та нестабільність. Процес самореалізації особистості у таких умовах зазнає впливу перманентних соціальних, політичних, духовних, інформаційних криз. За такої ситуації основними детермінуючими факторами самореалізації особистості в сучасному українському суспільстві можуть виступати, по-перше, глобальні культурні зміни. Вони характеризуються тим, що у культурі суспільства немає адекватної до мінливих умов життя моделі для самореалізації, утверджується масова

культура, для якої базовим типом особистості стає споживач, чия самореалізація здійснюється на основі "рекламних установок", сферою самореалізації тут виступає передусім віртуальна реальність і збільшується роль ризиків. По-друге, посилюється вплив науково-технічного поступу на соціальну культуру, на автономність індивіда та на структурні елементи цілепокладання – самовизначення та самоідентифікацію. Новітні інформаційні технології намагаються помістити індивіда у віртуальні світи, у яких втрачається реальність часу та сенс життя, а, отже, й індивідуальна свобода як обов'язкова умова і форма самореалізації особистості. По-третє, нині спостерігається невідповідність освіти соціально-культурним змінам. По-четверте, вплив соціально-культурних криз на структурні елементи самореалізації призвів до трансформації мотиваційних компонентів, кризи ідентичності та професійного самовизначення, утвердження невизначеності при складанні програми самореалізації. Девальвація традиційних культурних цінностей призводить до ускладнення пошуку особистістю власної ідентичності, а неможливість відповідати соціальним вимогам поглиблює кризу ідентичності, в якій перевага надається груповим інтересам і нівелюється індивідуальна автономність. Основною вимогою, яка ставиться сьогодні до культури, є створення суспільного ідеалу людини, що містив би передусім такий комплекс цілей, як активність, свобода та автономність у процесі самореалізації. Криза у професійній сфері позначилась відходом на другий план трудової діяльності як головного способу самореалізації особистості, поступаючись іншій функції – матеріального

збагачення. По-п'яте, підвищується детермінуюча роль випадкових факторів у процесі самореалізації особистості, оскільки фундаментальною характеристикою людини є непередбачуваність долі, унікальність і свобода. Вплив незапланованих чи неспрогнозованих подій та явищ обумовлює розвиток кожної людини, і, навіть, може бути основною детермінантою для "випадкового індивіда", чиє буття визначається не його власною самодіяльністю, а передусім соціальними та біологічними умовами. Але лише особистість, яка реалізує власні сутнісні сили за створеною життєвою програмою, має здатність протистояти їх негативній руйнівній дії. Характерною ознакою сформованості такої особистості є, на наш погляд, набуття внутрішньої свободи, автономності та здатності здійснювати відповідальний вибір.

Основними способами подолання негативного впливу визначених факторів на свободу самореалізації особистості є такі: формування нового типу індивідуальності, для якого значення має утвердження відчуття "граничності буття", виховання у молоді здатності до свободи як особливої характеристики людини-екзистенційної істоти, формування універсальності як особистісної ознаки, посилення особливої уваги спільноти до пошуків індивідом сенсу власного життя як основи для складання програми самореалізації.

Проблема тіла та тілесності, яка особливо набула своєї актуальності у постмодерністській філософії, є досить важливою при дослідженні соціально-культурної детермінації самореалізації особистості, оскільки "біологічна оболонка" людини складає первинну основу її

індивідуальності, котра визначає подальший характер її формування та розвитку у процесі розпредметнення культури та засвоєння соціальних норм. Особистість долає власну задану природою тілесність, отримуючи здатність змінювати свій організм, як правило підлаштовуючи його під стереотипні уявлення культурних ідеалів. Таким чином біологічна детермінація самореалізації особистості повністю підкорюється культурній і стає її складовою. У разі невідповідності самореалізації особистості "тілесним" зразкам, усталених в сучасній культурі, вона суттєво обмежується низкою норм, переважна більшість з яких носить дегуманізований характер. Також умовою цілісності самореалізації особистості виступає адекватна тілесна самоідентифікація, яка передбачає і статеву самоідентифікацію на основі визначення біологічної, психологічної та соціальної статі.

Постмодерністське суспільство, формалізоване та інформаційно насичене, визначаючи соціальний характер особистості, пропонує їй у процесі соціалізації деякі ціннісні настанови, необхідні для її існування в ньому. Проте, і зараз велике значення для самореалізації особистості має релігійний культ. Це пов'язане з тим, що для подолання напруги, котра виникає внаслідок нав'язування культурою готових уніфікованих форм самореалізації, особистість прагне віднайти ірраціональні методи освоєння світу, які у необхідному обсязі представлені в релігії. Слід відмітити існування тут божественного благословіння діяльності людини, залучення до ірреального, надприродного, виявлення та

вивчення езотеричних знань, високий духовний рівень її розвитку.

Значення релігії для самореалізації особистості віруючого полягає у наступному. Теїстичний світогляд має у своїй структурі самоідентифікацію людини та відчуттєве відображення нею оточуючої дійсності як світовідчуття, оціночне відношення до буття як світосприйняття та пояснення світу, людини, її природи та місця у світі як світорозуміння, що сприяє утвердженню індивідуальної свободи як умови цілісності самореалізації. Цей світогляд заперечує можливість існування інших світоглядних систем. Міра релігійної детермінації самореалізації віруючого залежить від ступеня свободи особистості у сакральних моделях, до яких долучена особистість, від способів відношення особистості до обраної віри та формування індивідуальної віри кожного.

Релігійна культура надає індивідам цілісну систему соціокультурної регуляції, які набувають форми ціннісних орієнтацій. Утім, сенс людського буття визначений наперед Богом і людина має можливість його реалізувати, але не обирати для себе інший. Віруючий живе духовним життям, яке утверджує подолання смертності людини, основною мотивацією самореалізації стає духовне зростання, кінцевою метою життя – вихід душі з тіла і перехід до якісно нового способу буття у потойбічному світі.

Релігійна віра нейтралізує негативний вплив випадковості на самореалізацію особистості та виявляє рівень індивідуальної свободи. Релігійне уявлення про роздвоєнність світу призводить до визнання особистістю визначного впливу на самореалізацію зовнішніх надприродних сил. При цьому негативні прояви цього впливу можна

подолати лише через підкорення та умилювання, до чого можна віднести молитви, ритуали, пожертвування тощо. Підкорення самореалізації певному сакральному смислу детермінує індивідуальну свободу таким чином, щоб вона не переходила у сваволю, а сам процес є послідовним, чітким та динамічним.

Релігійна детермінація в самореалізації особистості полягає у визначенні трансцендентальної ідеї Бога як істини в особистісному пізнавальному досвіді. Важливою специфікою релігійної детермінації досліджуваного процесу є спонукання особистості засобами релігійної культури до духовного самоудосконалення та творчої зміни світу задля нових духовних запитів. На основі спрямованості самореалізації віруючого на реалізацію Абсолюту релігія спонукає індивіда до відмови від такої моделі самореалізації особистості як буття-в-собі й буття-для-себе, натомість пропонується обрати або буття-для-інших (самозречення, служіння Богу, що набуває форми монашества, усамітнення, відмови від світського "миру"-життя) або загальнопоширену модель, яка інтегрує в собі дві попередні: буття-для-себе з чіткою направленістю на буття-для-інших.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Теоретичні засади осмислення феномена свобод в культурній самореалізації особистості.....	7
§ 1.1. Історико-філософський аналіз проблеми індивідуальної свободи у процесі самореалізації особистості.....	8
§ 1.2. Теоретичні основи дослідження чинників індивідуальної свободи при культурній самореалізації особистості.....	39
РОЗДІЛ II. Виявлення феномена свободи у культурній самореалізації особистості: змістово-структурний аспект..	73
§ 2.1. Духовна культура суспільства як чинник самореалізації особистості.....	74
§ 2.2. Індивідуальна свобода як детермінанта структури самореалізації особистості.....	96
§ 2.3. Ціннісний вибір як атрибут свободи у процесі самореалізації особистості.....	127
РОЗДІЛ III. Особливості самореалізації особистості в умовах глобалізаційних змін сучасного суспільства...	147
§ 3.1. Самореалізація особистості у сучасних соціокультурних реаліях.....	148
§ 3.2. Осмислення тілесності та предметності як соціально-культурного чинника самореалізації особистості.....	185
§ 3.3. Роль релігії у процесі самореалізації особистості: індивідуально-ціннісний вияв.....	208
ВИСНОВКИ.....	242

Наукове видання

СЛЮСАР Вадим Миколайович

***Феномен свободи в культурній самореалізації
особистості***

Монографія

*На титульній сторінці використано гравюру до книги Роберта Фладда
"Utriusque cosmī maioris scilicet et minoris Metaphysica, physica atque technica
Historia"*

*Перед розділами представлено картини: відому середньовічну іранську мініатюру,
картину "Хафіз" Махмуда Фаричіяна та гравюру Роберта Фладда "Дзеркало
цілісності всієї природи та образ мистецтва"*

Технічний редактор та комп'ютерна верстка: Л. В. Горохова

Надруковано з оригінал-макету автора

Підписано до друку 19.09.12. Формат 60x90/16. Папір офсетний.

Гарнітура Bookman Old Style. Друк різнографічний.

Ум. друк. арк. 15.0. Обл. вид. арк. 11.0. Наклад 300. Зам. 221.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка

м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.

електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua

Електронна пошта автора: vadniksl@rambler.ru, zutoleranz@rambler.ru.